

Rasim Arif oğlu Heydərrov

**Dillərin inkişafında
dil əlaqələrinin
rolu**

“Elm və təhsil”

Bakı-2013

***Monoqrafiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Elmi Şurasının 13 aprel 2011-ci il qərarı ilə çap olunur***

Redaktor: **R.H.Eyvazova**
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*

Rəyçilər: **M.Ə.Mahmudov**
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*

İ.O.Məmmədov
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
Professor*

Rasim Arif oğlu Heydərov. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 216 səh.

Monoqrafiya dillərarası əlaqələrin dilin inkişafındakı roluna həsr olunmuşdur. Əsərdə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri, dil əlaqələri zamanı dilin müxtəlif səviyyələrində yaranan normadan kənaraçıxmalar və interferensiya hadisəsi, konvergeniya və divergeniya, dillərin ittifaqı, picin və kreollar dillər, bilinçvizm və diqlossiya və sair nəzəri məsələlər geniş və əhatəli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Əsərdən dilçilər və dilçiliklə maraqlanan digər şəxslər faydalana bilərlər.

460200000
----- **qrifli nəşr**
N098-2013

Ön söz

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, digər sahələrdə olduğu kimi, dilçilik sahəsində də xeyli uğur əldə edilmişdir. Bununla yanaşı dilçiliyimizdə hələ də həllini tapmayan bir sıra məsələlər mövcuddur. Belə ki, əsrlər boyu müxtəlif xalqların, dinlərin və mədəniyyətlərin qovşağında yerləşən respublikamız qloballaşan dünyada həmişə öz tolerantlığı ilə seçilmişdir. Respublika ərazisində yaşayan xalqlar və etnosların dillərinin müqayisəli şəkildə tədqiqi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran aktual vəzifələrdəndir. Dil əlaqələrinin nəzəri məsələləri də həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Monoqrafiyada məhz bu sahələrin bəzilərinin həllinə cəhd edilmişdir.

Artıq bir neçə ildir ki, “Dillərərsə əlaqələrin dillərin inkişafında rolu” adlı monoqrafiya üzərində işləyirəm. Hər dəfə məndən “monoqrafiyan nə vaxt çapdan çıxır?” soruşulanda, “tezliklə olacaq (amma özlüyümdə hələ işləmək lazımdır)” deyirdim. Baxmayaraq ki, hələ 2011-ci ilin apreliyində AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasında Müasir Azərbaycan dilçiliyinin ağsaqqalı, hamımızın mənəvi müəllimi, şəxsən mənim dilçilik sahəsində ilk addımlarımı atmağında müstəsna xidmətləri olan, həm magistr, həm də namizədlik dissertasiyalarında elmi rəhbərim olmuş, bu çətin və şərəfli yolda mənə sərbəst şəkildə işləməyi öyrədən akademik Ağamusa Axundovun sədrliyi ilə keçirilən iclasda monoqrafiyanın çapa təqdim edilməsi barədə qərar çıxarılmışdı. Nəhayət bir ildən də artıq vaxt keçdikdən sonra bu monoqrafiyanı çapa hazır bilib elmi ictimaiyyətə təqdim edirəm.

Məlum olduğu kimi, dillərin inkişafının iki əsas istiqaməti vardır: 1. Ekstralingvistik 2. İntralinqvistik. Monoqrafiya bu iki istiqamətdən birinə – dilin inkişafının ekstralingvistik faktorlarının tədqiqinə həsr edilib. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə dillərin inkişafının ekstralingvistik amillərinə həsr edilmiş bu monoqrafiyada dil əlaqələrinin bütün mümkün formalarının tədqiqinə cəhd edilmişdir. Əsərdə ilk olaraq dillərarası əlaqələr probleminin tədqiqi tarixi və yaranma səbəbləri araşdırılır. Daha sonra iki dilin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı dil sistemində baş verən normalardan kənar çıxımlar–interferensiya hadisəsi və onların növləri tədqiq edilir. Bununla yanaşı, monoqrafiyada konvergenziya, divergenziya, alınma problemi və bunların dillərin inkişafında rolu, həmçinin dil əlaqələrinin daha mürəkkəb formaları olan dillərin ittifaqı, qarışıq dillər – pisin və kreollar, substrat, superstrat və adstrat hadisələri, bilinqvizm və diqlossiya məsələləri monoqrafiyada geniş və əhatəli şəkildə təhlil olunur.

Əsərdə bütün bu nəzəri məsələlərlə bağlı konkret dil materiallarından da istifadə olunmuşdur. Azərbaycanın çoxmillətli bir ölkə olduğunu və müxtəlif xalqların bu ərazidə həmişə qonşuluq və mehribanlıq şəraitində yaşadığını nəzərə alsaq, bu ərazidə də dil əlaqələrinin müxtəlif formalarının yaranması üçün zəmin yaranmışdır. Monoqrafiyada yeri gəldikcə konkret dil faktları əsasında Azərbaycanda da baş verən proseslərə toxunulmuş, Azərbaycan ərazisində tarixən məskunlaşmış xalqların dillərində dil əlaqələrinin təzahürləri aşkarlanmışdır.

Təbii ki, belə mürəkkəb problemlərin qoyulduğu monoqrafiyanın müəllifin ilk ciddi monoqrafik tədqiqatı olması səbəbindən nöqsanlarının mümkünlüyü də labüddür.

Bu baxımdan  s rl  baęlı t klif v  iradlarını bildir c k h r k s  qabaqcadan minn tdarlıęımızı bildiririk. R y v  t klifl rinizi aőaęıdakı elektron  nvana g nd rm yiniz xahiő olunur: dr.rasimheydarov@mail.ru

Tədqiqatın böyük nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır

Monoqrafiya müasir dilçiliyin məşğul olduğu ən mühüm problemlərdən birinə həsr edilmişdir. Dilin dəyişməsi və inkişafı onun əsas keyfiyyətidir. Dilin inkişafı iki istiqamətdə özünü göstərir: dilin inkişafının ekstralingvistik (dilxarici) və intralingvistik (dildaxili) amilləri. Dillərarası əlaqələr dillərin inkişafını xarici amillərinə aiddir. Dünya dilçiliyində müxtəlif adlarla öyrənilən dil əlaqələri dilin bütün sahələrini əhatə edir və dillərin inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Monoqrafiya dillərin inkişafında dilxarici amillərin dillərə təsirini öyrənən dil təmasları nəzəriyyəsinin mahiyyətini və onun nəzəri dilçilikdəki rolunun müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Bu məsələlərin dilçilikdə çoxdan tədqiq edilməsinə və ümumi dilçilikdə bu sahədə bir sıra əsərlərin yazılmasına baxmayaraq, bu məsələyə maraq hələ də azalmır. Monoqrafiyada interferensiya, bilinçvizm və çoxdillilik, dillərin ittifaqı, kreollaşma və picinləşmə kimi mürəkkəb problemlərin şərhini monoqrafiyanın məzmununu daha da aktuallaşdırır. Monoqrafiyada kifayət qədər zəruri elmi-nəzəri ədəbiyyatdan istifadə edilmiş, həm Azərbaycan həm də dünya dilçiliyində bu sahə ilə bağlı yazılmış tədqiqatlara yerli yerində istinadlar verilmişdir.

Tədqiqat işini dil əlaqələri probleminə həsr edilmiş elmi araşdırmaların davamı kimi qiymətləndirmək olar. Monoqrafiya işində əldə olunmuş nəticələrin dil əlaqələrinin nəzəri məsələlərinin həlli üçün əhəmiyyətli dərəcədə rolu vardır.

Müəllif bu sahəyə həsr olunmuş tədqiqatları təhlil edərək bu sahədə formalaşmış mövcud fikirləri ümumiləşdirmiş, dillər arasında baş verən əlaqələrin yaranma şəraiti və səbəblərini müəyyənləşdirmişdir. Eyni zamanda fərdin doğma olmayan dillə təması zamanı onun nitqində yaranan kənara-çıxmalar, onların psixoloji və linqvistik səbəbləri araşdırılmış, doğma dilin ikinci dilə mənfi və ya müsbət təsiri aydınlaşdırılmışdır. Monoqrafiyada bununla yanaşı konvergeniya və divergeniya hadisələrinin dillərin inkişafındakı rolu, alınma problemi, dillərin ittifaqı, substrat, superstrat, adstrat hadisələri, bilinçvizm və diqlossiya hadisələri təhlil edilmiş və bütün bu mürəkkəb proseslər və onların dil əlaqələri nəzəriyyəsi-yəsindəki rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Monoqrafiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Monoqrafiyanın *birinci fəsl* «Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri və onların növləri» adlanır. Bu fəsildə ilk olaraq dillərarası əlaqələr probleminin tədqiqi tarixi araşdırılır. A.Meye, A.Martine, U.Vaynrayx, B.Havrnek, L.Şerba, Y.Deşeriyev kimi dünya şöhrətli dilçilərin, o cümlədən, Azərbaycan dilçilərinin bu sahədə tədqiqatları təhlil edilir, dillər arasında baş verən əlaqələrin yaranma səbəbləri və onların tarixi araşdırılır. Dillərarası əlaqələr zamanı dildə yaranan müxtəlif kənaraçıxmaların səbəbləri və onların dil əlaqələrində oynadığı rol müəyyənləşdirilməyə çalışılır. Eyni zamanda interferensiyanın növləri – fonetik və qrammatik interferensiya araşdırılır, dil əlaqələrində onların rolu dəqiqləşdirilir. Bu fəsildə həmçinin dildə baş verən konvergent və divergent münasibətlər şərh edilir. Monoqrafiyanın ikinci

fəslə «Dillərarası əlaqələrin dillərin inkişafında rolu» adlanır. Bu fəsildə ilk olaraq alınmalardan danışılır. Eyni zamanda dil ittifaqı anlayışı və onun dil təmasları nəzəriyyəsinə yeri müəyyənləşdirilir. Picinləşmə və kreollaşma, substrat, superstrat, adstrat hadisələri, o cümlədən bilinçsizlik və diqlossiya məsələləri də ətraflı təhlil edilir.

Biz monoqrafiyada qoyulmuş və öz həllini tapmış məsələlər haqqında uzun-uzadı danışmaq fikrində deyilik. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, tədqiqatın böyük nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır.

Göstərilənləri nəzərə alaraq, əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, «Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı məsələləri» mövzusunda yazılmış monoqrafiya tələblərə cavab verir və çapa layiqdir.

Məsud Mahmudov
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor müavini,
filologiya elmləri doktoru, professor

Bu araşdırma elmi-nəzəri və praktiki cəhətdən olduqca qiymətlidir və dilçiliyimizdə yüksək səviyyədə yazılmış işlərdən sayıla bilər

Müasir dilçilik elminin indiyədək nisbətən az tədqiq olunmuş problemlərindən bəhs edərkən, Azərbaycan dilçiliyi də daxil olmaqla, ümumi dilçilik məsələlərinin bəzi sahələri, xüsusən də dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi (dillər-arası əlaqələr) nəzər-diqqəti cəlb edir. Bir həqiqəti də etiraf etmək ki, son dövr Azərbaycan dilçiliyində ayrı-ayrı dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi, diferensiasiya, inteqrasiya, linqvistik tipologiya sahələrinə xüsusi maraq daha da artmışdır. Hazırda dünya dövlətlərinin bir-biri ilə iqtisadi, siyasi, ədəbi əlaqələri genişlənməkdədir. Bu mənada dil əlaqələri şöbəsinin elmi işçisi Rasim Arif oğlu Heydərövün «Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu» adlı monoqrafiyası olduqca aktual və elmi baxımdan faydalıdır.

Monoqrafiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Kitabın birinci fəslə «Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri və onların növləri»nə həsr edilmişdir. Əsərin bu fəslə altı bölməyə ayrılmışdır. «Dillərarası əlaqələr probleminin tədqiqi tarixi» hissəsində ayrı-ayrı dillər arasında baş verən əlaqələrin ümumi dilçilikdə fərqli terminlərlə ifadəsi, onların dildəki mövqeyi məsələsinə toxunulmuş və bəzi mübahisəli mülahizələr də burada öz əksini tapmışdır. Monoqrafiyanın bu hissəsində müəllif dillərarası əlaqələr probleminin ümumi dilçilikdə əsasını qoyan amerikalı dilçisi Uriel Vaynrayxdan başlamış başqa dilçilərin də xidmətlərini, əsərlərini göstərməklə Azərbaycan dilçiliyində A.Axundov,

V.Aslanov, A.Qurbanov, N.Məmmədov, Ə.Rəcəbov və başqalarının tədqiqatlarını yığcam şəkildə diqqətlə təhlil etmişdir. Lakin o da göstərilir ki, hələ bu günə qədər bəhs olunan problem barəsində yekun söz deyilməmişdir. Əsərin birinci fəslinin «Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri», «Dillərarası əlaqələr zamanı dildə yaranan müxtəlif kənarçıxmalar və interferensiya hadisəsi», «interferensiyanın növləri, fonetik interferensiya», «qrammatik interferensiya» bölmələrində dillərarası əlaqələr göstərilən hadisələrin timsalında açıqlanır, səciyyəvi faktlar gətirilərək təhlillər aparılır. Burada Azərbaycan, rus, fars, ərəb və başqa dillərin bir-birinə təsirini açıqlayan faktlar gətirilməklə, saxur, ləzgi, udin, xınalıq, buduq, talış, kürd və başqa dillər ilə də Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqələrini ifadə edən faktlar təhlil süzgəcindən keçirilir.

Tədqiqatda həmçinin dil təmasları nəzəriyyəsi üçün az əhəmiyyətli olmayan konvergensiya və divergensiya problemlərinə də xüsusi yer ayrılır.

Monoqrafiyanın ikinci fəslində «Dillərarası əlaqələrin dillərin inkişafında rolu»-na həsr olunmuşdur. Burada bəhs olunan əlaqə növlərindən-alınmalar, dillərin ittifaqı, qarışıq dillər: picin və kreol dillər, dillərin qarışması: substrat, superstrat və adstrat hadisələrindən danışılmış və dillərarası əlaqələrin inkişafında onların rolu genişliyi ilə göstərilmişdir. Bu fəsilə sonuncu –beşinci yarımbaşlıqda isə «Kodların dəyişdirilməsi: bilinçvizm və diqllossiya»-dan danışılır.

Müəllif ümumi dilçilik, rus dilçiliyi, germanistika və Azərbaycan dilçiliyində tədqiqat mövzusu ilə əlaqədar ən zəruri, etibarlı və zəngin elmi mənbələrlə, ədəbiyyatlarla tanışdır və araşdırma boyu onlara münasibətini də bildirdiyi məqamlar vardır və bütün bunlar əsasında mülahizələrini

əsaslandırır. Monoqrafiya nəticə hissəsi ilə tamamlanır. Nəticədə əsərin əsas nəzəri müddəaları ümumiləşdirmələr və tövsiyələr şəklində öz əksini tapmışdır. Kitabda nəzəri ədəbiyyata yetərinə müraciət edilmiş və bunun nəticəsində də yüksək elmi nəzəri səviyyəli iş meydana gəlmişdir. Əsərin ayrı-ayrı fəsillərində qoyulan məsələlər ətraflı və əlaqəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Əldə olunan nəticələr obyektiv verilmişdir. Əlbəttə, araşdırma barəsində daha ətraflı danışmaq da olardı, onun məziyyətlərinə genişliyi ilə toxunmaq mümkün idi. Zənnimizcə, bu göstərdiklərimiz də tədqiqatın dəyəri, sanbalı haqda aydın təsəvvür yarada bilər. Müəllif öz məqsədinə nail olmuşdur. Araşdırma elmi-nəzəri və praktiki cəhətdən olduqca qiymətlidir və dilçiliyimizdə yüksək səviyyədə yazılmış işlərdən sayıla bilər.

Bütün bu cəhətləri nəzərə alaraq söyləyə bilərik ki, Rasim Arif oğlu Heydərovun «Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu» adlı monoqrafiyası çapa layiqdir və dilçi ictimaiyyət üçün faydalıdır.

İsmayıl Oruc oğlu Məmmədov
AMEA Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Lüğətçilik şöbəsinin müdiri,
filologiya elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

Dilin dəyişməsi və inkişafı onun əsas keyfiyyətidir. Müasir dilçiliyin məşğul olduğu ən mühüm problemlərdən biri də dillərin inkişafı məsələsidir. Dillərin inkişafı müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Buna görə də, onu ancaq bir səbəblə bağlamaq düzgün olmazdı. Bunun üçün bir sıra səbəblərin varlığı mütləqdir. «Mürəkkəb dinamik sistem olan dilin inkişafı bir amilin təsiri ilə baş verə bilməz. Buna görə də, dilin inkişafını müəyyən bir amillə, hətta universal səbəblə bağlayan tədqiqatçıların fikri ilə razılaşmaq olmaz. Müasir dilçilik elmi dildə baş verən dəyişiklikləri bir sıra səbəblərlə, səbəblər toplusu ilə əlaqələndirir. Lakin bu mövqedə linqvistlər arasında vahid rəy yoxdur» [44, s. 451].

«Dillərin inkişafı problemlərini tədqiq edən alimləri bir neçə qismə bölmək olar. Birinci qrup alimlərə Şlegel və Qrimm qardaşlarının, o cümlədən V.Humboltun da aid olduğu romantiklər daxildir. Onların fikrincə, özünün ən yüksək zirvəsinə çatan dillər öz gözəl keçmişlərini «xalq ruhunun düşməsi ilə əlaqəli olaraq itirmişlər» [137, s. 466]. Əlbəttə ki, bu fikirlər yanlış idi və onlarla razılaşmaq düzgün olmazdı.

Digər qrup dilçilər isə dilə canlı orqanizm kimi baxırlar. Bu dilçilərin fikrincə, dillər də digər canlı varlıqlar kimi doğulur, inkişaf edir və ölürlər. Bu nəzəriyyənin yaranmasında Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. A.Şleyxerin, T.M.Müllərin və başqalarının dəstəklədiyi bu nəzəriyyə də dilçilikdə tərəfdarlar tapmadı. A.Şleyxer dili canlı orqanizmə bənzədərək onun inkişafında iki dövrü ayırır

dı: dilin inkişafı dövrü (həqiqiyə qədərki dövr) və dilin ayrılma dövrü (həqiqi dövr). Dilin inkişafını o, ulu dilin səs və formalarının, qohum dillərə bölünməsi ilə izah edir. Onun bu ideyalarından gənc qrammatiklər də tam ayrıla bilmirdilər.

Sonrakı dövrlərdə N.Y.Marrın dilin inkişafı ilə bağlı fikirləri də maraq doğurur. Dilin inkişafı probleminin iqtisadi formasiyaların, istehsalatların inkişafı ilə eyniləşdirildiyi bu nəzəriyyə də çox keçmədən iflasa uğradı.

Dilin təkamülü və inkişafı çox mürəkkəb anlayışlardır. Çünki dilin inkişafının öz spesifik xüsusiyyətləri var. Dillər öz inkişaflarında dialektikanın ümumi qanunlarına da tabe olur. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar təbii ki, təfəkkür də inkişaf edir. Dil bu inkişafa mane olmur. Əksinə təfəkkürlə sıx bağlı olduğundan onunla birlikdə inkişaf edərək təkmilləşir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dilin inkişafı, təkmilləşməsi və dəyişməsi qaydaları həmişə dilçilik elminin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bir sıra dilçilər bu məsələ ilə bağlı müxtəlif mülahizələr irəli sürmüşlər. Lakin hələ də bu məsələnin tam aydınlığı ilə şərh edildiyini qeyd etmək düzgün olmaz.

Dilin inkişafı deyəndə, dilin tərkib hissəsini təşkil edən səslərin, sözlərin, söz birləşmələrinin, şəkilçilərin və qrammatik əlaqələrin, onun müxtəlif komponentlərinə məxsus ünsürlərin müntəzəm olaraq dəyişməsi və zənginləşməsi nəzərdə tutulur. Dilçilik elmində «dil inkişafı» termini də məhz bu anlayışları ifadə edir.

«Dilin inkişafının iki tərəfi var: dilin xarici mühitin təsiri ilə inkişafı və dilin daxili inkişafı. İstənilən dilin inkişafında bu amillər bir-bir ilə sıx bağlıdır. Buna görə də dil

dəyişmələrinin öyrənilməsində bu problem çox mühüm çətinlik törədir»[128, s. 218].

«Dilin inkişafının xarici və daxili amillərdən ikitərəfli asılılığı haqqındakı tezisdən çıxış edərək qeyd etmək istəyirik ki, problemin müasir qoyuluşu bir səbəbin öyrənilməsinin başqasının ziyanı hesabına deyil, onların bu və ya digər konkret əlaqələrinin özünü məhz nədə bürüzə verə biləcəyini obyektiv surətdə göstərməkdir» [128, s. 218].

Dilin inkişafında dillərarası əlaqələr əhəmiyyətli dərəcədə ciddi rol oynayır. Dillərarası əlaqələr dedikdə, dilçilik ədəbiyyatında iki dilin təması zamanı bir dilin təsiri ilə digər dildə baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Bu əlaqələr dilçilik elminə çoxdan məlum olsa da, onların əhatəsi hələ də tam tədqiq edilməyib. Dilin demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən dil təması problemi dilçilikdə artıq ayrıca sahə kimi danışanlar da var. Təqdim olunan monoqrafiyada dillərin inkişafında ekstralinqvistik amillərin, dil təması nəzəriyyəsinin mahiyyətinin və onun nəzəri dilçilikdəki rolunun müəyyən edilməsinə cəhd göstərilmişdir. Lakin dil təması nəzəriyyəsi çox mürəkkəb və çoxsaxəli olduğundan onu hərtərəfli əhatə etmək olduqca çətinidir. Müasir dilçilik cərəyanlarından olan sosiolinqvistika, psixolinqvistika və etnolinqvistika sahələrində bu nəzəriyyə ilə bağlı ayrı-ayrılıqda tədqiqatlar aparılmış və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Monoqrafiyada problemlərə ümumi dilçilik baxımından diqqət yetirilməyə çalışılmışdır. Problemlərə daha çox sosiolinqvistik cəhətdən yanaşılsa da, yeri gəldikcə, həm insan psixikasında baş verən dəyişikliklər, həm də dillərin öyrənilməsi metodikasında dil əlaqələri ilə bağlı yaranan problemlərə toxunulmuşdur.

I FƏSİL

DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ

Dillərarası əlaqələr probleminin tədqiqi tarixi

Dünya dilçiliyində dillərarası əlaqələrin hərtərəfli tədqiqi tarixi çox da qədimdən başlamamışdır. Doğrudur, hələ iki min il bundan əvvəl dilçilik məsələləri ilə maraqlanan qədim hind və yunan alimləri bu əlaqələrin ən bəsit, lakin geniş yayılmış forması olan alınmalar haqqında müəyyən fikir yürütmüşlər. Sonrakı dövrlərdə isə bu məsələlərlə bağlı filosof və dilçi alimlər öz mülahizələrini irəli sürmüşlər. Artıq V.Humboltdan başlayaraq dilçilikdə bu məsələlərə daha ciddi və elmi şəkildə yanaşıldı. Lakin onilliklər boyu bu sahə ilə bir çox görkəmli dilçilərin məşğul olmasına baxmayaraq, məsələnin hələ də tam şəkildə həllini tapmaması xüsusi elmi maraq doğurur.

A.Meye, A.Martine, U.Vaynrayx, B.Kurtene, B.Havrnek, L.Şerba, Y.Deşeriyev kimi dünya şöhrətli dilçilər bu sahədə tədqiqatlar aparmış, müxtəlif yönümdən bu məsələnin həllinə cəhd göstərmişlər. Lakin bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələlərin həllində müzakirəyə səbəb ola biləcək fikirlər də az deyildir və bu tədqiqatların aparılmasında mövqe fərqləri bu günə qədər aydın şəkildə seçilir. Belə ki, dilçilik tarixində dil əlaqələri ilə bağlı müxtəlif terminlər işlədilmiş və bu terminlərin bəziləri hətta bu günün özündə də belə geniş

istifadə olunur. Amma təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bütün bunlara rəğmən müasir dövrə qədər dilçilər arasında bu məsələ ilə bağlı yekdil fikir yoxdur. Bütün bunları nəzərə alaraq dilçilik tarixində öz xüsusi yeri və əhəmiyyəti olan dil əlaqələri probleminin tədqiqi ilə bağlı ümumi fikirlərlə tanış olmaq zərurəti yaranır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu sahəyə maraq elmi dilçiliyin formalaşdığı dövrdən başlamışdır. Müasir ümumi dilçiliyin əsasını qoyan V.Humboltun əsərlərində dilxarici amillərdən sayılan dil əlaqələri probleminə toxunulmuşdur. Ən son dövr dilçilik ədəbiyyatında artıq dil təmaslarının ayrıca bir dilçilik istiqaməti olduğunu qeyd edənlər var. Bəzi dilçilər hətta «dil təmasları dilçiliyindən» danışırlar. «Əgər bu termini birbaşa mənasında başa düşsək, onda fikirləşmək olar ki, tarixi və ya sosial dilçilik kimi dil təmasları da artıq dilçiliyin ayrıca bir istiqamətidir» [106, s. 1]. Bu istiqamətin əsasını qoyan isə Amerika dilçisi Uriel Vaynrayx sayılır. Məhz onun «Dil təmasları», («Languages in Contact» - New-York, 1953) əsərinin və 50 – 60-cı illərdə bu sahədə yazdığı bir sıra elmi məqalələrin nəşrindən sonra dünya dilçiliyində bu sahəyə maraq daha da artdı və bir çox ölkələrdə dillərarası əlaqələrlə bağlı yeni-yeni əsərlər yazılmağa başlandı. Lakin dünya dilçiliyində bu əlaqələr müxtəlif adlarla öyrənilirdi.

U.Vaynrayxa qədər dünya dilçiliyində bu əlaqələrdən danışarkən əsasən «dillərin qarışması», «dillərin çarpazlaşması», «alınma» və s. terminlərdən istifadə olunurdu.

Dillərarası əlaqələrin ilk geniş elmi şərhinə biz görkəmli Avstriya dilçisi Huqo Şuxardtın əsərlərində rast gəlirik. Gənc qrammatiklərin dilin inkişafı ilə bağlı fikirlərini kəskin tənqid

edən H.Şuxardt dilin inkişafı qanunlarını dillərin qarışmasında görürdü. O, «Dilin qarışması məsələsinə dair» məqaləsində dil qarışmaları problemini dilçiliyin məşğul olduğu sahələr içərisində ən aktualı hesab edirdi. Onun fikrincə, dil qarışması problemi fizioloji olmayıb, həmişə sosialdır və dünyada qarışmayan, yad ünsürlərə malik olmayan dil yoxdur. H.Şuxardt dil qarışmalarının mümkünliyündə heç bir məhdudiyət tanımır. «Dillər arasındakı əlaqələr həm maksimal, həm də minimal fərqlərə gətirib çıxara bilər» [156, s. 179].

Eyni zamanda H.Şuxardt haqlı olaraq dillərin qarışması problemini ikidillilik (bilinqvizm) problemi ilə əlaqələndirirdi. Onun fikrincə, «dillərin qarışması xalqların miqrasiyası nəticəsində yaranır, ancaq bu proses eyni bir ərazidə daim yaşadıqda baş verə bilər» [156, s. 178-184].

XIX əsrin 70-ci illərində gənc qrammatiklər məktəbində belə bir əminlik yaranmışdı ki, dilin bütün inkişafı «fonetik qanunlarla» müəyyənləşir. Onların fikrincə, bu qanunlar zəruri olaraq mövcuddur və pozula bilməz. H.Şuxardt onların bu fikrinə qarşı çıxır və dilin inkişafını tam olaraq dillərin qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlayır. Lakin dilçi alim unudur ki, bu əlaqələr ancaq dilxarici amillərlə bağlıdır. Dili tam olaraq dildaxili inkişafdan kənarında öyrənmək və dildə baş verən hər hansı cüzi dəyişikliyi belə tamamilə ekstralingvistik amillərlə bağlamaq düzgün deyil. Doğrudur, dil əlaqələrinin dillərin inkişafındakı özünəməxsus yeri danılmazdır. Lakin dilin inkişafını tamamilə bu əlaqələrlə bağlamaq və dildaxili amilləri ümumiyyətlə nəzərə almamaq düzgün olmazdı. Fikrimizcə, məhz bu, H.Şuxardtın tədqiqatlarının ən zəif nöqtəsi idi.

H.Şuxardtın ciddi tənqidlərinə məruz qalmalarına baxmayaraq, gənc qrammatiklər məktəbinin nümayəndələri heç də həmişə dillərin xarici təsirə məruz qalmasını nəzərdən qaçırmırdılar. Görkəmli dilçi German Paul gənc qrammatiklər məktəbinin tam konsepsiyasını özündə əks etdirən «Dil tarixinin prinsipləri» əsərində (1880) bu məsələyə dair öz fikirlərini bildirmişdir. G.Paul H.Şuxardtın fikri ilə razılaşdığı qeyd edir. Onun fikrincə, əgər «dillərin qarışması» termini geniş mənada işlədilsə, onda bu məsələnin müasir dilçilik qarşısında duran ən vacib problem olduğu bilinəcəkdir. Bu mənada dillərin qarışmasının dilin həyatından ayrılmaz olduğunu qeyd etməmək olmaz. G.Paula görə, iki fərdin öz arasında apardığı hər hansı ünsiyyət zamanı daim dillərin qarışması prosesi baş verir. Amma G.Paul «dillərin qarışması» terminini dar mənada işlətməyi vacib sayır və bu termini bir dil tərəfindən digər dilin təsirinin hiss edilməsi kimi izah edir. Bu prosesdə isə iki dil bir-biri ilə ya qohum olmamalı, ya da o dərəcədə uzaq olmalıdır ki, bu dili ayrıca öyrənmək mümkün olsun. Hətta G.Paul müasir dilçilikdə diqqətləşmə kimi öyrənilən və dialektlərin ədəbi dillə və bir-biriləri ilə olan əlaqəsi prosesini də dillərin qarışmasına aid edir. Onun fikrincə, «Bir dialektin digər dialekt tərəfindən təsirə məruz qalması da qarışmadır» [133, s. 460].

Eyni nəticələrə H.Şuxardtın xəbərsiz və bəlkə də, ondan da əvvəl məşhur polyak-rus dilçisi Boduen de Kurtene gəlmişdir. L.V.Şerbanın 1875-ci ildə yazdığı «Dillərin qarışması haqqında» adlı məqaləsində bu anlayışın ilk dəfə B.de Kurtenenin «Rezyan şivələrinin fonetik təcrübəsi» adlı məqaləsində işləndiyini qeyd edir [157, s. 7]. 1900-cü ildə

Sankt-Peterburq Universitetində oxuduğu mühazirələrdə yenidən bu məsələyə qayıdan B.de Kurtene «Bütün dillərin qarışıq xarakteri» adlı mühazirəsində ona qədər müqayisəli dilçilikdə mövcud olan «təmiz dil» anlayışının absurdluğunu qeyd edir. Onun fikrincə, qarışmayan, sırf təmiz dil yoxdur və ola da bilməz. «Nikahlar nəticəsində dillərin ailə çərçivəsində qarışması, tayfa və xalqların toqquşması səbəbi ilə isə məhəlli ləhcələrin qarşılıqlı əlaqəsi və qarışması, sonra isə daha böyük ölçüdə bütöv dil dairələrinin, tayfa və milli dillərin qarışması baş verir» [70, s. 364].

Boduen de Kurtene qarışmanı həm fiziki, həm də psixi həyatın başlanğıcı hesab edirdi. Onun fikrincə, dillərin qarışması və çarpazlaşması təkcə coğrafi və ərazi baxımdan deyil, həmçinin xronoloji ardıcılıq baxımdan da asılı ola bilər. Kilsə dili kimi saxlanılan, adət və ənənələrdə qalan dil müasir dövrdəki canlı dilə təsir edir. Belə qarşılıqlı əlaqəyə misal olaraq latın dilinin roman və slavyan kilsə dilinin müasir slavyan dillərinə təsirini göstərmək olar [70, s. 365].

B. de Kurtene dillərin qarşılıqlı təsirinin özünü iki istiqamətdə göstərdiyini qeyd edir: 1) bir tərəfdən dilə əcnəbi dildən müəyyən elementlər keçir; 2) digər tərəfdən, bu əcnəbi elementlər həmin dildə dərəcə və digər kateqoriyaların zəifləməsinə gətirib çıxarır [70, s. 366].

Boduen de Kurtene həmçinin qarışmanın nəticələri bəzində də öz fikrini bildirmişdir. Müəllifə görə, «iki dilin («təbii surətdə») toqquşması və qarşılıqlı təsiri zamanı qələbə qarışan dillərdən (müəyyən hallarda) daha sadə və aydın olanının tərəfində olur. Daha asan və aydın olan formalar yaşayır, daha çətin və rəasional olmayanlar isə istifadədən çıxır.

Beləliklə, əgər iki dil qarışırsa və bu dillərin birində cins fərqləri varsa, digərində yoxdursa, onda həmişə qarışmanın nəticəsi olaraq bu cins fərqlənməsinin ya tam itməsi, ya da ən azından zəifləməsi prosesi baş verir» [70, s. 366].

Eyni hal «yaşamaq uğrunda mübarizə» aparən iki dilə də aiddir; qələbə həmişə həm fizioloji, həm də psixoloji cəhətdən az enerji tələb edən və tez mənimsənilən dilin tərəfində olur. Məsələn, rumınlarla slavyanların və almanların yanaşı yaşadığı yerlərdə qəbilələrarası dil rumın dili olacaq. Çünki rumın dili slavyan və alman dilindən fərqli olaraq daha asan mənimsənilir. Eyni ilə rus dili ilə müqayisədə tatar dilinin asan olması rus və tatar kəndlilərinin Rusiya daxilində tatar dilindən ümumi dil kimi istifadəsinə gətirib çıxarır. Boduen de Kurtene, çox doğru olaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, «...bu ancaq hadisələrin təbii axarında baş verə bilər. Hakim dairələrin və digər siyasi və ictimai amillərin düşünlümlüş təsiri varsa, bu proseslərin tam əksinə olan nəticələr meydana çıxır» [70, s. 367].

Dil qarışmalarının hazır nəticələrinə gəldikdə isə, Boduen de Kurtene almandilli ərazilərin bəzi hissələrində alman dilində müəyyən izlər qoymaqla öz dillərini itirən, ancaq romandilli ərazilərdə isə romanlaşan slavyanları misal göstərir [70, s. 372].

Dillərəarası əlaqələrdən bəhs edən dilçilərdən biri də sosioloji dilçilik məktəbinin banisi Ferdinand de Sössürün tələbəsi və davamçısı görkəmli fransız dilçisi Antuan Meyedir. 50-ci illərin əvvəllərində dillərin qarışmasına aid yazdığı məqalədə bu məsələyə toxunan müəllif həm də ilk dəfə «dil təmasları» terminini işlədir.

A.Meye sözalma prosesinə də sosioloji mövqedən yanaşır. Onun fikrincə, fonetik dəyişmələrlə yanaşı, sözalma da dilin inkişafının mühüm amillərindəndir. «Sözalma təkcə iki dil arasında baş vermir, eyni zamanda eyni bir dil daxilində də olur. Ümumi dil sosial dialektdən, dialekt isə öz növbəsində ədəbi dildən söz alır» [43, s. 384]. Bununla əlaqədar olaraq A.Meye dillərin qarışmasına (çarpazlaşmasına) böyük əhəmiyyət verərək və bu məsələyə bir neçə məqalə həsr etmişdir. A.Meye dillərin qarışmasını sosioloji dilçilik mövqeyindən izah edərək dünyada «təmiz» dilin olmadığını qeyd edir. «Dillərin qarışması müxtəlif səciyyə daşıya bilər. Adətən iki dil çarpazlaşarkən dillərdən birinin qalib gəlməsində mədəni, yaxud siyasi amil mühüm rol oynayır: çarpazlaşmada, ya daha yüksək mədəni səviyyəyə malik olan, ya da hakim dil (hakim millətin dili) qalib gəlir. Məsələn, latın dili daha yüksək mədəni səviyyəyə malik yunan dilindən sözlər mənimsəmiş və hakim dil kimi Roma imperiyasının əyalətlərində yayılmışdı» [43, s. 385]. Qrammatik quruluşdan danışarkən A.Meye qeyd edirdi ki, «...müəyyən bir dilin morfoloji sistemi çarpazlaşan iki dilin morfoloji sisteminin qarışmasının nəticəsi hesab edilməlidir» [43, s. 383].

G.Paulun tam əksinə olaraq L.Şerba özünün «Dillərin qarışması anlayışı haqqında» məqaləsində (1925) A.Meyenin haqlı olaraq «dillərin qarışması» terminini dil terminlərinə daxil etmədiyini və bu istilahın müasir dilçiliyin ən anlaşılmaq anlayışı olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, bu termini «dillərin qarşılıqlı əlaqəsi» termini ilə əvəz etmək yaxşı olardı [157, s. 40]. L.Şerba dilçilikdə özünə qədər yer alan,

dillərarası əlaqələrlə bağlı bütün tədqiqatları təhlil etdikdən sonra bütün mövcud fikirləri 3 kateqoriyaya ayırır:

1. Bir dilin digər dildən söz alması;
2. Bir dilin tələbi ilə digər dildə müəyyən dəyişikliklərin baş verməsi;
3. Hər hansı bir dilin yarımçıq mənimsənilməsinin nəticəsi olan faktların kreollar və ona oxşar ləhcələrin də bura aid olması [157, s. 45].

Bundan sonra L.Şerba dillərin qarşılıqlı əlaqəsini iki tam müxtəlif prosesə ayırır: alınmalar və dillərin qarışması. Müəllif alınmaların ikidilliyə əsaslandığını qeyd edir [157, s. 53].

L.Şerbadan sonra dillərarası əlaqələr probleminə daha geniş şəkildə sovet dilçisi Nikolay Yakovleviç Marr qayıdır. N.Y.Marr «Yafəs nəzəriyyəsi», yaxud «Dil haqqında yeni təlim» adlı nəzəriyyəsində müqayisəli-tarixi qrammatikanı tam rədd edir. Onun fikrincə, Yafəsi dil bütün dillərin xüsusi mərhələsidir. Müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, dillərin tarixi onların çarpazlaşması ilə müəyyənləşir. N.Y.Marra görə, dillərin qohumluğu əvvəlcə müxtəlifcinsli olan dillərin yaxınlaşması, çarpazlaşması və qarışması prosesində yaranır [72, s. 193].

Göründüyü kimi, N.Y.Marr dildə baş verən bütün prosesləri səhvən dillərin qarışması ilə əlaqələndirir. N.Y.Marrın nəzəriyyəsinin çox ciddi tənqidlərə məruz qalmasına baxmayaraq, məhz bu nəzəriyyədən sonra dilçilikdə dillərarası əlaqələr problemi ilə bağlı bir sıra irəliləyişlər əldə edildi.

Dillərin qarışması termini daha aydın şəkildə A.Rosettinin «Qarışıq dil və dillərin qarışması» məqaləsində izah edilir. Problemin XIX əsrin sonlarında dilçilərin xüsusi diqqətinə

də olduğunu qeyd edən müəllif H.Şuxardtın bu sahədəki işlərini yüksək qiymətləndirirdi.

A.Rosettiyə görə, «dillərin qarışması» termini o vaxt işlədilir ki, Norveç dilində və ya Amerikanın kreol dillərində olduğu kimi iki morfoloji sistem bir-birinə qarışsın [140, s. 112]. Bu prosesin səbəbini ikidilliliklə əlaqələndirən müəllif iki dildə danışan adamın iki dil sistemini qarışdırdığını qeyd edir. Müəllifin fikrincə, xarici dili qəbul etmiş xalqın dili getdikcə tənəzzülə uğrayır. Daha ciddi müqaviməti morfoloji sistem göstərir. Amma o da son nəticədə məğlub olur və beləliklə köhnə dil sistemi də aradan çıxır. Qarışıq dilə Norveç dili – riksmol aid edilir. Bu dilin fonetik sistemi, morfologiyası və lüğət tərkibi Danimarka və Norveç mənşəlidir [140, s. 114].

A.Rosetti öz məqaləsində dillərin qarışmasını iki yerə bölür:

1. Qarışıq dillər;
2. Qarışıq elementi olan dillər.

Məqalədə müəllif dillərin qarışması termininin tam izahını verir və bu terminlə dillərarası əlaqələrin tam şəkildə deyil, yalnız bir növünü ifadə etməyin düzgün olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, əgər dilin morfoloji sistemi əcnəbi dilin təsirinə davam gətirmirsə, onda məğlub dil iki dilin qrammatik elementləri əsasında formalaşır və bununla da, iki dil sistemini təmsil edir. Beləliklə, müəyyən sayda qarışıq dillər mövcuddur, amma bütün dillər üçün elementlərin qarışması normadır [140, s. 117].

Dillərarası əlaqələrlə bağlı bir sıra dilçilərin ciddi tədqiqatlarına baxmayaraq, dilçilikdə bu məsələ hələ də tam araşdırılmamışdı. 1953-cü ildə «Nyu-York dilçilik dərnəyinin» ilk

nömrəsi kimi nəşr edilən U.Vaynrayxın «Dil təmasları» əsəri bu sahədə aparılan çoxillik işə yekun oldu. Bu əsəri ilə U.Vaynrayx ümumi dilçilikdə həmin məsələyə marağı daha da artırdı.

U.Vaynrayxa görə, əgər eyni bir şəxs növbəli olaraq iki və ya bir neçə dildən istifadə edərsə, onda bu dillər təmasda olur [72, s. 22].

U.Vaynrayx əsərində ikidillilik, interferensiya, konvergenziya terminlərinin izahını da verir. Müəllif dil təması və ikidillilik terminlərini ən geniş mənada işlədəcəyini qeyd edir. Dil təmaslarının psixoloji tərəfinə daha çox fikir verən U.Vaynrayx müxtəlif dil səviyyələrində həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik səviyyədə interferensiyanı izah etməyə çalışır. Müəllif həmçinin ikidilliliyin insanın əqli inkişafına təsirinə həsr edilmiş əsərlərin çoxluğunu və bu sahəyə marağın olduğunu nəzərə alaraq sonda bu məsələ ilə məşğul olan alimlərin gəldiyi nəticələrə də diqqət yetirir [72, s. 191].

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı yeni dillərin yaranmasından danışarkən U.Vaynrayx kreol və picin dillərin yaranma səbəblərindən və onların müasir dövrdəki vəziyyətindən danışır. Göründüyü kimi, U.Vaynrayx «dil təmasları» termini ilə dillərarası əlaqələrin bütün növlərini əhatə edir. O, həm ikidilliliyi, həm interferensiyasını, həm alınmaları, həm də dil əlaqələrinin ən mürəkkəb forması olan kreol və picinlərin yaranmasını da şərh etmiş və bütün bunları «dil təmasları» termini ilə ifadə etmişdir [72].

U.Vaynrayxın bu monoqrafiyasının elmi dəyəri nəzərə alınaraq dünyanın bir çox ölkələrində dəfələrlə nəşr edildi.

Təsadüfi deyildir ki, əsər 1979-cu ildə müəyyən ixtisaslarla rus dilinə də tərcümə edilib.

Ümumiyyətlə, keçmiş SSRİ-də də bu sahəyə maraq güclü idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, müasir dilçiliyin nəzəri məsələlərinə həsr olunan və ardıcıl nəşr olunan «Новое в лингвистике» məcmuəsinin VI buraxılışı bu məsələyə həsr olunmuş və buraya o dövrdə Avropa və Amerika alimlərinin dillərərası əlaqələrlə bağlı əsərləri daxil edilmişdir [127].

Dil əlaqələrinin tədqiqi tarixindən danışarkən, şübhəsiz, Y.D.Deşeriyevin bu sahədəki işlərini qeyd etməmək mümkün deyil. Sovet dönəmində məhz onun əsərlərində Sovet imperiyası ərazisində yaşayan çoxmillətli əhalinin dillərinin qarşılıqlı əlaqələri ilə yanaşı dil təmaslarının nəzəri məsələlərinə də diqqət yetirilmişdir.

Əsasən, sovet ərazisindəki dillərin qarşılıqlı əlaqələri ilə məşğul olan Y.D.Deşeriyev eyni zamanda bu problemin nəzəri məsələləri ilə də məşğul olmuşdur. Müəllif «dillərin qarşılıqlı əlaqəsi» termininin iki və daha artıq dilin və onların dialektlərinin hər hansı əlaqəsini əhatə etdiyini qeyd edir [85, s. 98].

Özünə qədər bu problemlə məşğul olan bir sıra dilçilərin fikirlərini təhlil edən müəllif, L.Şerba ilə razılaştığını qeyd edərək «dillərin qarşılıqlı əlaqəsi» termininin dilin inkişafına təsir edən xarici amillərin ifadə edilməsində ən düzgün termin olduğunu qeyd edir [85, s. 99].

Sovet dövrünün bir çox dilçiləri kimi Y.D.Deşeriyev də dillərin inkişafını dövrün ideologiyasına uyğun olaraq iki qismə bölür:

1. Dillərin sovet hakimiyyəti qurulana qədər olan inkişafı;

2. Sovet dövləti qurulduqdan sonra dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və inkişafı.

Y.D.Deşeriyev yazdığı monoqrafiyalarda bu prinsipdən çıxış edir və əsasən, sovet dövründəki dil əlaqələrindən bəhs edir. Onun əsərlərində nəzəri problemlərdən daha çox müxtəlif səviyyələrdə alınmalardan danışılır, xüsusilə rus dilinin digər ədəbi dillərə və yazısız dillərə təsiri araşdırılır [74; 85; 86].

Dil təmaslarının nəzəri problemlərindən danışarkən B.Y.Rozensveyqin xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. Məhz onun bu məsələ ilə bağlı ardıcıl çalışmaları bu sahədə sırf nəzəri əsas olmuşdur [138]. Onun bu sahədəki işləri «Dil təmasları» monoqrafiyasında tam şəkildə öz əksini tapmışdır. Dil təmasları, bilinqvizm, interferensiya, konvergensiya kimi terminlərə toxunan müəllif interferensiya və konvergensiyanın sırf linqvistik izahını verir və əsərini bu problemlərə həsr edir [139].

Bundan başqa, keçmiş sovet dilçiliyində ikidilli əlaqələrlə bağlı tədqiqatlar da aparılmışdır. T.P.İlyaşenkunun slavyan–moldav dil əlaqələri əsasında yazdığı «Dil təmasları» monoqrafiyası buna misal ola bilər.

Müəllif bu əsərində dil təmasları probleminə ümumi nəzər yetirmiş, dil təması və bilinqvizm anlayışlarını fərqləndirməyə çalışmışdır. Birinci fəsildə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya məsələlərini izah etmişdir. Sonrakı fəsillərdə isə slavyan və moldav dillərinin qarşılıqlı əlaqəsinin tarixi inkişafı və onun müasir səviyyəsi tədqiq edilmişdir [102].

Azərbaycan dilçiliyində də bu sahəyə xüsusi maraq olmuşdur və nəzəri dilçiliklə bağlı yazılan əsərlərin çoxunda bu məsələyə diqqət yetirilmişdir. Bu mənada A.Axundovun [5;

6], Ə.Rəcəbovun [42; 43; 44; 45], A.Qurbanovun [26; 27], N.Məmmədovun [34; 35; 36; 114; 115], A.Aslanovun [59], V.Qukosyanın [83] adlarını qeyd etmək olar.

Məlumdur ki, Azərbaycan ta qədim dövrlərdən günümüzə qədər bir çox etnosların birgə yaşadığı bir ərazidir. Bu səbəbdən də Azərbaycanda yaşayan xalqlar müxtəlif dövrlərdə həm öz aralarında, həm də zaman-zaman bu ərazilərdə hökmranlıq etmiş monqol, ərəb, fars və ruslarla həm mədəni, həm siyasi və həm də dil əlaqəsində olmuşlar. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq Azərbaycanda dillərarası əlaqələrin müxtəlif formaları meydana gəlmişdir.

Azərbaycanda dillərarası əlaqələr tam olaraq öyrənilməsə də, bu sahədə müəyyən işlər aparılmışdır. Tədqiqatlarda, əsasən, iki dilin müqayisəsinə daha çox fikir verilmiş, Azərbaycan dilində fars, ərəb, rus alınmaları və onların formaları geniş şəkildə işlənmişdir. Bu sahədə A.Aslanovun doktorluq dissertasiyası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun «Azərbaycan SSR-nin ərazisində Azərbaycan dilinin digər dillərlə qarşılıqlı əlaqəsi» adlı dissertasiyasında həm dil təmasları nəzəriyyəsi təhlil olunmuş, həm də Azərbaycan ərazisində Azərbaycan dilinin tarixən əlaqədə olduğu yerli və əcnəbi dillər, onlar arasındakı əlaqələrin nəticələri araşdırılmışdır. Bundan əlavə, müəllif yazılı Azərbaycan dilinin həm yazısız yerli dillərlə, həm də yazılı ərəb, fars, rus dilləri ilə olan qarşılıqlı əlaqələrini təhlil etmişdir [59].

Son illər Azərbaycanda dillərin öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra yeni tədqiqatlar da aparılmışdır. Xüsusi ilə Azərbaycanda yaşayan xalqların dillərinin sosiolinqviistik vəziyyətinin xarici müəlliflər tərəfindən öyrənilməsi diqqəti cəlb edir. Buna

ABŞ-ın bir neçə mütəxəssisinin hazırladığı və 2002-ci ildə Texasda nəşr edilən «Studies in languages of Azerbaijan» (Azərbaycanda dillərin öyrənilməsi) adlı fundamental monoqrafiyanı misal göstərmək olar. Əsər iki cildə nəşr edilib və demək olar ki, bütün Azərbaycan ərazisini tam olaraq əhatə edir [Bax. 162; 163].

Göründüyü kimi, dillərarası əlaqələr problemi dünya dilçilik tarixində kifayət qədər işıqlandırılmışdır. Bununla belə, bu problem indinin özündə də çətinliyi və çoxaspektliliyi ilə dilçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olmaqda davam edir. Bir çox dilçilərin əsərlərində hətta, U.Vaynrayxın tədqiqatlarında belə dil təması və bilinqvizm arasındakı dəqiq sərhəd müəyyənləşməmişdir. Bəzi dilçilər dillərin qarışması, yəni yeni dillərin – kreol və picinlərin yaranmasını qəbul etmir, bəziləri isə dil ittifaqlarının mümkünsüzlüyündən söhbət açır. Bu mənada, dillərarası əlaqələrin tam bir küll halında öyrənilməsi zərurəti həmişə gündəmdədir. Bizə elə gəlir ki, dillərarası əlaqələrdən danışarkən ilk növbədə sosial, siyasi və mədəni əlaqələrin ilkin nəticələri olan leksik alınmalardan başlayaraq onların daha mürəkkəb forması olan ikidilliliyə, picin və kreol dillərin yaranmasına qədər olan bütün mürəkkəb prosesləri əhatə etmək lazımdır. Buna görə də biz dillərarası əlaqələr dedikdə dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin bütün mümkün formalarını nəzərdə tutacaq və bu termini ən geniş anlamda işlətməyə çalışacağıq.

2. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri

Özünün tarixi inkişafı dövründə insanlara xidmət edən dillər bir-biriləri ilə müxtəlif əlaqələrə girmiş və bu əlaqələr də öz növbəsində müxtəlif cür nəticələnmişdir. «Hər bir dil kollektivi tez və ya gec digər kollektivlə əlaqəyə girir və təbii olaraq əlaqəyə girmiş kollektivlərdən biri ikidilli olur, bununla da dil təmasları üçün şərait yaranır» [91, s. 119]. Dillər arasında yaranan ilkin əlaqələrin tarixi başlanğıcını müəyyənləşdirmək çox çətindir və bəlkə də mümkün deyil. Müasir elm bu əlaqələrin tarixini ancaq fərziyyələr şəklində irəli sürür. Amma bu əlaqələrin köklərinin tarixin ən dərin qatlarına gedib çıxdığı heç kəsdə şübhə yaratmır. «Məntiqi təfəkkürün formalaşdığı, millətlər və xalqlar arasında iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi ən ilkin dövrlərdən başlayaraq dillər arasında da müxtəlif çeşidli münasibətlər təzahür etmişdir» [2, s. 6].

Dünya dilçilik tarixində, xüsusən də, sosioloji dilçilik ədəbiyyatlarında dillərarası əlaqələr müxtəlif yönümlərdən tədqiq olunmuş və bu tədqiqatların nəticələri müxtəlif və çox-cəhətlidir. Bu barədə digər başlıqlarda danışılacaqdır. Burada isə daha çox bu əlaqələrin yaranma səbəblərinin və tarixinin araşdırılmasına çalışacağıq. Ən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, bu sahə ilə məşğul olan dilçilərin əksəriyyəti dillərarası əlaqələrdən danışarkən adından da görüldüyü kimi, dillərarası əlaqələr və onların konkret nəticələrindən danışmağa üstünlük vermişlər. Bizə elə gəlir ki, dillərarası əlaqələrdən danışarkən ilk növbədə bu əlaqələri yaradan səbəbləri araşdırmaq

lazımdır. İki və bir neçə dilin əlaqədə olması üçün ilk növbədə bu dilləri təmsil edən fərdlər, sosiumlar əlaqədə olmalı, müəyyən tarixi şərait və zəmin yaranmalıdır.

Məlum olduğu kimi, cəmiyyət yarandığı dövrdən başlayaraq insanlar bir yerdə qalmamış, yer üzünə səpələnməyə başlamışlar.

Məhz bu dövrdən, ilk insan yerdəyişmələri, qəbilələr və tayfalar arasında ibtidai əlaqələrdən başlayaraq dillər arasında da müəyyən əlaqələr yaranmışdır. Bu əlaqələri – sosial və dil əlaqələrini bir-birindən ayırmaq olmaz. Sosial əlaqələr informasiya mübadiləsinin xarakter və sferası ilə sıx sürətdə bağlıdır. Məhz cəmiyyət və dil qarşılıqlı olaraq biri digərinin inkişafında katalizator rolunu oynamış, onun inkişafında stimullaşdırıcı amil olmuşdur. Dilsiz cəmiyyətin, cəmiyyətsiz isə dilin mövcudluğunun mümkünsüzlüyü sübuta ehtiyacı olmayan aksiomdur. Dünya tarixində bir sıra ölü dillərin mövcudluğu (latın, sanskrit) buna bariz nümunədir.

Dilçilik ədəbiyyatında dilin inkişafından danışarkən dil daxili (intralingvistik) və dilxarici (ekstralingvistik) amillərdən bəhs edilir. Dillərarası əlaqələr məhz dilxarici amillərə daxildir. Bu amillər isə ümumilikdə bütün sosial əlaqələri əhatə edir.

«Sosial əlaqələr də hər şeydən əvvəl, digər əlaqələr kimi informasiyanın qarşılıqlı mübadiləsidir» [99, s. 9]. Sosial əlaqələr dillərarası əlaqələrdən kənarında mövcud deyil və onların ayrı-ayrılıqda mövcudluğu mümkün də deyil. Çünki sosial əlaqələrin özləri fərdin ünsiyyətindən kənarında mövcud deyil. Məhz bu formatda, yəni dillər arasında müəyyən əlaqələr

yarandıqdan sonra hər hansı digər əlaqələrin, o cümlədən sosial əlaqələrin mövcudluğundan danışmaq olar.

Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərindən danışarkən ilk növbədə dillərin tarixi inkişaf yoluna nəzər yetirmək və cəmiyyətin inkişafında onun rolunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Artıq qeyd edildiyi kimi, cəmiyyətdən kənarında dil mövcud deyil. Bu səbəbdən də cəmiyyətin tarixi inkişafı dilin inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Dilin inkişafının cəmiyyətin inkişafından asılılığından danışarkən dilçilər dilin inkişafını bilavasitə olmasa da, dolaşması ilə insan cəmiyyətinin dəyişməsindən asılılığını qeyd edirlər [44, s. 366]. Bu səbəbdən də dillərarası əlaqələrdən danışarkən cəmiyyətin tarixi inkişafını və onun bu əlaqələrdə rolunu qeyd etmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, cəmiyyət öz tarixi inkişafı dövründə 4 əsas ictimai-iqtisadi formasıyadan keçmişdir. İbtidai icma quruluşu, quldarlıq quruluşu, feodalizm quruluşu və kapitalizm quruluşu. Bəzi müəlliflər isə, xüsusən də, sovet dövrü tarixçiləri sosializmi də ayrıca dövr kimi qeyd edirdilər. Lakin bizə elə gəlir ki, artıq sosializmdən ayrıca bir dövr kimi danışmağa lüzum yoxdur.

İlkin olaraq ibtidai-icma quruluşunda cəmiyyətin və dillərin inkişafına diqqət yetirək. Bu dövrdə insanlar, əsasən, ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqla məşğul olurdular. Xırda dəstələrdən ibarət insan toplumları müəyyən kiçik əraziləri əhatə edir və bu xırda cəmiyyətlərdə tələbat ilkin dövrlərdə, əsasən, qəbilə daxilində həll olunduğundan digər qəbilələrlə əlaqə yaratmaq cəhdləri demək olar ki, yox dərəcəsinə idi. Maldarlıq və əkinçiliyin inkişafı daha geniş əraziləri əhatə etdiyindən qəbilələrarası əlaqələrin güclənməsinə səbəb oldu və artıq

neolit dövründə qəbilədaxili izdivacların qadağan edilməsi əlaqələrin genişlənməsində stimulyerici rol oynadı. Bu artıq qəbilələrin birləşməsinə doğru atılan ilk addım idi.

«İbtidai icma quruluşunda dil (qəbilə dili) aşağıdakı əlamətlərinə görə xarakterizə edilir: ərazi fasiləsizliyi; birləşmə və çarpazlaşma; daimi və dərin təmaslar; bölünmə, dilin daxilində qrup dillərinin (məsələn kişi «dili», qadın «dili») mövcudluğu; lüğət tərkibinin sürətlə dəyişməsi; bəzi sözlərin qadağan edilməsi (tabu) və əvəzinə yeni sözlərin işlədilməsi (evfemizm). Bu hadisələrdən bəziləri qəbilə dilləri dövründə bitmir, sonralar da davam edir» [44, s. 395].

Bu cür hadisələrə hələ də qəbilə formasında yaşayan xalqların dillərində rast gəlmək olur. Buna misal olaraq «qadın» və «kişi» dillərini göstərmək olar. «Müasir yukagir dilində rus dilində olduğu kimi «ДЬ», «ТЬ» samitləri ancaq kişilərin dilində işlənir: qadınlar onların əvəzinə «ДЗ», «Ц» işlədirlər. Bu dillər arasındakı fərq leksik səviyyədə də özünü göstərə bilər. Yanalıların «kişi» dilində məsələn, maral sözü **бана** kimi, «qadın» dilində **ба** kimi səslənir. İnsan sözü «kişi» dilində **иси**, «qadın» dilində isə **ис** kimi səslənir» [124].

İbtidai dövrün digər xüsusiyyətlərindən biri onlarda ümumi anlayışı ifadə edən sözlərin demək olar ki, tamamilə olmamağıdır. Məsələn, «Avstraliya aborigenlərinin dilində müxtəlif bitki növlərinin çoxlu adı var, amma ümumiyyətlə bitki anlayışını verən söz yoxdur» [124].

Xüsusi mülkiyyətin yaranması, ictimai bərabərsizliyə gətirib çıxardı ki, onun da nəticəsində ibtidai icma quruluşu öz yerini quldarlıq quruluşuna verdi.

Quldarlıq quruluşunun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də qulların olması idi. Qullar, əsasən, digər dövlətlərlə döyüş zamanı əldə edildiyindən onlar da xalqlararası qarşılıqlı əlaqənin intensivləşməsinə səbəb olurdu.

Məlum olduğu kimi, ilk dövlətlər məhz quldarlıq dövrünün məhsuludur. Dövlətin yaranması artıq vahid sərhədlərin, idarəçilik sisteminin, ticarət birliyinin və ən əsası dil birliyinin yaranma zərurətini yaratdı. Bu səbəbdən də ilkin dövlətlərin yaranması dillərin inteqrasiyası və inkişafına gətirib çıxardı. Dövlətin yaranmasına qədər böyük soslumlar (qəbilə, tayfa və tayfa birlikləri) daha çox dil birliyinə görə (qan qohumluğuna) birləşirdisə, dövlət əksinə, bir qayda olaraq ərazi əsasında formalaşır və bu ərazidə olan bütün müxtəlifdilli soslumları özündə cəmləşdirirdi. Eyni dövlətin ərazisində müxtəlif dildə danışan bir neçə qəbilə və tayfa birliyi qala bilər, eyni zamanda eyni tayfa dövlətin sərhədləri çərçivəsində bölünə bilərdi.

Dövlətin yaranması ilə dövləti idarə etmək üçün vacib şərtlərdən biri – vahid dilin olması problemi meydana çıxır. Buna görə də, dövlətin əsas idarəedici qüvvələri öz dillərini dövlət dili elan edir və idarəetmədə, orduda, sarayda bu dildən istifadə etməyə başlayırlar. Bu dövrdə eyni zamanda yazı problemi də meydana çıxır. Dövlətin yaranması ilə əlaqədar olaraq dillərarası əlaqələrin ən mürəkkəb forması olan bilinqvizmin (ikidilliliyin) yaranması və genişlənməsi prosesi baş verir. Bu da, artıq qeyd edildiyi kimi, dövlətin yaranmasından sonra vahid dilin yaranma zərurətindən irəli gəlirdi. Tayfalarından yalnız birinin dili rəsmi status alır, yerdə qalan tayfa nümayəndələri artıq hakim dili öyrənmək məcburiyyətində qa-

lırdılar. Beləliklə, orduda xidmət edən və ya hər hansı nüfuza malik, müəyyən vəzifə tutan digər tayfa nümayəndələri hakim tayfanın dilini öyrənməklə ilkin ikidillilərə çevrilirdilər.

Bununla yanaşı, məhz bu dövrdə yazılı dilə ehtiyac yaranır və yazılı dilin müxtəlif formaları formalaşır. Yazılı dil dialekt xarakteri daşımır və şifahi formalardan fərqlənirdi. Ancaq bu, çox kiçik bir təbəqəyə mənsub olan dil idi və əsasən, əhalinin zəngin təbəqəsini əhatə edirdi. Daim dəyişən xalq danışığı dili ilə müqayisədə bu dil çox stabil və mühafizəkar idi. Amma heç də bütün dillər öz yazılı formalarını tezliklə yaratmadı. Məsələn, bütün Qərbi Avropada orta əsrlərdə ancaq Roma imperiyasından qəbul edilən latın, slavyan ölkələrində kilsə, şərq ölkələrində isə ərəb və fars dili yazı dili rolunu oynayırdı. Belə hadisələr müasir dövrdə də Afrikanın bir sıra ölkələrində qalmaqda davam edir. Məsələn, Nigerdə və Seneqalda bütün dövlət müəssisələrində fransız, Nigeriya və Qambiyada ingilis, Anqola və Mozambikdə isə portuqal dilindən istifadə edilir. Bu dövlətlərdə xarici dildən dövlət dili kimi istifadənin zəruriliyi Afrika xalqlarının çoxunda hələ də ədəbi dilin tam formalaşmamağı, dialekt fərqlərinin çoxluğu, elmi, texniki və hüquqi terminologiyanın yaradılmamağı ilə izah edilir. Lakin müəyyən bir dövr keçdikdən sonra hər bir xalqın yazılı dili formalaşır. O, əvvəlcə kənar dili şəxsi yazışmalardan və bədii ədəbiyyatdan, sonra isə dövlət sənədləşməsindən və ən nəhayət hətta dini ayinlərdən də çıxara bilir.

Dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri xalq dillərinin formalaşmasıdır. Feodalizm dövrü üçün də xarakterik olan xalq dilləri kapitalizməqədərki dövrü əhatə edir. Ədəbi dilin

yanması və təşəkkülü bu dövrdə formalaşır. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrü də tam olaraq təxminən XI – XIII əsrlərdə başa çatır [20, s. 52].

Feodalizm dövrü eyni zamanda feodal pərakəndəliyi ilə tarixə düşüb. Ziddiyyətli də olsa, bu dövrdə mədəni inkişaf baş verirdi. Feodal parçalanmaları dialekt müxtəlifliyinin güclənməsinə gətirib çıxarırdı. Bir sıra dilçilik ədəbiyyatlarında məhz bu dövr dialekt müxtəlifliyinin yarandığı dövr kimi xarakterizə olunur. «Bu dövrdə müxtəlif tayfaların məhəlli ərazi dialektləri meydana gəlir. Bu dialektlər həm dövlətin öz ərazisi daxilində (fransız *patois*, alman *mundorten*, rus *говоры*) feodal dağınıqlığından və ayrı-ayrı vilayətlərin ayrılmasından, həm də əhəlinin qarışması ilə əlaqədar olaraq müxtəlif substratların təsiri ilə bağlı bir-birinə həm yaxın, həm də uzaq ola bilər» [137, s. 496]. Demək olar ki, bütün dilçilər dialektlərin məhz bu dövrdə yarandığı fikrini dəstəkləyirlər. «Dialekt feodal dağınıqlığı dövründə yaranır» [105, s. 180]. Bəzi dilçilər isə bu fikri rədd edirlər. Onların fikrincə, dialekt feodalizmdən əvvəlki dövrün ibtidai icma dövrünün qəbilə dillərinin qalığıdır» [44, s. 397]. Bu fikirlə qismən də olsa razılaşmaq olar, amma bir şeyi nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, məhz feodalizm dövründə dialekt parçalanması gücləndi. Bu dövr üçün səciyyəvi xüsusiyyət dialektlərin bir-biri ilə və ədəbi dillə olan qarşılıqlı əlaqəsidir ki, o da dilçilik ədəbiyyatında diqlossiya kimi nəzərdən keçirilir. «Əgər bilinqvizm eyni zamanda mövcud olan iki dilin qarşılıqlı əlaqəsidirsə, diqlossiya bir dilin daxilində eyni zamanda mövcud olan müxtəlif formaların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsidir» [155, s. 117]. «Bu dövrdə, xüsusən sözyaratmada iki yarımsistem, ədəbi – yazılı dili təmsil edən kitab yarımsistemi və

şifahi xalq yarım sistemi əmələ gəlir. Xalq dilindəki bu ikili təzahür diqlossiya adlanır» [44, s. 397]. (Diqlossiya haqqında bax: səh.131).

Qədim və orta əsrlərdə dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərindən danışarkən ilk növbədə ticarət əlaqələrindən və xalqların müxtəlif səbəblərlə bağlı yerdəyişmələrindən danışmaq lazımdır.

Qədim ticarətin yaranması istehsal edilən məhsulun çoxalması və onların dəyişdirilməsi zərurətindən yaranırdı. İnsanların yığıcılıqdan əkinçiliyə və heyvandarlığa keçidi, daha sonralar isə sənətkarlığın yaranması, mal mübadiləsi və ticarətin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdəndir.

İlkin ticarətin yaranmasından danışarkən tədqiqatçılar onun sosial inkişafa təsirinin iki tərəfini qeyd edirlər: «bir tərəfdən məhz ticarət əlaqələri vasitəsi ilə əyalətlər sivilizasiyaların qədim mərkəzləri ilə əlaqəyə girir, digər tərəfdən ticarət həm mərkəzdə, həm də əyalətlərdə sosial və mülki bərabərsizliyə gətirib çıxarırdı» [135, s. 253]. Məhz ticarət siniflərarası bərabərsizliyi təmin etdiyindən ticarət dövlətin yaranmasında mühüm rol oynadı.

Ticarət getdikcə öz əhatəsinə daha çox insan kollektivlərini cəlb edir və beləliklə, kollektivlərarası əlaqə gücləndikcə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi də güclənir, dillər biri-birindən söz alır, müəyyən ümumi anlayışlar meydana çıxır. Buna ticarət əlaqəsi zamanı predmetlərin bir xalqdan digərinə keçməsi də təkan verirdi. Prosesin güclənməsində ticarət yollarının da mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. İnsanlar daha çox bu yollar üzərində məskən salır, qədim şəhərlər bu yolların üzərində tikilir və çox zaman bu yolların üzərində nəzarəti ələ

keçirmək üçün dövlətlər yaranırdı. Müxtəlif ölkələrdən olan tacirlər ticarət yolları ilə daha çox hərəkət edir, bu da öz növbəsində mədəniyyətlərin inteqrasiyasına, o cümlədən, dillər arasında əlaqələrin güclənməsinə gətirib çıxarırdı. Buna misal olaraq Böyük İpək yolunu göstərmək olar. «Uzun müddət qədim sivilizasiyaların məskəni olan, şərq və qərb mədəniyyətlərini özündə ehtiva edən Çin və Bizans arasında əsas ticarət yolu olan bu strateji əraziyə demək olar ki, tam olaraq Hun imperiyası nəzarət edirdi: (e. ə. I minilliyin sonundan eramızın əvvəllərinə qədər) 552-ci ildə bu yola nəzarəti I Türk xaqanlığı ələ keçirdi. Daha əvvəl isə bu yolun mərkəzində Orta Asiyada Soqđiniya dövləti mövcud idi. Bu dövlət bütün yol boyu xalqların təmasında böyük rol oynamışdır. Təbii ki, bütün bu proseslər yol boyunca məskunlaşan çoxsaylı xalqların mədəniyyətlərinin və dillərinin inkişafında özünü göstərməyə bilməzdi. Məsələn, qədim türk runik yazısının soqđi əlifbasının təsiri ilə yarandığı qeyd edilir» [28, s. 53].

Ticarət çox gəlirli sahə olduğundan dövlətlər onda maraqlı idilər. Lakin o, natural təsərrüfat şəraitində yaşayan xalq kütlələrinə deyil, zinət əşyalarına daha çox ehtiyac duyan yuxarı təbəqəyə xidmət edirdi. «Çinlilər Turandan istisnasız olaraq öz imperatriçələri üçün qiymətli, çox bahalı olan məşhur sürmə alırdılar. Babilistan xalqları da nadir mal sayılırdı. O cümlədən, ipək yolu vasitəsi ilə Çinə əsl və süni Suriya daş-qaşları Qırmızı dənizdən çıxarılmış mərcan, mirvari, Suriya və Misir parçaları, kiçik Asiyadan isə narkotik maddələr gətirilirdi. Lakin ən mühüm ticarət malı ipək idi. O, Avropaya Roma imperatoru Avqustun hakimiyyəti dövründə

(e. ə 30 – b. e 14-cu illəri) gətirilməyə başlanmışdı. Bizansın ipəyə ehtiyacı hədsiz idi, sarayın və əsilzadələrin ehtiyaclarından başqa barbarlarla əlaqələrdə, ən başlıcası isə muzzdla qoşun tutulmasında ipəkdən valyuta kimi istifadə olunurdu» [28, s. 54]. Göründüyü kimi, bu yol hər iki cəhətdən sərfəli və lazımı olduğundan onun orta əsrlər ticarət əlaqələrinin inkişafında mühüm rolu olmuşdur ki, bu da öz növbəsində xalqların qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmişdir. Bütün bunlar nəticə etibarlı ilə dillərin də qarşılıqlı əlaqəsinin güclənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Eyni hadisələrə digər yerlərdə də rast gəlmək olur. Məsələn, «orta əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələri və İtaliya arasında ticarət yolu üzərində bir neçə şəhər yarandı. Bu strateji mövqeləri bir çox dövlətlər ələ keçirmək istəyirdi. Avstriya habsburqları buna daha çox can ataraq işğalçılığa başladı və habsburqlarla mübarizə aparmaqdan ötrü Şviç, İri və Untervald əyalətləri birləşdi. Bu isə gələcək İsveçrənin tarixi əsası oldu. Onların birliyi haqqında 1291-ci ildə imzalanan sənəd isə İsveçrə dövlətinin rəsmən yarandığı il hesab olunur» [111, s. 140].

Göründüyü kimi, ticarət yolları tam müxtəlif etnoslardan təşkil olunmuş bir dövlətin yaranması zərurətini yaratdı. Bildiyimiz kimi, İsveçrədə dörd müxtəlif mənşəli etnos yaşayır. Maraqlı cəhət isə bundan ibarətdir ki, İsveçrə Avropanın üç ən qədim və həcmində görə böyük xalqı olan alman, fransız və italyanlarla həmsərhəd olsa da, zaman-zaman bu dövləti parçalamaq cəhdlərinə baxmayaraq öz müstəqilliyini günümüzə qədər qoruyub saxlaya bilib. «Məhz bu xalqların təsiri ilə İsveçrədə alman mənşəli isveçrəlilər, fransız mənşəli isveçrəlilər və italyan mənşəli isveçrəlilər ayrıca etnik cəmiy-

yət kimi formalaşmış və yerli xalqla birlikdə gələcək dövlətin əsasını qoymuşlar» [111, s. 136].

Bir çox dilçilər bu ərazidə almandilli və romandilli əhali arasında dəqiq sərhədlərin olmamasını qeyd edirlər. «Məhz bu dövrdə, təxminən on beşinci yüzillikdə İsveçrə dil ittifaqını xarakterizə edən linqvistik təmasların (interferensiya) mənbələri yaranır» [143, s. 94].

İlkin dövrlərdə tərcüməçilərin, səyyahların sonralar isə lüğət tərtibatçılarının dillərarası əlaqələrin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Dünyanın etnik xəritəsini dəyişən əhali miqrasiyası həmişə olmuşdur. Bu mənada dünya tarixində yerdəyişmələr insan cəmiyyəti yaranandan bu günə qədər davam edir. «Ümumiyyətlə, bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, insan tarixi antropoloji, dil və mədəni məxsusluğu baxımından həmişə təmaslar və qarışmalar tarixi olmuşdur» [150, s. 15].

İnsanların bu cür lokal yerdəyişmələri bəzən qlobal xarakter almış, bəlkə də, bütün dünyanı əhatə edə biləcək bir səviyyəyə çatmışdır. Belə yerdəyişmələrə xalqların böyük köçünü misal göstərmək olar. Bu hadisənin başlanmasına hunlar bir növ başçılıq etdilər. Hunlar öz dövlətlərini qurduqdan sonra bütün Böyük İpək yolunu nəzarətdə saxlayırdılar. Onların Mərkəzi Avropaya gəlişi ilə xalqların böyük köçü başladı. Bu hadisə Qərbi Avropada X əsrdə macarların əvvəlki Pannoriya ərazilərinə qayıtması ilə bitdi. Xalqların böyük köçü dillərarası əlaqələrin inkişafında xüsusi rol oynadı. Belə ki, bu hadisədən sonra dünyanın etnik xəritəsi demək olar ki, tam dəyişdi. Bir sıra xalqlar yeni ərazilərə köçdü, bu da öz növbəsində

dillər arasında əlaqələrin intensivləşməsinə, tamam yeni forma və məzmun kəsb etməsinə gətirib çıxardı.

Bəşəriyyət öz tarixi inkişafı dövründə son olaraq kapitalizmə qədəm qoyur. Bu dövrdə böyük sənaye mərkəzləri və şəhərlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu yerlərə müxtəlif ərazilərdən əhalinin axını başlayır. Bu da dillərarası əlaqələrin daha intensiv xarakter almasına şərait yaradır. İri sənaye şəhərlərinə axının güclənməsi və urbanizasiya prosesləri dialektlərin getdikcə zəifləməsi, vahid ədəbi dilin güclənməsi və milliləşməsi ilə nəticələnir. Şəhərlərdə coğrafi ərazi vahidləri ilə bağlı olmayan və müəyyən zümrələrə xidmət edən dialektlər formalaşır. Dövlətdaxili dil problemləri daha da güclənir, milli burjuaziyanın formalaşması ilə əlaqədar dövlətin ərazi çərçivəsində qalan milli azlıqlarda da fəallaşma başlayır. Nəticə etibarilə, bu da dövlətdaxili münafişələrin güclənməsi ilə şərtlənir. Dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri də milli dillərin formalaşmasıdır. Bir sıra dilçilər milli dilin formalaşmasını kapitalizm dövrü ilə bağlayırlar [26, s. 228; 45, s. 398; 137, s. 500]. Azərbaycan dilinin milliləşmə dövrü isə təxminən XVI – XVIII əsrlərə aid edilir [14, s. 197]. Müəyyən tədqiqatlarda isə bu hadisənin Azərbaycanda kapitalizmin artıq bərqərar olduğu bir dövrə, XIX əsrin ikinci yarısına təsadüf etdiyi göstərilir [26, s. 229].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə millətlər və milli dillər formalaşır. Milli dilin formalaşması və möhkəmlənməsi zərurəti məktəblərin güclənməsini, milli mətbuatın və milli teatrın yaranmasını ön plana çıxarır. Sonrakı dövrlərdə radio və televiziyanın yaranması və inkişafı da bu prosesi sürətləndirir. Bütün bunlar, ədəbi dilin möhkəmlənməsi prosesini gücləndi-

rir. Diqlossiyaya getdikcə daha az təsadüf edildiyi halda, bilinçvizm geniş vüsət almağa başlayır. Bu da ədəbi dil bərqərar olduqca dövlətin idarəetmə sistemində iştirak etməyə can atan milli azlıq nümayəndələrinin getdikcə daha çox dövlət dilinə meyl etməsi ilə bağlıdır. Burada dövlətin dil siyasətinin də mühüm rolu vardır. Məlumdur ki, hər bir dövlət öz dilinin inkişafında və təbliğində maraqlıdır. Lakin kapitalizm dövründə dövlətlər bu məsələyə daha çox diqqət yetirməyə başlayırlar. Bəzi tədqiqatçılar bəzən bilinçvizmi də dil siyasətinin nəticəsi kimi qələmə verməyə çalışırlar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ikidilliliyin yaranması dil siyasətindən daha əvvəlki dövrlərə gedib çıxır və bu hadisəni heç də dövlətin yaranmasından sonrakı dövrlərə aid etmək düzgün olmazdı. Lakin dil siyasətinin də bilinçvizmin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu da artıq qeyd etdiyimiz kimi, daha çox dövlətin yaranması ilə bağlıdır.

Ancaq bu dövrdə məktəblərin yaranmasından xüsusi olaraq danışmaq lazım gəlir. Məhz məktəblərin kütləviləşməsi, orta və ali təhsil sisteminin güclənməsi və milli xarakter alması bilinçvizmin geniş yayılmasında stimulverici rol oynadı. Təhsilə marağın artması və dövlətin bu sahəyə göstərdiyi maraqlı dövlət dilinin getdikcə güclənməsinə gətirib çıxarır. Bu proses həm dövlətin ərazisində yaşayan digər xalqların dillərinin, həm də dialekt və şivələrin zəifləməsi ilə müşahidə olunur. Nəticədə, vahid ədəbi dilin möhkəmlənməsi prosesi güclənir. «Çoxmillətli dövlətlərdə hakim millət milli azlıqların dillərini sıxışdırır və digər milli dillərin istifadəsini ancaq məişət ünsiyyəti ilə məhdudlaşdırır. Bu hadisə böyük millət şovinizmi adlanır (məsələn, əhalisinin milli mənsubiy-

yəti nöqtəyi-nəzərdən «loskut» olan Avstriya-Macarıstanda alman dilinin hökmranlığı; balkan xalqlarının türkləşdirilməsi; çar Rusiyasında kiçik xalqların məcburi ruslaşdırılması və s.)» [137, s. 510].

Bilinqvizmin yayılmasını şərtləndirən amillərdən biri də bu dövrün ziyalı və varlı təbəqəsinin xarici dilə yaranan meyli ilə əlaqədardır. Varlılar özlərini kasıb təbəqədən ayırmaq üçün digər bir dili öyrənib bu dildə danışmağa üstünlük verir və bunu aristokratiyanın nümunəsi kimi qələmə verirlər. Buna Rusiyada XVIII – XIX əsrlərdə fransız dilinə güclü meyl edilməsini, Azərbaycanda da bu dövrdə bir çox xarici dilləri (rus dili, Türkiyə türkcəsi, ingilis dili) öyrənmək meyllərinin güclənməsini misal göstərmək olar. Bəzən isə, bu özünü ədəbi dilə olan münasibətdə də göstərir. Belə ki, yuxarı təbəqəyə məxsus insanlar ədəbi dilin ancaq onlara məxsus olduğunu və bu dilin ümumxalq danışığı dilindən fərqlənməsinin vacibliyini qeyd edirlər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda da buna oxşar vəziyyət mövcud olmuşdur. Müasir Türkiyədə indinin özündə də ədəbi dillə ümumxalq danışığı dili arasında müəyyən fərq özünü göstərir. Bir sıra ölkələrdə isə bu həm də ölkədə orta və ali təhsilin hələ tam möhkəmlənməməyi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, müstəqilliyin ilkin dövrlərində xaricdə təhsil almaq zərurəti yaranır ki, bu da xarici dilin ölkədə geniş yayılmasına gətirib çıxarır. Lakin müəyyən bir dövrdən sonra milli dil güclənməyə başlayır, milli şüur formalaşır və bu meyillər getdikcə zəifləyir. Bir sıra hegemon dövlətlər də bu işdə maraqlı olduqlarından bunun üçün xüsusi tədbirlər görür, müxtəlif ölkələrdə liseylər açır, mətbuat orqanları nəşr etdirir,

mədəniyyət mərkəzləri yaradır və s. Bu xüsusən müstəqilliyini yeni qazanmış ölkələrdə daha çox hiss olunur.

Kapitalizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri də dillərarası əlaqələrin ən mürəkkəb forması olan kreol və picin dillərin yaranmasıdır. Bu da, əsasən, Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasəti ilə bağlıdır.

Bundan əlavə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bir çox dilçilər sosializm dövrünü də ayrıca bir dövr kimi qeyd edirlər. Amma tarix sübut etdi ki, onlar heç də öz fikirlərində doğru deyillər. Bu dilçilər sosializmdən danışarkən, əsasən, Sovet dövlətinin dil siyasətindən danışrlar. Doğrudur, sovet dövründə bir çox dillərin inkişafına diqqət yetirilib. Amma bu heç də bütün sovet ərazisini əhatə etməyib. Digər tərəfdən, bu dövrdə rus dili hegemon dil idi. Bütün sovet respublikalarında bu dilin əhali arasında yayılması üçün xüsusi proqramlar hazırlanırdı. Əhəlinin çox hissəsi ikidillilərə çevrilir və bunun nəticəsi olaraq yerli dillər öz əhəmiyyətini itirərək məhəlli xarakter alır, getdikcə digər ölkələrdə olduğu kimi Sovet dövlətində də bilinçsizlikdən monolingvizmə keçid sürətlə inkişaf edirdi. Bu da təbii ki orduda, informasiya məkanında, həmçinin dövlət strukturlarında vəzifə daşıyan hər kəs üçün bu dili bilmək zərurətini yaradırdı. Lakin bir çox sovet dilçiləri Sovetlər birliyi ərazisində bu proseslərin guya kapitalizmdə olduğundan daha fərqli xarakter daşdığını qeyd edir və dillərin qarşılıqlı əlaqəsi problemi üçün hətta sovet linqvo-sosioloji nəzəriyyəsinə yaratmaq ideyasını da irəli sürürdülər [85, s. 103]. «Sovet xalqlarının dillərinin inkişafında bizim ölkənin milli münasibətləri sahəsindəki uğurları Leninin milli siyasətinin gerçəkləşməsinin bariz nümunələrindən biridir və kapitalizm tərəfindən əsarətə alınmış

bütün xalqlar üçün azadlıqlarını qazanmaq uğrunda mübarizəsinin rəmzi rolunu oynayır» [74, s. 7]. Lakin sonrakı tarixi proseslər göstərdi ki, sovet cəmiyyətində də digər dövlətlərdə olduğu kimi dillərarası əlaqələr problemi heç də ideal səviyədə qurulmamışdı. Bu dövlətdə də bir dilin hegemonluğu özünü büruzə verirdi. Son nəticədə bu problemlər milli münaqişələrlə nəticələndi ki, o da sovet dövlətinin dağılmasında mühüm rol oynadı. Sovetlər birliyində rus dili o qədər güclü təbliğ olunurdu ki, artıq rus olmayan əhalinin bir hissəsi bu dili öz ana dili kimi qəbul edirdi. Məsələn, Sovet İttifaqında 1971-ci il əhalini siyahıya almaya görə, milliyyətə rus olmayan 13 milyon, 1979-cu il əhalini siyahıya almaya görə isə milliyyətə rus olmayan 16,3 milyon SSRİ vətəndaşı öz ana dili kimi rus dilini göstərmişdir [42, s. 102]. Bu da təbii olaraq rus dilinə göstərilən xüsusi dövlət qayğısının və şovinizm siyasətinin bir hissəsi idi. Rus dilini bilənlərə daha çox qayğı göstərilməsi, rus məktəbini bitirənlərin vəzifəyə gətirilməsi, bütün dövlət işlərinin bu dildə aparılmasının nəticəsi idi ki, hətta müttəfiq respublikaların çoxunda rus dilinin dövlət dili olması konstitusiyaya salınmışdı. Yalnız ayrı-ayrı respublikalarda müəyyən qədər bu siyasətə qarşı çıxanlar olurdu. Məsələn, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası qəbul edilərkən müxtəlif səviyyələrdən təzyiqlərə baxmayaraq, ölkə rəhbərliyi başda Heydər Əliyev olmaqla bu məsələdə doğru mövqe tutaraq dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu konstitusiyaya sala bildi. Bu o dövr üçün olduqca əhəmiyyətli məsələ idi. Məhz həmin dövrdə ölkəyə rəhbərlik edən Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi idi ki, Azərbaycanda bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilirdi. Lakin bu

proses sovetlər birliyinə daxil olan digər respublikalarda öz müsbət həllini tapmırdı.

Dillərarası əlaqələrdən danışıarkən son illər dünyada baş verən prosesləri nəzərə almamaq olmur. Xüsusən, sovet dövləti dağılıdıqdan sonra dünyada soyuq müharibənin və qütbləşmənin bitməsi, qloballaşmanın geniş vüsət alması, əlaqələrin getdikcə daha da artan sürətlə inkişafı, qlobal internet şəbəkəsinin inkişafı, peyk televiziyaalarının adi hal alması, distans təhsilin adıləşməsi, iqtisadi maraqların digər maraqları üstələməsi fonunda xalqların və dillərin inteqrasiyası prosesləri daha çox maraq doğurur.

Son illər dillərarası əlaqələrdən danışıarkən bu prosesin daha çox əraziləri əhatə etməsindən də danışımaq lazımdır. Belə ki, artıq dünyada iqtisadiyyatın qloballaşması fonunda demək olar ki, bütün digər millətlərdə və dövlətlərdə ingilis dilinə maraq köklü şəkildə dəyişmişdir. İndi hər kəs ingilis dilinə maraq göstərir və bu dili öyrənməyi zəruri sayır. Digər tərəfdən xarici dil öyrənmək bütün ölkələrin təhsil sisteminin prioritet sahələrindən biridir. Bütün bunların məntiqi nəticəsidir ki, bilinqvizm və multilingvizm kütləvi hal alır. Artıq bilinqvizmdən fərdi, psixoloji hal kimi deyil, kütləvi hal kimi danışılır. Ümumilikdə isə, dünyada son dövrlər iki prosesin izləri aydın şəkildə seçilir. Belə ki, dil siyasətində iki istiqamət – inteqrasiya və diferensiasiya hadisələri baş verir.

Son zamanlar qloballaşma şəraitində bütün sahələrin daha çox iqtisadi maraqlara uyğunlaşdırılması hiss edilir. Buna misal olaraq Avropa İqtisadi Birliyinin getdikcə siyasi bir təşkilata, daha çox konfederativ dövlətə çevrilməsini göstərmək olar. Bunun məntiqi nəticəsidir ki, Avropa İqtisadi Birli

yi, Avropa Birliyinə çevrilərək bu ad altında getdikcə siyasi əhəmiyyət daşımağa başlamışdır. Bir çox dövlətlər iqtisadi maraqlarına görə, dövlətin əsas atributları olan sərhədlərini, vahid pul sistemini itirməyə razılıq verirlər. Getdikcə bu birliyə müstəqil dövlətlər daha çox can atır. Bunun artıq vahid Avropa mədəniyyətinin, iqtisadiyyatının, dövlətinin və ən nəhayət gələcəkdə vahid bir dilin yaranmasına gətirib çıxaracağı şübhə doğurmur. Gələcəkdə ərəbdilli, türkdilli və slavyandilli belə birliklərin yaranması heç də təəccüblü görünməzdi.

Bu proseslərə əks olaraq Avropada eyni zamanda həm də diferensiasiya prosesləri baş verir. Belə ki, Avropa ölkələrinin, demək olar ki, hamısında milli dil artıq çoxdan formalaşmışdır. Bir çox ölkələrdə milli azlıqların dil problemləri həll olunub, onların dillərində məktəblər açılıb, demək olar ki, hamısının milli və mədəni muxtariyyəti var və bu muxtariyyət çərçivəsində hər bir milli azlığın öz televiziyası, mətbuat orqanı var. Bir çox Avropa dövlətlərinin siyasi quruluşu isə ümumiyyətlə federativ olduğundan bütün federal dairələrə öz dil siyasətini yeritməyə imkan verilir. Bu onu göstərir ki, hər bir federal dairənin özünün avtonom dil siyasətini aparmağa imkanı vardır. Normal vəziyyətdə ikinci dil kimi məktəblərdə əsas dövlət dili ilə yanaşı federal dairələrdən birinin dilinin öyrənilməsi məsləhət görülür. Buna misal olaraq İsveçrə və Belçikanı göstərmək olar. Baxmayaraq ki, bu dövlətlərin konstitusiyaya quruluşları federativ deyil, onlar dil siyasətinə görə federativ sayılırlar [148, s. 65].

Amma bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, bu modeldə nəticələr fərqli olduğu kimi dil şəraiti də müxtəlifdir. Məsələn, İsveçrədə fransızdilli və almandilli əhalinin dili həm təh-

sildə, həm də dövlət orqanlarında dominantlıq təşkil edir. İtalyandilli əhalinin dilində isə bu hiss edilmir. Retoroman dili də milli dildir, amma onu milli azlığın dili kimi qəbul etmək lazımdır. Belçikada isə buna əks olan proses gedir. Ərazisinə görə Belçika üç dil sahəsinə bölünüb: flamand, fransız və çox da böyük olmayan alman dilli ərazi: hər yerdə istisnasız olaraq ərazi prinsipi əsas götürülür. Təkcə Brüssel şəxsi hüquqların həyata keçirildiyi ümumi ərazini özündə birləşdirir. Hər bir ailə öz istədiyi dildə danışır və uşaqlarını uyğun bildiyi məktəbə göndərir [148, s. 66].

Kanadada isə rəsmi ingilis dilli və fransız dilli (Kvebek vilayəti) ərazilər mövcuddur. Hər bir əyalətin təhsil sisteminə uyğun dil əsas dil sayılır. Bununla belə, hər bir əyalət digər dildə danışan ailəyə öz dilində təhsil almaq hüququ verir [148, s. 66].

Keçmiş SSRİ-də isə statistikaya görə 130-dan artıq rəsmi qəbul edilmiş dil var idi. İspaniyada rəsmi dövlət və əhalinin böyük əksəriyyətinin dili ispan dilidir. Lakin eyni zamanda İspan qanunlarına görə azlıqların yəni katalon, qal və baskların dillərində də yerlərdə dərslər keçirilir və hətta tam olaraq digər dili əsas tədris dilinə də çevirmək olar, bir şərtlə ki, məktəbi bitirənlər tam olaraq ispan dilində danışa bilsinlər.

Kataloniyada 6 milyon əhali yaşayır. Katalon ədəbiyyatı və mədəniyyəti XIX əsrdə xüsusi ilə inkişaf etmiş və burada Barselona kimi sənaye və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş şəhər vardır. Maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, kataloniyanın əhalisinin 50%-nə qədərini ispanlar təşkil edir. Amma Kataloniya məktəblərinin yarısında katalon dili əsas tədris dilidir

[148, s. 72]. 2006-cı ildə isə İspaniyada keçirilən referendum nəticəsində Kataloniya muxtariyyət əldə etdi.

Sözsüz ki, İspaniyadan danışarkən baskları və onların dilini yaddan çıxarmaq olmaz. Basklar Avropanın ən qədim xalqlarından biri sayılır və dillərinin mənşəyi dəqiq məlum deyil. Bask əyalətində 2 milyon insan yaşayır. Onlar da kataloniyalılar kimi, öz dillərindən istənilən səviyyədə, o cümlədən, tədrisdə istifadə edə bilirlər. Lakin baskların vəziyyəti o qədər də qənaətbəxş deyil. Onların təxminən 10%-ə qədəri baskdilli məktəblərə gedir [148, s. 74].

Göründüyü kimi, Avropada dillərin və mədəniyyətlərin inteqrasiyası fonunda eyni zamanda diferensiasiya prosesləri də sürətlə davam edir. Demək olar ki, bütün azlıqların dilində məktəblər açılıb, mətbuat və informasiya azadlığı verilib. Sözsüz ki, milli dilin inkişafında məktəblərin xüsusi rolu var. Bu mənada demək olar ki, bütün milli azlıqların dillərində məktəblər var. Bu da inkişafın necə müxtəlif səpgidə getməsinin bariz nümunəsidir.

Dillərarası əlaqələrin öyrənilməsini stimullaşdıran amillərdən biri də son illər miqrasiyaların geniş vüsət almasıdır. Bu proses bütün dövrlərdə aktual olmuşdur. Lakin son dövrlər bu proses daha çox intensivləşmişdir. Artıq qeyd edildiyi kimi, kapitalizmin yaranması ilə iri sənaye şəhərlərinə miqrasiyalar güclənir.

İş axtarmaq məqsədi ilə iqtisadi cəhətdən az inkişaf etmiş yerlərdən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə miqrasiyalar isə xaraktercə ölkədaxili miqrasiyalardan fərqlənir. Buna misal olaraq Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinə, ABŞ-a və Kanadaya dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan

axını göstərə bilərik. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarını götürək. Bu ölkə yarandığı gündən ingilis mühacirləri tərəfindən əsası qoyulan dil və mədəniyyətin əsasında formalaşmışdır. Sonradan buraya müxtəlif ölkələrdən emiqrantlar köçməyə başlamışdır. Onlar Amerikan ideyalarını qəbul etsələr də, ingilis dilinin təsirinin çox güclü olmasına baxmayaraq, öz dil və mədəniyyətlərini saxlamağa çalışmışlar.

XX əsrin əvvəllərində belə, ABŞ-da alman məktəbləri mövcud idi və I dünya müharibəsi zamanı bir çox ştatlarda belə məktəblərin bağlanması ilə bağlı fikirlər səslənirdi. Lakin 1968 və 1974-cü illərdə ABŞ-da «ikidilli təhsil haqqında» qanun «Bilingual Education Act» qəbul edilir və bunun üçün dövlət büdcəsindən xüsusi vəsait ayrılır [148, s. 88-89].

Göründüyü kimi, emiqrantların təhsil və dil problemləri müasir dövrdə Avropada da, Amerikada da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Miqrasiyanın son dövrlər bu qədər geniş yayılması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsi ilə nəticələnir. İngilis dilinin Amerikan variantının öz sələfindən getdikcə daha çox fərqlənməsi də məhz bu proseslərin güclənməsinin nəticəsidir. Məsələn, ABŞ-da ən çox emiqrantlar ispanidilli ölkələrdən olduğundan bu ölkədə təxminən 15 milyona yaxın ispanidilli əhali yaşayır. Sözsüz ki, bu qədər əhali dilin inkişafında öz təsirini göstərməyə bilməz.

Söylənilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dillər arasında əlaqələr müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər. Məhz buna görədir ki, hətta bəzi dilçilər bu sahəni ayrıca dil sahəsi kimi öyrənməyi məqsədəuyğun sayırlar. Dillərarası əlaqələri öyrənərkən həm sosiolinqvistik, həm etnolinqvistik, həm də psixolinqvistik metodlardan istifadə etmək lazım gəlir. Dil-

lərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri isə daha çox tarixi şəraitlə bağlıdır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu səbəblərdən danışarkən ilk növbədə ta qədimdən bu günə qədər olan tarixi hadisələri nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu əlaqələrin yaranmasında və intensivləşməsində mövcud olan ilkin şərtlər kimi xalqların bir yerdən digər yerlərə köçməsi, ilkin qəbilə və tayfadxili əlaqələr, müxtəlif dövrlərdə baş verən müharibələr, ticarət əlaqələri, dövlətin yaranması və onun dil siyasəti, təhsil sisteminin yaranması və ən nəhayət, müasir radio və televiziyanın yaradılması, internet və distans təhsilin getdikcə daha çox yayılması, miqrasiyanın adi hal almasını göstərmək olar. Bütün bunların hamısı dil əlaqələrinin yaranma səbəblərini şərtləndirən amillərdir.

3. Dillərarası əlaqələr zamanı dildə yaranan müxtəlif kənaraxıxmalar və interferensiya hadisəsi

Dillərarası əlaqələrdən danışarkən, şübhəsiz, interferensiya hadisəsini xüsusi ilə qeyd etmək lazım gəlir. «İnterferensiya dil təmasları və ya doğma olmayan ikinci dilin öyrənilməsi zamanı yaranan ikidillilik şəraitində dil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində doğma dilin təsiri ilə ikinci dildə baş verən normadan və sistemdən kənaraxıxma ilə ifadə olunur. İnterferensiya iki dildə danışanın nitqində xarici dilin aksenti kimi təzahür edir. O, sabit (kollektivin nitqinin xarakteristikası kimi) və keçici (kiminsə idiolekti kimi) ola bilər» [110, s. 198]. İnterferensiya dilin bütün səviyyələrini əhatə edə bilər, lakin bu hadisə xüsusi ilə fonetikada daha çox hiss edilir (sözün dar mənasında aksent). İnterferensiyanın əsas

səbəbi qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin müxtəlif sistemli olmasıdır. Bu dillər müxtəlif fonem tərkibli, müxtəlif intonasiya, qrammatik kateqoriyalı olmaları ilə bir-birindən fərqlənirlər. Bütün bu fərqlər interferensiyaya səbəb olan amillərdir. İkinci dilin mənimsənilməsi prosesində bilinqvin şüurunda həmişə iki dil – doğma və yad dilin sistemləri qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu qarşılıqlı əlaqə zamanı, xüsusi ilə də ilkin uşaqlıq çağlarında ana dili ilə yanaşı ikinci dilin mənimsənilməsi prosesində hər iki dilin modeli yenidənqurmaya məruz qalır [103]. Amma sonrakı ikidilliliyin formalaşdığı şəraitdə (ana dilinin mənimsənilməsindən sonra ikinci dilin öyrənilməsi zamanı) öyrənilən dilin strukturu böyük dəyişikliyə məruz qalır. Bu zaman doğma dilin ikinci dilə təsiri kifayət qədər güclü olur.

«İnterferensiya» termini əvvəllər ancaq fizikada işlədilmişdir və dalğaların üst-üstə düşdüyü vaxt onların qarşılıqlı güclənməsi və ya zəifləməsini bildirirdi. Latın dilindən tərcümədə **inter** «arasında» + **ferens (ferentis)** «daşıyıcı», «aparıcı» mənasını verir. Müasir dövrdə bu termin psixologiyada, dilçilikdə və xarici dillərin tədrisi metodikasında geniş istifadə edilir.

Dilçilik ədəbiyyatlarında bu terminin müxtəlif izahlarına rast gəlinir. İlk dəfə bu terminin Praqa dilçilik dərnəyinin üzvləri tərəfindən işlənildiyi qeyd edilir [73, s. 108].

Lakin ilk olaraq, bu barədə U.Vaynrayxın fikrinə diqqət yetirmək lazımdır. Özünün «Dil təmasları» adlı fundamental monoqrafiyasında görkəmli amerikan dilçisi ilk olaraq dil təması və ikidilliliklə yanaşı interferensiya termininin də izahını verir. U.Vaynrayx interferensiyayı dil təmasları nəticəsində bir neçə

dil bilən ikidillilərin nitqində dillərdən hər hansı birinin normadan kənara çıxması kimi izah edir [72, s. 22].

Dil təmasları probleminin sırf nəzəri məsələləri ilə məşğul olan məşhur rus dilçisi V.Y.Rozensveyq isə interferensiyayı, ikidilli tərəfindən təmasda olan dillərin əlaqələndirilməsi zamanı bilinqvin nitqində normadan kənaraçıxma kimi yaranan pozulma halı kimi izah edir [139, s. 4].

Amma psixoloji və metodiki ədəbiyyatlarda «interferensiya» termini mütəxəssislər tərəfindən birmənalı qəbul edilmir. Bir qisim tədqiqatçılar bu terminlə ana dilinin əcnəbi dilə təsirinin həm müsbət, həm də mənfi tərəflərini, digərləri isə ancaq müsbət tərəflərini ifadə edirlər. Tədqiqatçılar arasında belə müxtəlif fikirliliyin yaranması interferensiya hadisəsinin özünün çox çətin və mürəkkəb proses olması ilə izah edilə bilər.

İnterferensiya hadisəsinə tam anlamaq və izah etmək üçün ona müxtəlif tərəflərdən yanaşmaq lazım gəlir. K.Z.Zakiryanov haqlı olaraq yazır: «İnterferensiyaya tam olaraq 3 aspektdən yanaşmaq lazımdır: psixoloji, linqvistik və metodik» [101, s. 33].

Bütün bunlara baxmayaraq, interferensiyanın daha çox dil təmasları və bilinqvizm çərçivəsində öyrənilməsi məqsədəuyğundur. Bir çox dilçilər interferensiyayı alınmalarla eyniləşdirirlər. Onların fikrincə, əcnəbi dildən alınma elementlər və sözlər interferensiyanın mahiyyətini təşkil edir. L.İ.Barannikova isə «interferensiya» və «alınma» terminlərini bir qədər fərqli izah edir. Onun fikrincə, bu dil hadisələri nəinki fərqlidir, çox vaxt hətta bir-birinə ziddir. Belə ki, alınmalar zamanı bir sistemin elementləri digərinə keçir və onda müxtəlif növ assimilyasiyalara uğrayır. İnterferensiya zamanı isə dildə yeni vahidlər yaranır və alınma sisteminin özü

assimilyasiyaya məruz qalır. Müəllifə görə, alınma lüğətdə, interferensiya isə qrammatikada və fonologiyada baş verir. L.İ.Barannikova interferensiyayı dilin daha çox struktur cəhətdən ciddi təşkil olunmuş sistemlərini əhatə etdiyini qeyd edir [65, s. 88-92].

Y.A.Jluktenko isə yazır: «...belə düşünmək səhv olardı ki, leksik alınmalar bir dilin hesabına digər dilin resurslarının sadə artımıdır. Əvvəla, alınmalar fərqli dilin bütün sahələrində baş verir: fonemlər, fonem seqmentləri, morfemlər, sözlər, qrammatik modellər və hətta (az halda olsa belə) qrammatik formalar alınır. Bu vahidlərin alınması, həmin elementləri alan dilin sistemində heç vaxt nəticəsiz qalmır. İkincisi, hətta sözlərin alınması belə, leksik inventarın sadəcə genişlənməsi ilə üst-üstə düşmür. Beləliklə, dilin strukturunda baş verən bütün dəyişiklikləri interferensiya hesab etmək lazımdır» [98, s. 61]. Göründüyü kimi, Y.A.Jluktenko dildə baş verən dəyişikliklərin hamısına interferensiya kimi baxır.

İkidilli insanın şüurunda iki dilin qarşı-qarşıya qoyulması üsuluna görə psixoloqlar bilinçvizmi aşağıdakı kimi bölürlər: kordinativ ikidillilik (bilinçv iki dili eyni dərəcədə bilir və ünsiyyətin şəraitindən asılı olaraq birindən-digərinə keçir) və subordinativ ikidillilik (bilinçv ancaq öz ana dilində sərbəst şəkildə danışır və əcnəbi dili şüurunda tabe edir).

V.Y.Rozensveyqin fikrincə, dil təmasları nəzəriyyəsi üçün subordinativ ikidillilik daha çox maraq doğurur. İki dildən sərbəst istifadə edən adamın ikidilliliyi (kordinativ ikidillilik) də maraqlıdan kənarda deyil. Amma bu vaxt məsələlər prinsipial olaraq fərqlənirlər [139, s. 10].

Kordinativ ikidilliliyə az-az təsadüf edilir və interferensiya üçün bu cür ikidillilik o qədər də maraqlı deyil.

U.Vaynrayx interferensiyanın nitqdə və dildə olduğunu qeyd edir. Bildiyimiz kimi, hələ Ferdinand de Sössür dil və nitqi bir birindən ayırır [20, s. 78]. Strukturalizmin nümayəndələrindən biri kimi U.Vaynrayx da bu prinsipə əsaslanaraq haqlı olaraq interferensiyanın bu iki mərhələsini ayırmağın vacibliyini qeyd edirdi [72, s. 36]. Nitqdə interferensiya bilinməyin digər dillə tanışlığı zamanı yaranır. Dildə isə bu interferensiya halları dəfələrlə təkrarlandıqdan sonra artıq möhkəmlənmiş qaydalara çevrilir və onların sonrakı istifadəsi artıq ikidillilikdən asılı deyil. Yəni, bu hallar artıq dildə elə möhkəmlənir ki, hətta ikidilli olmayanlar da bu cür danışılar. Fikrimizcə, bu halda artıq interferensiyadan deyil, alınmalardan danışmaq lazımdır. K.Z.Zakiryanov interferensiya prosesini aşağıdakı kimi xarakterizə edir: «İnterferensiya bu və ya digər əcnəbi dil elementlərinin tədricən, asta-asta digər dilə keçməsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir» [101, s. 34].

İnterferensiya eyni zamanda qarşılıqlı əlaqədə olan xalqların qohumluğundan da asılıdır. M.Mixaylov haqlı olaraq qeyd edir ki, «interferensiya daha aydın və hiss ediləcək dərəcədə qohum olmayan dillərin təmasında daha uzunmüddətli və möhkəm olur» [122, s. 199].

«Qohum olmayan dillərin əlaqəsi zamanı iki dilin fonetik sistemində ümumi heç bir oxşarlıq olmayan sahələrdə interferensiyaya daha çox rast gəlinir, amma bu hadisə uyğun cizgilərin olduğu sahələrdə daha uzunmüddətli olur» [117, s. 5].

Dillərarası əlaqələrlə bağlı tədqiqatlarda əcnəbi dil elementlərinin və ya struktur modellərinin ana dilə keçməsinə

diffuziya hadisəsi kimi şərh edirlər. Diffuziya hadisəsinin baş verməsi üçün ilkin şərait əlbəttə ki, ikidilli insanın bir dildən digər dilə keçməsidir. Bu keçidin özü hələ heç bir dilçilik dəyişməsinə özündə əks etdirmir. Diffuziya prosesinin özü iki mərhələyə bölünür: a) interferensiya; b) inteqrasiya.

İnterferensiya və inteqrasiya arasında dilçilikdə hələ tam sərəhəd müəyyənləşdirilməmişdir. Belə hallarda tədqiqatçılar baş verən prosesin istifadə ardıcılığına əsaslanırlar. Dildə epizodik olan, ancaq dil əlaqələri nəticəsində yaranan və yayılan hallar interferensiya sahəsinə aid edilir. Artıq innovasiya olmayan, yeni sistemdə ardıcıl olaraq işlənən hallar isə inteqrasiya mərhələsinə aid edilir. İlkin mərhələdə bilinçv tərəfindən linqvistik dəyişiklik normadan kənaraçıxma kimi qəbul edilir və bu hal gələcəkdə normaya da çevrilə bilər (eyni zamanda çevrilməyə də bilər). Bu halda normadan kənaraçıxma dildə nəzərə çarpmır və o artıq inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoyur, dilin tərkib hissəsinə çevrilir. İkinci dilin elementlərini qəbul edən kollektivin üzvləri sözü doğma söz kimi qəbul etdikdə söz inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoymuş sayılır. Buna misal olaraq müasir Azərbaycan dilində işlənən məktəb, kitab, məktub, Məhəmməd, Əli, Fatimə, oruc, peyğəmbər, məscid, elm, alim, təlim, müsəlman, xətt, rəssam, ailə, eşq, aşiq, təşkilat, ilahi, müəllim, musiqi, rahat, rəndə və s. sözləri göstərmək olar. Belə ki, onların alınma olduğu ancaq bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən müəyyənləşdirilə bilər. Eyni sözləri fonetik, morfoloji və sintaktik dəyişikliklər haqqında da demək lazımdır. «Nütdə təmasın təsiri nəticəsində epizodik olaraq yaranır və yayılmayan (dildə normaya çevrilməyən) hallar interferensiya sahəsinə aiddir» [73, s. 62].

Təəssüf ki, bu meyarlar həmişə etibarlı olmur. Məsələn, Amerikada yaşayan ukraynalıların dilində **kara** (ingilis dilində **car** «maşın» sözündən) sözü indinin özündə də ardıcıl olaraq işlədilir və hələ də danışıqda onun getrogenik xarakteri hiss edilir, yazıda isə adətən bu söz dırnaqda yazılır, birdilli ukraynalılarla danışdıqda isə bu söz şərh edir. Məsələn, **Оце мая кара, автомашина по ващому** [98, s. 63]. Buna Azərbaycan dilində işlənən bir çox rus sözlərini də misal göstərə bilərik. Məsələn, **vabşe** (ümumiyyətlə), **plyaj** (çimərlik), **fortoçka** (nəfəslik), **xaladelnik** (soyuducu), **astanovka** (dayanacaq), **şofer** (sürücü), **tormoz** (əyləc), **butka** (dükan), **prosto** (sadəcə), **zakaz** (sifariş), **prava** (sürücülük vəsiqəsi) və s. Biz gündəlik həyatımızda dəfələrlə bu cür hallarla rastlaşırıq. Məsələn, **Get «fortoçkanı» aç, Sabah «plyaja» gedəcəyik, «Vabşe» sən düz demirsən, Get «butkaya» bir kilo qənd al, «Astanovkada» saxlayarsan, Bu gün «pravamı» aldım, Gəl «zakazımı» qəbul et, «Prosto» sən düz etmirsən, Bizim «şoferimiz» hələ gəlib çıxmayıb** və s. Bundan başqa, rus dilini zəif bilən azərbaycanlılar «**Mən səndən soruşuram**» in təsiri ilə «**Я от тебя спрашиваю**» deyirlər. Yaxud, Azərbaycan dilini zəif bilən (yeni öyrənən) rusdilli «**утром, вечером, в прошлом году**» mənalarını, müvafiq olaraq «**səhərdə**», «**axşamda**», «**keçən ildə**» kimi ifadə edir. Maraqlıdır ki, bu ancaq ikidillilərin nitqində baş vermir. Digər insanlar da bu formada danışmağa öyrəşiblər. Bu cür hallara eyni zamanda sintaktik səviyyədə də rast gəlinir. Məsələn, **O insanlar hansı ki, bu işləri görüblər, cəzalarına çatacaqlar** və s. Bu hallara daha çox tərcümə ədəbiyyatlarında rast gəlinir. Şübhəsiz, bu cür

ifadələrdə Azərbaycan dilinin qrammatik normalarından kənara çıxıldığı aydın sezilir. Göründüyü kimi, sözün o vaxt integrasiya mərhələsinə keçdiyini demək olar ki, onu qəbul edən dil kollektivində danışanlar artıq onun əcnəbi xarakterini hiss etməsinlər və ona öz dil sisteminin, əsl vahidləri ilə heç nə ilə fərqlənməyən müəyyən bir elementi kimi baxsınlar.

Bir sıra tədqiqatlarda qarşılıqlı təsirdə olan iki dildə baş verən kənaraçıxma hallarının özləri də fərqləndirilir. Belə ki, interferensiya termini ilə birinci dilin təsiri ilə ikinci dildə baş verən normadan kənaraçıxmanın qəbul edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. İkinci dilin təsiri ilə birinci dildə baş verən normadan kənaraçıxmalar isə interkalyasiya termini ilə ifadə olunur. «İnterferensiya və interkalyasiyanın səbəbləri fərqlidir» [101, s. 55]. İnterferensiyanın səbəbi təmasda olan dil sistemləri arasındakı struktur fərqlərdir. İnterkalyasiya zamanı isə bilinqv onun doğma dilində artıq ekvivalenti olan sözləri ikinci dildən götürərək istifadə edir [142, s. 112]. İnterkalyasiyanı yaradan struktur amillər ancaq leksik səviyyə ilə məhdudlaşır. Bu halın öyrənilməsi isə ancaq bilinqv-in öz doğma dilində danışımasının izlənməsi ilə mümkündür.

İnterkalyasiyanın yaranmasının əsas səbəbi dillərdən birinin güclü sosial təzyiqa məruz qalmasıdır. «Bu şəraitdə birinci dilin üzvlərinin böyük əksəriyyəti ailə və dostların əhatəsindən kənarda əsasən ikinci dilə keçir, bu da öz növbəsində birinci dildə bir sıra məhdudiyətlərə səbəb olur, belə ki, bilinqv öz nitqində tez-tez ictimai həyatın tam müxtəlif sferalarında ikinci dildən istifadə etmək məcburiyyətində qalır» [142, s. 113].

İnterkalyasiya ilə interferensiyanın əsaslı fərqi ondadır ki, interkalyasiya zamanı ikidilli fərd tərəfindən nitq üzərində şüurlu nəzarət həyata keçirilir. İnterferensiya zamanı isə belə nəzarət praktik olaraq mümkün deyil. Beləliklə, interferensiya zamanı bilinqvin nitq fəaliyyətinə təsir edən amillərin əsas hissəsini psixoloji, interkalyasiya vaxtı isə sosiolinqvistik amillər təşkil edir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə yuxarıda qeyd olunan məsələ ancaq müəyyən tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilir. Bir çox tədqiqatçılar interkalyasiya terminini ümumiyyətlə şərh etmirlər. Bəzi dilçilər hətta interferensiya zamanı bir dilin təsiri ilə digər dilin normalarının pozulması faktını da sual altına alırlar. Onların fikrincə, normanın pozulması digər dilin normalarına oxşadılması məqsədi güdür.

K.Z.Zakiryanovun fikrincə, interferensiya halları aşağıdakı kimi yaranır. «İki dilin qarşılıqlı təsiri zamanı bilinqvin şüurunda dil identifikasiyası (eyniləşdirilməsi) deyilən proses baş verir. Məqsəd isə əlaqədə olan dillərdə oxşar və eyni olan vahidlər arasında müəyyən əlaqənin yaradılmasıdır. Təmasda olan dil hallarının səhvən eyniləşdirilməsi zamanı interferensiya səhvləri baş verir» [101, s. 35].

İnterferensiyanın xarakteri, yaranma dərəcəsi və yayılması müxtəlif amillərdən, ikidilliliyin formasından və onun əldə edilməsindən, əlaqədə olan dillərin strukturundan və sistemindən asılıdır.

İnterferensiyanın növlərindən danışarkən Y.A.Jluktenko onun altı növünü müəyyənləşdirir:

1. Xarici dil materiallarının verilən dil kontekstində istifadəsi;

2. Doğma dilin materialları əsasında əlaqədə olan dilin vahidləri nümunəsində dil vahidlərinin yaradılması;
3. Verilən dil sistemi vahidlərinin öz xarici dil korrelatları ilə uyğun olan bölünmələri;
4. Verilən dil sistemi vahidlərinin digər dilin vahidləri və ya modellərinin formalaşmasına stimullaşdırıcı və ya zəifləşdirici təsiri;
5. Bir dilin daha asan və dəqiq modelləri tərəfindən digər dilin analogi və daha çətin modellərinə tarazlaşdırıcı təsiri;
6. Digər sistemin vasitələrinin köməyi ilə bir dilin modellərinin köçürülməsi [98, s. 65]. Fikrimizcə, bu bölgü interferensiyanın bütün növlərini əhatə edir və interferensiyanın növləri tam olaraq bunlardan ibarətdir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin hansı linqvistik səviyyədə baş verməsindən asılı olaraq, fonetik və fonoloji, qrammatik və leksik interferensiya fərqləndirilir.

«İnterferensiya»nın hər bir ayrıca aktında bu və ya digər əlaqədə olan dil müxtəlif vəziyyətlərdə çıxış edir. Bir dil digərinə təsir edir və interferensiyanı həyata keçirən dilə çevrilir, digəri isə interferensiyaya məruz qalır və interferensiyaya məruz qalan dil olur.

Hər bir ikidillinin nitqində interferensiya hadisəsi qeyri-iradi baş verir və bundan sonra unudulur. Eyni hal təkrarlanaanda interferensiya yenidən baş verir. Ancaq bu halın bir neçə şəxsin nitqində təkrarlanması nəticəsində bu hallardan bəziləri adiləşir, kollektivin digər üzvləri tərəfindən də işlədilir və onların dil sistemində möhkəmlənir. Bu halların son

rakı istifadəsi artıq ikidillilikdən asılı olmur. İnterferensiyanın dildə möhkəmlənməsi üçün kollektivin bu hala münasibəti çox mühümdür. Tamamilə birdilli olan kollektivdə interferensiya hadisəsinin yayılması çox çətindir, bu ancaq o halda mümkün olur ki, ikidilli individin təkdilli cəmiyyətdəki rolu çox mühüm olsun (yazıçı, ictimai xadim və s.). Məsələn, hər hansı bir sözü əhali arasında böyük nüfuza malik, hamı tərəfindən qəbul edilən bir şəxs istifadə edərsə, bu söz normaya çevrilə bilər. Məsələn, **Anar** sözü Rəsul Rza və Nigar Rəfibəyli tərəfindən yaradılmış və günümüzdə ümumişlək sözə çevrilmişdir. Bura eyni zamanda **Almaz**, **Solmaz**, **Oqtay**, **Aydın**, **çimərlik**, **əyləc**, **ilgüm** və s. sözlərini misal göstərmək olar.

Dillərarası əlaqələrlə bağlı yazılmış bir sıra əsərlərdə dil təsirinin ancaq bir istiqamətdə baş verdiyi interferensiyaya ancaq bir dilin məruz qaldığı, eyni zamanda digər dilin toxunulmaz qaldığı qeyd edilir. «Kelt-roman abidələrini öyrənən E.Vindiş müəyyən etmişdir ki, keltlər Qalliyanın əsas əhalisi olduğu halda, latın dilinin lüğət tərkibi çox az sayda kelt mənşəli sözə malikdir. Tədqiqatçı bunu hakimiyyətdə olan romalılarla danışarkən onları başa düşsünlər deyər yerli keltlərin öz latın nitqində heç bir kelt sözü işlətməmələri ilə izah edir. Bundan əlavə, latın dili qallar üçün nəcib zümrənin dili olduğundan bu dil onların doğma kelt dilindən daha üstün idi» [143, s. 164].

Tədqiqatçıların fikrincə, məhz bu səbəbdən qalların nitqində latın dili kelt sözlərindən tam azad idi və eyni zamanda əksinə, onların doğma kelt dili latın dilinin güclü təsirinə məruz qalırdı.

Bundan çıxarılmış ümumiləşdirilmiş nəticə isə dilçilik ədəbiyyatında «Vindiş qanunu» kimi məlumdur. Bu qanuna görə yerli xalq tərəfindən xarici dil qəbul edilir və həmin xalqın dilində heç bir dəyişiklik baş vermir. Eyni zamanda həmin xalqın öz dili xarici dilin təsiri ilə qarışmaya məruz qalır.

Müasir dilçilikdə «Vindiş qanunu» tam olaraq qəbul edilmir. Əvvəla ona görə ki, E.Vindiş qalların danışıq (latın dili) dilləri haqqında məlumata malik deyildi, onda olan mənbələr əsasən yazılı materiallardan ibarət idi. Digər tərəfdən, bu dil materialları aşağı və orta təbəqəyə məxsus materiallar deyildi. Halbuki, məhz bu təbəqənin dilində çoxlu keltizmlər olmalı idi. Bundan əlavə, E.Vindişin öyrəndiyi janrın xüsusiyyətləri də kənar sözün bu dilə gəlməsinə imkan vermir.

M.V.Serqiyevskinin fikrincə, kelt ikidilli əhalisinin ünsiyyətdə olduğu latın xalqının dilində də çoxlu sayda kelt materiallarının olduğu hamıya məlum olan faktdır: kelt substratı ayrı-ayrı roman dillərinin, o cümlədən, fransız dilinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır [143, s. 164-165].

Dillərin diqqətli təhlili onu deməyə əsas verir ki, dillərə-rası əlaqələrin bütün hallarında interferensiya hadisəsi hər iki dildə baş verir. Y.D.Deşeriyev haqlı olaraq qeyd edirdi ki, «dillərin qarşılıqlı təsiri ikitərəfli prosesdir» [86, s. 155]. Ancaq iş ondadır ki, interferensiya hadisəsinin möhkəmlənməsi və nitq faktından dil faktına keçməsi perspektivi bu və ya digər dildə eyni dərəcədə deyil. Milli azlıqların və imiqrantların dilinin təsiri ilə yerli dildə baş verən hal yerli təkdillilərin arasında yayılmır. Buna görə də hətta eyni bir fərdin nitqində yerli dil onun ünsiyyətdə olduğu adamdan asılı olaraq, fərqlidir. Əgər onun ünsiyyətdə olduğu şəxs

hakimiyyətdə olan təkdilli kollektivə mənsubdursa, ikidilli fərd çalışacaq ki, bu dildən daha «düzgün» istifadə etsin. Amma milli azlığın nümayəndələri və imiqratlar həmin dildə öz aralarında danışdıqlarsa, o vaxt onlar heç bir məhdudiyyətlə bağlı deyillər və buna görə də yerli dil kontekstində öz dilinə məxsus söz və söz birləşmələrini işlədirlər.

İnterferensiyanın istiqaməti heç də həmişə təmasda olan dilin statusundan asılı olmur. Əsas dilin interferensiya yaratması, digərinin isə ona məruz qalması həmişə məcburi deyil. Emiqrantlarda, qismən də milli azlıqlarda ikinci dil, daha doğrusu, yerli ölkənin dili lap əvvəldən interferensiyaya səbəb olan dil kimi çıxış edir və o bütün hallarda mənbə dil olur. Yeni ölkənin dili emiqrantlar üçün əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrildəndə bu proses daha da güclənir. Dil əlaqələrinin süni (məktəb) şəraitində isə əksinə, interferensiya edən həmişə iştirakçının doğma dili olur. «Onu da düzgün hesab etmək olmazdı ki, interferensiya həmişə dillərdən birinin sosial-siyasi üstünlüyünə əsaslanır. Belə ki, qədim yunan dili latın dilinə artıq Yunanıstanın romalıları tərəfindən işğalından sonra nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir edib. O cümlədən, Çilidə sıxışdırılan hindi dili də dövlət dili olan ispan dilinə öz təsirini göstərib» [98, s. 70]. Lakin bu cür hallar azlıq təşkil edir və bu proses, əsasən, birtərəfli olur. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, milli azlıqların dillərinin ədəbi dilə təsiri az olsa da, yeri dialektlərin formalaşmasında onlar əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır.

İnterferensiyanın ölçüləri ikidilliliyin növündən asılıdır. Fərdi ikidillilik zamanı interferensiya çox vaxt həmin şəxsin individual xüsusiyyəti kimi qalır. Məsələn, xaricdə təhsil alan

tələbələrin çoxu öz vətənlərinə qayıtdıqdan sonra uzun müddət onların nitqində interferensiya özünü büruzə verir. Azərbaycanlı tələbələrin əcnəbi dövlətlərdə təhsil alıb qayıtdıqdan sonra onların nitqində müşahidə olunan interferensiya halları individual interferensiyaya bariz nümunə ola bilər. Bu cür interferensiya yayılmağa şərait tapmır. Qrup şəklində olan ikidillilikdə isə interferensiya yayılmaq üçün imkan əldə edir.

Bir sıra ikidilli şəxslərdə müəyyən sahələrdə fəaliyyət göstərərkən dillərdən hər hansı birində danışmaq zərurəti yaranır. Əgər hər hansı bir səbəbdən bilinçv digər dilə keçmək məcburiyyətində qalırsa, onda interferensiya üçün yaxşı şərait yaranır. Məsələn, ailələrində ana dilindən istifadə edildiyi milli azlıqların uşaqları adətən məktəblə bağlı işlərini Azərbaycan dilində müzakirə edirlər, belə ki, məktəbdə Azərbaycan dili şəriksiz hakimdir. Əgər şagird bu sahədə ana dilində danışmağa cəhd edərsə, onda o saat Azərbaycan dilinin interferensiyası baş verir. Bu çox yayılmış haldır. Buna ikidillilərin çoxunun nitqində, xüsusən də, milli azlıqların və imiqrantların uşaqlarının nitqində rast gəlmək olar.

İkidillilər çox vaxt müəyyən şəxslərlə ancaq bir dildə danışmağa öyrəşirlər və onlarla digər dildə ünsiyyətə girmək cəhdi də interferensiya ilə nəticələnir. Çoxdan öz dillərini dəyişən insanlar uşaqıq dostlarını, qohumlarını görəndə öz ana dilinə qayıdırlar. Bu vaxt əvvəlki dildə yeni mənimsənilən dilin güclü interferensiyası baş verir.

Yazıya nisbətən nitqdə interferensiya daha asan baş verir. Belə ki, nitqdə əsas məqsəd informasiyanı ötürməkdir və adətən dil vasitələrinin seçiminə burada az diqqət yetirilir. Yazılı nitqdə ifadə vasitələrinə nəzarət daha güclüdür. Ya-

zıda, xüsusi ilə də, imiqrantların və milli azlıqların nəşr etdikləri qəzet və jurnallarda əcnəbi sözlər və ifadələr dırnaqla ayrılır. Çox vaxt isə izahlar və ya tərcümələr də verilir. Şifahi nitqdə isə belə sözlərdən əvvəl bəzən fasilə verilir, digər hallarda isə bu sözlər xüsusi fərqli intonasiya ilə deyilir.

İnterferensiya hadisəsi metodiki və psixoloji ədəbiyyatda müxtəlif cür izah edilir.

Dilin öyrənilməsi metodikasında interferensiya əvvəlki dil təcrübəsinin şüursuz olaraq digər dilə keçirilməsinin mənfi nəticəsi və doğma dilin ikinci dilin öyrənilməsinə zəiflədici təsir göstərən, onun yaxşı mənimsənilməsini çətinləşdirən amil kimi nəzərdən keçirilir. Metodiki nöqtəyi-nəzərdən interferensiyanı, doğma dilin mənfi təsiri ilə öyrənilən dildə danışarkən, nitq fəaliyyətində müxtəlif əsaslı qüsurların baş verməsi kimi müəyyənləşdirmək olar. Başqa sözlə desək, interferensiya ana dilin öyrənilməsi zamanı qazanılan təcrübənin yeni dili öyrənilməsi prosesinə köçürülməsidir ki, bu da öz növbəsində yeni dilin öyrənilməsinə nəinki müsbət təsir göstərir, əksinə ona mane olur.

Bununla bağlı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, interferensiyanın mahiyyəti bir dildən (ana dilindən) başqa dilə (doğma olmayan dilə) vərdişlərin keçməsidir. Buna görə də, bu mənfi və müsbət halların köçürülməsini fərqləndirmək lazımdır. Doğma dilin (əvvəlki dil təcrübəsinin) ikinci dilin öyrənilməsinə təsiri müsbət və mənfi ola bilər. Müsbət halda bu təcrübə və vərdişlər yeni dilin öyrənilməsinə kömək edir. Metodik ədəbiyyatda belə təsiri «transpozisiya» termini ilə, mənfi təsiri isə artıq qeyd etdiyimiz kimi «interferensiya» termini ilə ifadə edirlər.

Qohum olan dillərin öyrənilməsində transpozisiyanın rolu xüsusi ilə böyükdür. Ona görə ki, onların struktur tipoloji yaxınlığı ikinci dilin öyrənilməsi prosesini asanlaşdırır. Amma transpozisiyanın qohum olmayan dillərin öyrənilməsində də xüsusi rolu vardır.

İkinci dilin öyrənilməsinə doğma dilin müsbət təsirdən danışarkən, tədqiqatçılar şüurlu, idarə olunan təsirin daha yaxşı effekt verdiyini qeyd edirlər. Doğma dil vərdişlərinin yeni dilin öyrənilməsinə şüursuz, qeyri-ixtiyari köçürülməsi, hətta bu proses müsbət xarakter daşıyarsa belə, az xeyir gətirir. Bu halda bilinçv transpozisiya və interferensiya hadisələrini fərqləndirə bilmir və iki dil sistemini fərqləndirə bilmədiyi üçün öz nitqindəki səhvləri hiss etmir. Doğma dilin bilik, nitq qabiliyyəti və vərdişlərinin şüurlu olaraq istifadəsi isə transpozisiya və interferensiya hadisələrinin fərqləndirməsinə kömək edir və ikinci dilin öyrənilməsi zamanı doğma dilin interferensiya hallarının qarşısını alır, çətin dil materiallarının öyrənilməsini asanlaşdırır.

Müasir dövrdə interferensiya probleminin psixoloji cəhətdən öyrənilməsi də xüsusi çətinlik törədir. Bu istiqamətdə interferensiyanın öyrənilməsinə dair bir sıra tədqiqatlar həsr edilmişdir [73; 103; 165]. Buna baxmayaraq, psixoloji cəhətdən interferensiya probleminin mahiyyəti hələ də tam öyrənilməmişdir. Bunun səbəbi isə interferensiya prosesinin özünün izlənməsinin mümkünsüzlüyü və bu prosesin ancaq nəticələrinin izləməyinin mümkünlüyüdür.

Psixoloqlar interferensiyanı vərdişlərin köçürülməsi kimi izah edirlər. İkinci dili öyrənərkən yeni problemlərlə qarşılaşan insan, oxşar məsələlərin həllində əvvəllər bildiyi vasitələrdən

istifadə edir, daha doğrusu, «əvvəllər əldə edilmiş vərdişlər yeni vərdişlərin qazanılmasına təsir göstərir» [80, s. 56].

Tədqiqatlarda, interferensiyanın öyrənilməsinin müxtəlif yollarından istifadə edilir. Əlbəttə ki, bu prosesin özünü izləmək mümkün deyil və tədqiqatçılar ancaq əldə edilən nəticələr üzərində işləyirlər. Bu sahədə ən dəyərli mənbə, ikidilli insanın onun nəzarət altında olduğunu hiss etmədən danışdığı nitq aktı hesab olunur. Bu və ya digər suallarla onların diqqətini cəlb etmək verilənlərdə öz əksini tapa bilər. Buna görə də informardan alınan bütün məlumatları yenidən yoxlamaq lazımdır.

Müxtəlif anketlər və sual kitabları ilə məlumat toplama sosioloji araşdırma üçün faydalıdır. İkidilli insanların yazılarının və qəzetlərinin təhlili də qiymətli material sayılır. Bu sahədə artıq ikidilli olan tədqiqatçıların şəxsi müşahidələrindən də geniş istifadə olunur.

Dillərarası əlaqələrin təmas formalarının mövcud mühüm ekstralingvistik amillərindən danışarkən aşağıdakıları fərqləndirmək olar:

1. Qarşılıqlı əlaqədə olan iki dil kollektivinin birinin digərinə nisbətdə sosial-siyasi vəziyyəti. Şübhəsiz, buna milli azlıqların yerli hakim dillə müqayisədə vəziyyətini göstərmək olar. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında milli azlıqların dilinə münasibət nə qədər yaxşı olsa da, (onların dillərində kitablar buraxılır, məktəblərdə milli azlıqların dilləri tədris edilir və s.) bu dövlət dilinə olan qayğı ilə müqayisədə daha azdır və bunun belə olması labüddür. Bəzi ölkələrdə isə emigrantların və əmək mühacirlərinin vəziyyəti milli azlıqların vəziyyətinə nisbətdə daha acınacaqlıdır. Məsələn, Rusiya Federasiyasına son on-on beş ildə Azərbaycandan yüz minlərlə

əmək mühaciri getmiş və onların demək olar ki, heç bir hüququ yoxdur. Doğrudur, son illər dövlətimizin və Azərbaycan diasporunun apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində Moskva və bir neçə böyük şəhərdə azərbaycandilli məktəblər açılmış, Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin və tarixinin xaricdə yaşayan soydaşlarımıza çatdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Məsələn, Azərbaycan dilində verilişlər aparən telekanal və qəzet açılmış, Rusiyanın bütün vilayət və respublikalarında diaspora cəmiyyətləri formalaşdırılmış, Rusiyada yaşayan bütün azərbaycanlıları birləşdirən «Ümumrusiya Azərbaycan konqresi» açılmış, azərbaycanlılara milli muxtariyyət verilmişdir. Lakin bu işlər hələ çox azdır və davam etdirilməlidir.

2. Təmasda olan cəmiyyətlərin say münasibətləri. Azsaylı dil kollektivinin nümayəndələri arasında öz dillərinin saxlamaq perspektivinə münasibətdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, C.Qemperç Hindistanın hər yerində və Asiyanın digər rayonlarında azsaylı olmaqlarına baxmayaraq, öz dillərini saxlayan emiqrant əsilli qruplara rast gəldiyini qeyd edir [80, s. 191]. Bəzi dilçilər isə, bunun tam əksinə çıxır və qeyd edirlər ki, azsaylı dil cəmiyyətləri heç vaxt yaşamır və onlar son həddə ölümə məhkumdurlar. U.Vanrayxın fikrincə isə, «sənayeləşmiş cəmiyyətdə ünsiyyət mexanizminin özü azsaylı etnik qrupları əlverişsiz vəziyyətə qoyur» [72, s. 56]. Əlbəttə ki, U.Vanrayxın bu fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Çünki sənayeləşmiş cəmiyyətin əsas forması olan sənaye şəhərlərində müxtəlif bölgələrdən və regionlardan olan insanlar bir yerdə toplaşır və işləyir. Sözsüz, onların ümumi ünsiyyət dili çoxluğun dili olur və tədricən azsaylı kollektivin

nümayəndələri öz dillərini itirmək məcburiyyətində qalırlar. Ən azı onlardan sonra gələn nəsil, əvvəlki nəslin danışdığı dildə danışa bilmir və öz kökünü itirir. Məsələn, Azərbaycanda 50 – 60-cı illərdə salınmağa başlanan Sumqayıt şəhəri müxtəlif bölgələrdən gəlmə əhali əsasında formalaşmışdır. Bu əhali içərisində milli azlıq nümayəndələri də az deyildir. Məsələn, təkcə talışların sayı bu şəhərdə 80 min nəfər təşkil edir [115, s. 12]. Lakin heç bir nəsil dəyişikliyinə olmamasına baxmayaraq, bu şəhərdə müəyyən etnik qrupların dilində danışanlara rast gəlmək olmur. Amma bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, bu hal, əsasən, sənayeləşmiş şəhərlərə aiddir. Ucqar rayonlarda və belə sənayeləşmədən kənar yerlərdə bu cür hallara rast gəlmək çox çətindir. Məsələn, Azərbaycanda yaşayan udinlər hətta bir kənd səviyyəsində olsalar belə, öz dillərini saxlayır və öz tarixi köklərini öz dilləri ilə əks etdirirlər. Lakin bunu Naxçıvanın Kilit kəndi haqqında demək olmaz. Bildiyimiz kimi, bu kəndin əhalisi əvvəllər ancaq öz dillərində danışsa da, artıq bu dil mövcud deyildir [78, s. 90-95]. İllər keçdikdən sonra bu dil tədricən öz əhəmiyyətini itirmiş və hal hazırda tam olaraq itmişdir.

3. Təmasda olan cəmiyyətlərdən birinin sosial-siyasi, mədəni, iqtisadi, elmi, texniki, idman və s. sahələrdə inkişafı. Bu hallarda ikidilliyə can atma bu cəhətdən irəli getmiş cəmiyyətə doğru inkişaf edir. Məsələn, İspaniyanın Kataloniya vilayəti idmanın və digər iqtisadi amillərin güclü inkişafı nəticəsində sənaye mərkəzinə çevrilmiş və nəticədə bu vilayətin əhalisi digər milli azlıqlara nisbətə daha çox öz dilinə meyl etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, əhəlinin 80%-dən çoxu indi öz ana dilində danışır.

4. Qarşılıqlı əlaqədə olan dil kollektivlərindən birinin nümayəndələrinin milli, irqi və dini mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyi. Bu hallarda ayrı-seçkiliyə məruz qalan kollektivin dili tədricən itir. Bu dil daşıyıcılarının bir qismi, xüsusən də, cavanlar, digər dili daha yaxşı öyrənməyə və öz dilində mümkün qədər az danışmağa cəhd edir. Bir çoxları isə ad və soyadlarını dəyişərək onu yerli antroponimlərə uyğunlaşdırır.

5. Təmasda olan cəmiyyətlərin hər birinin ərazi birliyi. Hətta say cəhətdən az olan qrup belə, kompakt yaşayarsa, heç olmazsa böyük bir qisim əhalini əhatə edərsə, onun öz dilini və mədəniyyətini saxlamaq mümkünlüyü, əcnəbi əhali arasında tək-tək və ya xırda qruplarla səpələnən əhaliyə nisbətən daha böyükdür. Məsələn, Azərbaycanda yaşayan tatların bir qismi müxtəlif ərazilərə səpələndiyindən öz dillərini itirmiş, digər bir qismi isə müəyyən ərazilərdə kompakt yaşadığından öz dillərini qoruyub saxlamışdır.

6. Dil cəmiyyətlərinin təmaslarının uzunmüddətliliyi və onun daimiliyi. İki dil nə qədər çox qarşılıqlı əlaqədə olursa, bir o qədər interferensiya edən dil elementləri özünü küləşir. Artıq qeyd edildiyi kimi, xarici dilin materiallarının mənimsənilməsi onun dəfələrlə təkrarından sonra (fərdi nitqdə) baş verir. Bundan başqa, vaxt amili dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən qarşılıqlı əlaqə yüzilliklər boyu davam edir, digər halda isə bu əlaqə bir neçə onilliklə məhdudlaşır. Əlaqənin intensivliyi də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir; əgər əlaqə kəsilirsə, artıq bir sıra mənimsənilmiş xarici dil elementləri istifadədən çıxıb bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya arasında

əlaqələrin tədricən zəifləməsi, bu dildən alınan sözlərin zəifləməsi ilə nəticələndi.

Yuxarıda qeyd olunan bütün amillər dil əlaqələrinin təbii şəraitində dilxarici amillər kimi çıxış edir. Buna görə də bunlardan hər birinin təsirini digərindən ayırmaq olmaz, onların ümumi rolu isə dillərin qarşılıqlı əlaqəsində mühüm rol oynayır.

4. İnterferensiyanın növləri. Fonetik interferensiya

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ikidilliliyin bütün formalarında interferensiya hadisəsinə rast gəlinir. «İnterferensiya kütləvi stabil bilinçvizm zamanı və individual qeyri-stabil ikidillilik şəraitində meydana gələ bilər» [56, s. 3]. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, «normadan kənar çıxma» xaotik deyil, hətta nəzərəcarpacaq dərəcədə müəyyən qanunauyğunluğa tabedir. «Nıtq interferensiyası dilin müxtəlif səviyyələrində baş verə bilər: fonetik, qrammatik və leksik» [136, s. 7]. V.Y.Rozensveyqin fikrincə, «interferensiyadan kənar da ikidillilik yoxdur» [138, s. 64].

İnterferensiya dinamik hadisədir və onun meydana gəlməsi ikinci dilin öyrənilməsinin mərhələlərindən və ikidilliliyin növündən asılıdır. İkinci dilin mənimsənilməsinin ilkin mərhələlərində interferensiyanın yaranması daha çox və intensiv olur, demək olar ki, dilin bütün səviyyələrini əhatə edir. Lakin mənimsənilmə prosesi artdıqca və nitq vərdişləri gücləndikcə interferensiya halları tədricən azalmağa başlayır və son nəticədə tamamilə itir.

İnterferensiyanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Mənşəyinə görə: daxili və xarici interferensiya;
2. Doğma dilin vərdişlərini öyrənilən dilə köçürülməsinin xarakterinə görə: birbaşa və dolayısı ilə interferensiya;
3. Yaranma xarakterinə görə: açıq və gizli interferensiya;
4. Linqvistik təbiətinə görə, səviyyəcə: fonetik, leksik (semantik) və qrammatik interferensiya.

Dilçilik ədəbiyyatında daha çox interferensiyanın dil səviyyələrində yaranma səbəblərindən və onların yaranma yollarından danışılır. Biz də, əsasən, interferensiyanın linqvistik səviyyədə növlərindən danışacağıq. İnterferensiyaya daha çox fonetik səviyyədə rast gəlinir.

Fonetik interferensiya. Artıq qeyd edildiyi kimi, interferensiyaya bir çox dilçilər məhz xarici dilin aksenti kimi yanaşmış və bu mənada interferensiyanın ancaq fonetikada olduğunu iddia etmişlər. Buna görə də fonetik səviyyədə interferensiya dilçilik baxımdan daha çox maraq doğurur.

Dünya dilləri içərisində hətta iki dil belə tapmaq olmaz ki, fonetik sistemləri tam olaraq üst-üstə düşsün. Buna görə də əcnəbi dildə hər hansı bir sözü və ya ifadəni demək cəhdi artikulyasiyanın və informasiya vərdişlərinin yenidən qurulmasını tələb edir. Lakin yeni dili öyrənən hər bir şəxs ilkin mərhələdə xarici dilin səslərini öz doğma dilinin «fonetik sistemi» prizmasından qəbul edir. Bu da öz növbəsində fonetik interferensiyanın yaranmasına münbit şərait yaradır.

Möhkəm eşitmə və ifadətmə vərdişlərinə yiyələnən bilingvin dilindəki səhvlərin səbəbləri qəbul etmə və ya ifadətmə orqanlarından deyil, əksinə təmasda olan dillərin fonoloji sistemindən asılıdır. Başqa sözlə, səhvlər nitqdə yaranır,

amma onun səbəbləri qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin fonoloji sisteminə əsaslanır və mənşəyinə görə bu səbəblər dil sistemi ilə bağlıdır. Bunu N.S.Trubetskoy «süzgəc» adlandırır. «Xarici dilin səsləri bizdə yanlış fonoloji interferensiya alır, belə ki, onlar bizim doğma dilin «süzgəci»ndən keçir» [152, s. 57]. Dilin fonetik sistemi təkcə fonemlərdən ibarət deyil, fonetika həm intonasiya, həm vurğu və həm də digər xüsusiyyətlər vardır. Sözsüz ki, birinci dilin bütün bu xüsusiyyətləri ikinci dilin öyrənilməsinin ilkin çağlarında ikinci dilə keçir.

Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, dildə heç bir hadisə heç nədən yaranmır. Hər bir hadisənin arxasında müəyyən səbəblər durur. Bu mənada fonetik hadisələr də istisna deyil. Fonetik hadisələrin dildə baş verməsində bilavasitə interferensiya hadisəsinin rolu vardır. Məsələn, Azərbaycan dilinin səs sistemindən danışılarkən, əsasən, aşağıdakı fonetik hadisələrdən bəhs edilir.

1) uyuşma (assimilyasiya); 2) səsartımı (proteza); 3) səsdüşümü (eliziya); 4) səsfərqlərinməsi (dissimilyasiya); 5) yerdəyişmə (metoteza) [4, s. 218-234; 16, s. 122].

Bu hadisələrdən bəzilərinə nəzər yetirək. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, söz daxilində saitlər, sözün əvvəli və sonunda isə samitlər yanaşı işlənir. Buna görə də alınmalarda qoşa səslərin ardıcıl gəlməməsi üçün bu səslərin arasına başqa səs artırılır. Əlbəttə ki, bu da dildə interferensiyaya səbəb olur. Məsələn, **ailə** – **ayilə**, **aid** – **ayid**, **şair** – **şayir** və s. Bundan başqa Azərbaycan dilində **r** səsi ilə başlanan sözlər alınmalardır. Buna görə də belə alınmalarda azərbaycanlılar tələffüzdə sözün əvvəlinə sait artırırırlar. Məsələn, **rayon** – **irayon**,

razı –irazı, Rəsul – İrəsul, rus – urus, Rəvan – İrəvan, Rustəm –Urustam (İrüstəm) və s. Eyni hal sözün əvvəlində qoşa samitlər işlənəndə də baş verir. Məsələn, **stəkan – istəkan, şkaf – işkaf, stul – ustul** və s. Göründüyü kimi, belə hadisələrin çoxunda doğma dilin alınmaya təsiri açıq-aydın seçilir. Sözsüz ki, bu digər dildə danışıqda da özünü büruzə verir. Məsələn, rus dilini yeni öyrənənlər bu qaydalara uyğun olaraq **братъ** sözünü **birat** kimi tələffüz edirlər. Buna səbəb isə əlbəttə ki, Azərbaycan dilində sözün əvvəlində qoşa samitin yanaşı işlənməməsidir. A.İ.Rabinoviç öz dissertasiyasında bu məsələyə toxunur və yazır: «Dillərarası əlaqələrin tədqiqi göstərir ki, interferensiyanı təkcə oxşar fonemlər deyil, həm də fonem ardıcılığı, həmçinin bilinqvin nitqində konbinator fonem variantları da yarada bilər» [136, s.13].

Burada interferensiyanın iki əsas tipi müəyyənləşdirilir: plyus-seqmentasiya və minus-seqmentasiya.

1. Plyus-seqmentasiya və ya seqmentdə element hissələrinin artırılması bilinqvin onun üçün qeyri-adi fonem ardıcılığına reaksiyasıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində **plan – pılan, stansiya – ıstansiya, radio – iradiyo, klub – kulub, Napoleon – Napaliyon** və s. Fonem ardıcılığının mövqeyindən asılı olaraq plyus-seqmentasiyanın müxtəlif tipləri müəyyənləşdirilir: **proteza** sözün əvvəlində saitlərin qarşısına samit səslərin artırılması; **epenteza** – sözün ortasında samitin işlədilməsi; **epiteza** – sözün sonunda saitlərdən sonra samitin işlədilməsi.

2. Minus-seqmentasiya yaxud seqmentdə elementlərin sayının azaldılması. Bu, bilinqv tərəfindən ikinci dilin nitq elementlərinin azaldılmasından ibarətdir. Belə hal da ikinci dildə

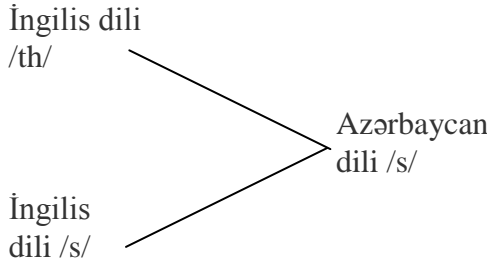
danışan fərdin birinci dildə rast gəlinməyən səs sıralanmasını asanlaşdırmasından ibarətdir. Minus-seqmentasiyanın aşağıdakı növləri var: birinci səsin reduksiyası **sinkopa** – daha doğrusu, fonem ardıcılığının daxilində samit və ya saitənin düşməsi. Məsələn, Azərbaycan dilində, **xasiyyət** – [xasiyyət], **əziyyət** – [əziyyət], **ədəbiyyət** – [ədəbiyyət], **əməliyyət** – [əməliyyət], **nəqliyyət** – [nəqliyyət], **cəmiyyət** – [cəmiyyət], **saat** – [sa:t], **əmtə** – [əmtə:], **mətbə** – [mətbə:] və s. İkinci **apokopa** – sondakı fonemənin düşməsi. Məsələn, talış dilində **vist** – **vis (iyirmi)**, **sər** – **sə (baş)** və s.

Fonetik interferensiya müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində yarana bilər. Bu amillər içərisində paradiqmatik faktorlar mühüm yer tutur. Təmasda olan dillərin qarşılıqlı təhlili mühüm fonetik interferensiya hallarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Buna görə də, «paradiqmatik interferensiya» zamanı əsas məsələ iki dildə olan fonoloji elementlərin uyğunluğunu və dil sisteminə olan hər bir fonemənin yerini müəyyənləşdirmək, həmin fonemənin əlaqədə olan sistemin oxşar foneməyə olan münasibətini dəqiqləşdirməkdir. Bu cür tədqiqatın məqsədi hər iki dildə olan ekvivalent və qeyri-ekvivalent elementlərin kəmiyyət və keyfiyyət münasibətlərini öyrənməkdir. Təmasda olan dillərin ekvivalent olmayan fonemlərinin kəmiyyət və keyfiyyəti məhz bu paradiqmatik planda potensial interferensiyanın sferasını təşkil edəcək. «Paradiqmatik səs interferensiyasının aşağıdakı növləri var: fonetik substitusiya, nedodiferensiya, perediferensiya və reinterpretasiya» [136, s. 11].

1. Fonetik substitusiya o vaxt meydana gəlir ki, ikinci dil sisteminin bir fonem ilə birinci dilin bir fonemini arasında əlaqə

yarandır. Məsələn, rus dilindəki /b/ → Azərbaycan dilindəki /b/ səsinə uyğun gəlir: **банк – bank.**

2. Kifayət olmayan diferensasiya ikinci sistemin iki foneminin onların ekvivalentlərinin birinci dildə ayrıca fonem kimi fərqləndiyinə görə fərqləndirilmir. Bu vaxt ikinci dilin iki müxtəlif fonemi (bəzən isə hətta üç fonemi) birinci dildə bir fonemlə ifadə olunur.

Yəni, İngilis dilində **th** – hərf birləşməsinin verdiyi səs və **s** fonemi müxtəlif səslər olsa da, Azərbaycan dilində bu səslərin hər ikisi [s] kimi tələffüz edilir. Yaxud, Ərəb dilində س (**sin**), ص (**sad**) və ث (**se**) fonemləri ayrı-ayrı fonemlər olsa da, Azərbaycan dilində onların hər üçü s fonemi ilə ifadə olunur.

İkidillilik şəraitinin əksəriyyəti fonoloji sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə müşayiət olunur. İki dildə nitqin təhlili zamanı ikidilli fərd çoxlu problemlərlə üzləşir. Əcnəbi dilin hər hansı bir sözünün ifadəsi artikulyasiya vərdişlərinin müəyyən dərəcədə yenidən qurulmasını tələb edir. Daimi və kütləvi ikidillilik şəraitində isə «ikidilli» insanlar tamamilə yeni səslərin artikulyasiyasını öyrənməli və yeni intonasiya modellərini mənimsəməlidirlər. Bundan əlavə, individlər həmişə iki kompleks artikulyasiya sistemi vərdişlərini hazır saxlamalı və birindən digərinə tez keçmə bacarıqlarını yaratmalıdırlar.

Əcnəbi dili yeni öyrənməyə başlayan şəxsə elə gəlir ki, xarici dilin bütün əsasını predmetlərin, anlayış və proseslərin başqa cür səslənməsi təşkil edir. Belə insanlar hər şeydən əvvəl nəyin necə deyilməsini öyrənməyə tələsir və səslənməyə o qədər də fikir vermirlər. Yeni dili mənimsəyərkən onlar öz doğma dillərinin artikulyasiya vərdişlərini istifadə etməkdə davam edirlər. Ancaq fərdin ikidillilik təcrübəsi artdıqca o daha çox dəqiqlik əldə edir, xarici dil axınını və onda olan ayrıca komponentləri dəqiq ayırmağa başlayır. Dil əlaqələrinin təbii formalarında xarici nitqin təhlili böyük çətinlik törədir. Ünsiyyətin hər bir halında dili yeni öyrənməyə başlayan, danışmaq təcrübəsi olmayan individin üstünə tam bir axın tanımaq olmayan nitq gəlir. O, bu vəziyyətdən birtəhər özü çıxmalıdır. İndivid ayrı-ayrı elementləri müəyyənləşdirməyə və fərqləndirməyə çalışmalı, onların qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməli, fərqləndirici xüsusiyyətlərini tapmalıdır. Bütün bu təhlilə çox az vaxt sərf edilməlidir. Bu çətin məntiqi və lingvistik təhlillər ani vaxt kəsiyində aparılmalıdır. İnsanın bu effektivliyi əldə etmək üçün kifayət qədər vaxtı olmadığı üçün onun tərəfindən aparılan əməliyyatlar da həmişə səhvlərlə müşahidə olunur. İndivid qəbul etdiyi xarici nitqi nə qədər dəqiq təhlil edirsə, onları öz nitqində bir o qədər dəqiq ifadə edəcək. Lakin əcnəbi dildə istifadə etdiyi nitqi doğru qəbul edən şəxs hələ onu doğru tələffüz etmək vərdişini əldə etmir. Onu səhv təhlil edən şəxs isə heç vaxt onun yaxşı tələffüzünə nail ola bilməz. Bu və digər hallarda fonoloji normalardan kənara çıxmalar adətən fonoloji interferensiyaya səbəb olur.

V.Y.Rozensveyqin fikrincə, «fonoloji interferensiya ənənəvi olaraq doğma olmayan dildə nitq «aksentinə» səbəb olan «səslərin köçürülməsi» termini ilə izah edilməlidir» [139, s. 43].

Uzunmüddətli ikidilliliyin əsas nəticələrindən biri də hər iki fonoloji sistem arasında sıx əlaqələrin yaranmasıdır. Arasında daimi əlaqələr yaranan qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif dillərin fonemləri qarşılıqlı **diafon** adlandırılır. Bu cür fonemlərarası əlaqələr isə **diafonik** əlaqələr adını almışdır. Bu əlaqələri aşağıdakı formulla ifadə etmək olar:

İ [b→b] A. Bu formul belə oxunur. İngilis dilindəki [b] fonemi Azərbaycan dilinin [b] fonemi ilə ifadə olunur. Ox işarəsi formulda istiqaməti bildirir və prosesin xarakterini izah edir.

Birinci dilin bir fonemi ilə ikinci dilin bir fonemi diafonik əlaqələrdə **sadə diafonlar** sayılır. Bununla yanaşı, daha çətin əlaqələr də mövcuddur. Məsələn, ingilis dilində **th** hərf birləşməsi [θ] kimi oxunanda ingilis dilini öyrənən azərbaycanlılar tərəfindən [s] və [t] səsləri ilə ifadə olunur, bu hərf birləşməsi [ð] kimi oxunanda isə bəzən [d], bəzən isə [z] ilə ifadə olunur. Belə olduqda Azərbaycan dilinin [s] fonemi ingilis dilinin [z] və [ð] foneminə yaxın gəlir. Məlum olduğu kimi, ərəb və fars dillərində bir-birinə yaxın bir neçə fonem səs var. Azərbaycan dilində danışan bir şəxs ingilis və ya ərəb dilini öyrənməyə başlayarkən, şübhəsiz, bu səslər arasındakı fərqləri hiss etmir və bu səslərin hamısını uyğun olaraq [s] fonemi ilə ifadə edir. Ərəb dilində [z] foneminə uyğun gələn dörd fonem vardır: ز – **ze**, ض – **zad**, ظ – **za**, ذ – **zəl**. Həmin səslər də eyni qaydada [z] kimi tələffüz olunur. Bu da ərəb dilini öyrənən azərbaycanlılar üçün ciddi problemlər yaradır.

Göründüyü kimi, bir dilin bir fonemi ilə bəzən digər dilin bir neçə fonemi uyğun gəlir. Fonemlər arasında qurulan bu cür münasibətlər **çətin diafonik** münasibətlər, bu cür müxtəlif dil fonemləri isə **çətin diafonlar** adlanır.

Elə hallar da olur ki, bir dilin bütün səsləri digərinin diafonlarına çevrilir. Bu hal ən çox uzunmüddətli və daimi ikidillilik zamanı, hər iki dilin bir-birini əvəzləməklə işləndiyi hallarda baş verir. Məsələn, əgər biz Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların fonetik sistemində baxsaq, görərik ki, uzunmüddətli birgəyaşam nəticəsində fonetik sistemdə kifayət qədər yaxınlaşma baş vermişdir. Məsələn, İsmayilli rayonunun Lahıc qəsəbəsində yaşayan tatların dilindən danışarkən G.Hüseynova bu dildə 9 sait səsin qeydə alındığını qeyd edir. [a], [ı], [o], [u], [e], [ə], [i], [ö], [ü] [30, s. 15]. Göründüyü kimi, bu eyni ilə Azərbaycan dilinin saitlər sistemi ilə üst-üstə düşür. Nəzərə alsaq ki, buna qədər yazılan ədəbiyyatlarda müxtəlif tələffüzlərdə saitlər sistemi fərqlidir [29; 129], deməli, bu Azərbaycan dili ilə uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqənin nəticəsidir.

Ancaq bu hallardan ölü dillərin öyrənilməsini ayırmaq lazımdır. İngilis, rus, alman və ya azərbaycanlı, hər kəs latın və ya sanskriti öz dilinin fonemlərini işlətməklə oxuyur, bu vaxt uyğunlaşma doğma dilin və ölü dilin fonemləri arasında deyil, doğma dilin fonemləri ilə latın və ya sanskrit dilinin hərfləri arasında gedir. Qədim dillərdə mətnləri oxuyarkən tədqiqatçılar həmişə doğma dilin fonem sistemini və fonemlərini işlətməyə məcburdurlar, çünki ikinci dilin fonemlər sistemi tədqiqatçıya məlum deyil və bu sistemi öyrənmək də mümkünsüzdür. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, nisbətən yaşlı nəslin xarici dili öyrəndiyi vaxt ana dilinə bağlılıq daha

çox olur. Belə ki, artıq ana dilinin artikulyasiya sistemi formalaşdığından ikinci dilin fonoloji sistemini qurmaq nisbətən çətin olur və xarici dildə danışarkən, əsasən, ana dilinin fonemlərindən istifadə edilir. Amma bu hal adətən müvəqqəti xarakter daşıyır və xarici dili öyrənmə prosesində tədricən çətin diafonların sayı azalır, sonradan isə tam itmə ilə nəticələnir. Daha doğrusu, hər iki fonem sistemi müstəqil sistem kimi formalaşır və fəaliyyət göstərməyə başlayır.

Ümumilikdə fonoloji interferensiya linqvistik səviyyənin müxtəlif mərhələlərində fonemlərin eyniləşdirilməsinin nəticəsi olaraq yaranır. Bununla bağlı olaraq aşağıdakı eyniləşdirilmələrə rast gəlmək olar:

1. Fonemlərin diferensial əlamətlərinin eyniləşdirilməsi. İkinci dili yenicə mənimsəməyə başlayan fərd hələ hansı əlamətlərin fərqləndiyini dərk edə bilmir və çox vaxt diferensial əlamətləri eyniləşdirir. Məsələn, ukraynalılar bir sıra hallarda ingilis dilinin [i:] və [i] fonemlərini fərqləndirmirlər. Əksinə, Ukrayna dilinin fonemlərinə uyğun olaraq ingilis dilinin [ɪ] fonemi iki cür – [Λ] və [Λ'] kimi işlədilə bilər. Məsələn, **leaf** «yarpaq» və **tell** «demək» sözlərindəki [ɪ] fonemləri birinci halda qısa, ikinci halda isə uzun tələffüz olunur [98, s. 89].

2. Müxtəlifdilli fonemlərin eyniləşdirilməsi. Bu vaxt bir sıra tipik hallar baş verir:

I. Hər iki dildə müəyyən dərəcədə uyğun gələn fonemlər arasında əlaqə yaranır. Fonoloji interferensiyanın çox yayılan bu tipi dilçilik ədəbiyyatında substitutsiya kimi təhlil edilir. «Substitutsiya» ikidillilərin «cəzalandırılmaması şəraitində, daha doğrusu, qarşılıqlı əlaqə üçün müqayisəli ziyansız şəra-

itdə geniş istifadə edilir» [98, s. 90]. Substitutsiyaya aludəçilik o qədər güclü olur ki, o, hətta uzunmüddətli ikidillilik zamanı, bəzi hallarda isə hətta dilin tam dəyişilməsindən sonra belə dildə əvvəlki dilin substratı kimi qalır. İkinci dilin tam düzgün tələffüzü zərurəti yarandıqda substitutsiyada tam itir.

Yuxarıda qeyd edilən cəzasızlıq termininə əlbəttə ki, şərti olaraq yanaşmaq lazımdır. Əgər iki müxtəlif sistemdə danışan şəxsin fiziki səslənməsi əsasən üst-üstə düşən fonemlərdən ibarətdirsə, bu vaxt çox da fərqli olmayan fonem artikulyasiyası böyük çətinliklər törətmir. Məsələn, «ingilis dilindəki [m] səsi, Azərbaycan dilinin [m] səsinə oxşasa da (hər ikisi qoşadodaq cingiltili sonor samitdir), müəyyən fərqlərə malikdir. Azərbaycan dilində [m] səsi nisbətən yumşaq, ingilis dilində bu səs kipləşən burun sonor samiti kimi bir qədər qalın və gərgin tələffüz olunur. Bu fərqi ingilis dilinin [t], [p], [f], [v] səsləri haqqında da demək olar» [1, s. 12]. Bu səslərin artikulyasiyasındakı müəyyən fərqlər belə ikidillilik zamanı xüsusi çətinliklər törətmir. Amma əgər akustik ifadəsi bir-birindən çox fərqlənən fonemlər eyniləşdirilib, dəyişdirilsə, bu vaxt müəyyən çətinliklər törədə bilər. İki dil cəmiyyətinin ünsiyyəti uzunmüddətli olduqda isə bu dillərin fonemləri arasında müəyyən diafonik münasibətlər yaranır ki, bu da ümumilikdə fonem sistemində oxşar fonemlərin yaxın akustik artikulyasiyada səslənməsinə gətirib çıxarır.

II. Müxtəlif fonemli sistemlərin təması zamanı onların birində bir və ya bir neçə eyni və ya yaxın fonemlərin olmasına rast gəlinir. Bununla əlaqədar olaraq bu sistemə həmin fonemi əlavə etmək zərurəti yaranır. Bu vaxt «qəbul edən»

dildə əlavə vahid yaranır. Həmin vahid qəbul edilən dilin foneminin ya tam əksi, ya da oxşarı olur. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu proses ənənəvi olaraq «alınma» və ya «fonemin keçməsi» kimi izah edilir. Müəyyən ədəbiyyatlarda isə bu prosesə daha çox yeni dildə fonemin müstəqil yaradılması kimi baxılır. Y.A.Jluktenkonun fikrincə, beləcə bir çox slavyan dillərində roman və german [f] nümunəsində [f] fonemi meydana gəlib. Bu fonem uzun müddət yad element kimi hiss edilə bilər. Rus dilinin təsiri ilə bu fonem sonralar digər dillərdə də yayılıb. Məsələn, özbək və qazax dillərində də bu fonemin rus dilindən keçərək işləndiyi məlumdur. Həmçinin rus dilindən alınma sözlərlə bərabər özbək dilinə [ɯ], [ɤ], qazax dilinə isə [ɯ], [ɾ] və [ɔ] fonemləri keçib [98, s. 92]. Udin dilinin Azərbaycan dili ilə qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən V.Qukasyan yazır: «Azərbaycan dilinin təsiri ilə udin dilində **аь, оь, уь** səsləri yaranmışdır. Bu səslərin alınması ona görə olmamışdır ki, bu səslərlə olan çoxlu söz alınmışdır, əksinə uzunmüddətli ikidillilik nəticəsində ikidilli udinlərin nitq aparatında bu səsləri tələffüz etmək vərdişləri yaranmışdır» [83, s. 306]. Bu səslər fonoloji və fonetik cəhətdən Azərbaycan dilinin **ə, ö, ü** səslərindən heç nə ilə fərqlənmirlər. Udin dilindən başqa, həmin səslər budux, krız, xınalıq dillərində, ləzgi dilinin dialektlərində, saxur, erməni, gürcü və Azərbaycan ərazisində olan digər xalqların dillərində qeydə alınmışdır [83, s. 307].

Ləzgi dilinin Quba dialektindən danışarkən isə Ə.Qubatov yazır: «Fonetik təsir nəticəsində ləzgi dilinin Quba rayon şivələrində saitlərin yeni ön cərgə **ə, ö, ü** və arxa cərgə

o sırası meydana gəlmiş, dilin özünəməxsus səslərindən bəziləri isə /**еь, ыь, дз**/ aradan çıxmışdır» [24, s. 142].

Dil strukturunda digər dildən götürülmüş fonemlər çox vaxt dildə ancaq ikidillilər tərəfindən işlədilir, bəzilərinə isə ancaq müəyyən sözlərdə rast gəlinir. Amma vaxt keçdikcə bu fonemlərin bəziləri yeni dil sistemi tərəfindən qəbul edilir və onun daimi sisteminə daxil edilir. Bəzən isə bu fonemlər dilin doğma fonemləri ilə yeni sözlər də yaradır. Bəzən isə elə hallar olur ki, iki dilin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı ikinci dildə olmayan fonem dilin artikulyasiyasına görə az da olsa, ona yaxın olan fonemi ilə əvəzlənir. Məsələn, müasir talış dilində Azərbaycan dilinə məxsus [ö] fonemi yoxdur. Buna görə də alınma bütün [ö] fonemli sözlər talış dilinin özünə məxsus [u / ü] fonemi ilə ifadə olunur. Məsələn, ömür – umur / ümür, özbək – uzbək / üzək və s. Bundan başqa, N.Məmmədov talış dilində dilortası [k] samitinin olmadığını, bu səbəbdən də məktəb şagirdlərinin Azərbaycan dilində mövcud olan [k] səsini ana dillərindəki dilortası [k] kimi tələffüz etdiklərini, bunun da nitq normasının pozulmasına gətirib çıxardığını qeyd edir [34, s. 5].

III. Artıq qeyd edildiyi kimi, fonoloji vahidlərin identifikasiyası fonem ardıcılığı vaxtı da reallaşa bilər. İlkin dildə uyğun fonem ardıcılığının varlığı və yoxluğu ikinci dilin kombinator xüsusiyyətlərində müəyyən dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Belə hallar bir çox dillərdə mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilində sözün əvvəlində iki samitin ardıcıl gəlməsi xarakterik olmasa da, alınmalar hesabına bu mümkün olmuşdur. Məsələn, **plov, plan, prospekt, plakat, spiker, flaqman, broşura, stəkan** və s. Amma qeyd etmək lazımdır ki, bu cür hallar,

əsasən, yazıya aid edilməlidir. Nitqdə bu cür hallar, əsasən, interferensiya ilə müşayiət olunur. Məsələn, N.Məmmədov talış dilində qoşa samitlə başlanan sözlərdə qoşa samitlər arasına və ya əvvəlinə bir saitin əlavə olunduğunu da yazır. Məsələn, **stansiya – ıstansiya, stəkan – iskon / istəkon, stul – üstül, krovat – kırəvat, traktor – traxtür, prokuror – pırəkurol** və s. [34, s. 35]. Eyni sözləri sait ardıcılığı barədə də demək olar. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində iki sait ardıcıl gəlməsi xarakterik hal sayılmır. Lakin dilimizdə alınmalar nəticəsində bu normal hal alıb. Məsələn, **ailə, saat, mətbəə, bədi, sual** və s. Bəzən bu sözlərin bəziləri o qədər geniş işlənmə dairəsinə malik olur ki, bu cür sözlərin bir çoxunun alınma olduğunu ayırmaq belə çətinlik törədir.

3. Fonoloji parametrlərin identifikasiyası. Birinci dilin təsiri ilə ikinci dildə intonasianın formasını, saithlərin uzun və qısa tələffüzünü və sairənin dəyişməsi ilə müşahidə olunan proseslər baş verə bilər. Bu tip interferensiya haqqında da çox yazılıb. Məsələn, özbək dili üçün əvvəllər xarakterik olmayan vurğunun sözün əvvəlində və sonunda yerdəyişməsi sonralar rus dili ilə uzunmüddətli təmasdan sonra mümkün olmuşdur. Bir dilin vurğu sistemi digər dilin təsiri ilə tam dəyişə bilər. Məsələn, fin-üqor dillərində vurğu adətən sözün birinci hecasına düşür və ya yeri dəyişkən olur, amma udmurt dilində tatar dili ilə uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi olaraq bu dilin təsiri ilə vurğu, demək olar ki, bütün hallarda son hecaya düşür [144, s. 11].

Bəzən elə hallar da olur ki, bunu ancaq psixoloji amillə izah etmək olar. Belə hal əksər vaxtlarda rus fonetik sistemində olmayan səslərin tələffüzü zamanı azərbaycanlıların nitqində

daha qabarıq şəkildə meydana çıxır. Məsələn, aşağıdakı sözlərə diqqət yetirək: **hərbi, hamam, hasar, həsrət, həkim, həndəsə, həyət** və s. Rus dilində təhsilli və ya ana dilli rus dili olan şəxslər bu sözləri aşağıdakı kimi tələffüz edir: **xərbi, xamam, xasar, xəsrət, xəkim, xəndəsə, xəyət**. Çox maraqlı haldır ki, [x] səsi ilə başlanan sözləri isə demək olar ki, çox vaxt (adətən həmişə) rus dilinin fonetikasında olmamasına baxmayaraq, [h] səsi ilə tələffüz edirlər. **Xoşbəxt – hoşbəxt, xalis – halis, xarici – harici, xəmir – həmir, xəbər – həbər** və s. [31, s. 86]. Əlbəttə, burada yalnız [x] və [h] səslərinin variasiyalarından danışmaq məsələni bir qədər bəsitləşdirirdi. Belə variasiyalar, adətən, dillərin bir-birinə yaxın məxrəcli səslərində baş verir. Burada isə çox güman ki, əksinə, başlıca amil danışanın psixoloji anı ilə izah edilməlidir. Bu vəziyyətin eyni tərəfini Azərbaycan dilində danışanda müşahidə edirik. Baxmayaraq ki, Azərbaycan dilinin fonetikasında [k] və [q] səsləri mövcuddur, ancaq danışan şəxsin tələffüzündə biz eyni ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz vəziyyətin (rus dilinə aid) oxşarı ilə qarşılaşırıq. Bunun özünü də çox güman ki, psixoloji cəhətdən aydınlaşdırmaq lazımdır. Məsələn, **katorqa – qatorqa, okoşka – aquşka, kartoşka – qartoşka** və s. [31, s. 86-87].

İkinci dili öyrənən şəxsin tələffüzünə təkcə onun səslənməsi deyil, həm də yazı sistemi təsir edə bilər. Dil, əsasən, yazılı mətnlərlə öyrəniləndə orfoqrafik təsir güclənir.

Fonoloji səviyyədə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi dilçilik ədəbiyyatında həmişə diqqət mərkəzində olub. Lakin E.M.Vereşaqın bir çox məsələlərdə olduğu kimi, bu məsələdə də fərqli fikir yürüdü. Onun fikrincə, fonetik interferensiyanın dil

təmasları nəzəriyyəsi üçün heç bir əhəmiyyətli rolu yoxdur [73, s. 76].

Bütün bunlara baxmayaraq, fonetik interferensiyanın dilçilikdə mühüm rolu vardır. Xüsusən də, xarici dilin öyrənilməsi metodikasında fonetik interferensiyanın əhəmiyyəti danılmazdır.

5. Qrammatik interferensiya

Dillər arasında müəyyən əlaqələr yarandıqda dilin digər səviyyələrində olduğu kimi, qrammatik səviyyədə də müəyyən normadan kənaraçıxma halları baş verə bilər. Lakin bu məsələdə dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. Dilçilərin bir qismi dillərarası əlaqələr zamanı dillərdən birinin digərinin qrammatik quruluşuna təsirini mümkünsüz sayırlar. Bu fikirdə olan dilçilərə görə qrammatik quruluş sabitdir və dilin qrammatik quruluşu heç bir halda dəyişə bilməz. Bir qisim dilçilər isə bunun əksinə olduğunu iddia edirlər. Onların fikrincə, uzun sürən qarşılıqlı əlaqə zamanı dilin qrammatik səviyyəsində də müəyyən dəyişikliklər baş verə bilər. Xüsusən də, U.Vaynrayxın, E.Haugenin və V.Y.Rozensveyqin bu sahədə apardığı tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, dillər arasında baş verən uzunmüddətli əlaqə zamanı dilin lüğət tərkibi və fonem sistemində olduğu kimi, qrammatik sistemdə də müəyyən dəyişikliklər baş verə bilər. V.Y.Rozensveyqin təbiriylə desək, məsələnin daha dərinədən öyrənilməsi əminliyə əsas verir ki, iki dil sistemini istifadə edən insan nəinki fonemləri və leksemləri, həmçinin bu iki dilin qrammamlərini də tam olaraq ayıra bilmir [138, s. 60].

Xüsusi ilə də, son dövr dilçiliyində bu məsələyə baxışda ikinci nöqtəyi-nəzərə daha çox diqqət yetirilməyə başlanmış və qrammatik quruluşun stabilliyi fikri getdikcə daha çox şübhə altına alınmışdır. Lakin digər bir fikri də dəqiqləşdirmək lazımdır ki, qrammatik səviyyədə təsirdən danışarkən dilçilər, əsasən, morfoloji səviyyədə interferensiyanın mümkün olub-olmamasının mübahisəsini edirlər. Dilçilər arasında sintaktik səviyyədə xarici dilin təsiri və dildə baş verən dəyişikliklər heç vaxt inkar edilməyib. Dillərarası əlaqələrin bütün növlərində qrammatik interferensiya baş verir. Buna xarici dili öyrənən tələbələrin nitqində daha çox rast gəlmək olar.

Aralarında daimi və müntəzəm uyğunluq yaranan müxtəlif dil morfemləri **diomorfe**m, bu morfemlər arasındakı əlaqələri isə **diomorfe**mik əlaqələr adlandırılır. Sonuncular bu formulla göstərilir. Məsələn, İ [-s] → [-lar²] A. Yəni, ingilis dilində cəmlilik şəkilçisi [-s] Azərbaycan dilindəki cəmlilik şəkilçisi [-lar²] ilə **diomorfe**mik əlaqədədir.

Hər iki dilin morfemlərinin və qrammatik modellərinin qarşı-qarşıya qoyulması qrammatik interferensiyanın aşağıdakı qruplarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

1. Bir dildə qrammatik münasibətlərin digər dildə mövcud olan analogiyalarına uyğun olaraq dəyişdirilməsi. Burada bir neçə yarımqrupu ayırmaq lazım gəlir.

a) Qrammatik münasibətlərin bir dildən digərinə və ya əksinə köçürülməsi, xüsusən bir dildən digərinə cümlədə söz ardıcılığının qanunauyğunluğu tez-tez keçə bilər. Məsələn, rus dilində söz sırası sərbəst olduğundan onda danışan bilinçv söz sırasına müəyyən dəyişiklik edə bilər: azərbaycanlı individ rus dilində danışarkən, Azərbaycan dilinin söz sırasına

uyğun olaraq **Я иду домой** əvəzinə – **Я домой иду** kimi işlədə bilər və bu, rus üçün heç də anlaşılmaz olmaz. Amma bu xüsusiyyət həmişə təkrarlandıqda, təkdilli rusu qıcıqlandıracaq. Eyni ilə ingilis dilli insan rus dilində danışarkən həmişə «mübtəda – xəbər – ikinci dərəcəli üzvlər» söz sırasını təkrarlayacaq, amma bu qarşılıqlı anlaşmaya mane olmasa da, ruslarda nitqin yeknəsəqliyi hissini yaradacaq.

b) Bir dildə olan qrammatik münasibətlərin digərində olmadığına görə tədricən itməsi.

2. Başqa dilin nümunəsi əsasında bir dilin sözlərinin və morfemlərinin qrammatik funksiyalarının dəyişməsi. Məsələn, çuvaş dilində isimlərin üçüncü şəxsinin tək və cəm suffiksi mari dilinin analoji suffikslərinin təsiri ilə artiklin bəzi xüsusiyyətlərini qəbul etmişdir [144, s. 13].

3. Morfemlərin, sözlərin və ya müxtəlif dil modellərinin bir dildə olmamasından yerinə digər dildən alınan analoji vahidlərin işlədilməsi. Fonetik vahidlərdə olduğu kimi qrammatik sistemdə də «boş yerlər» xarici dildən alınma yolu ilə doldurulur. Bu prosesin nəticəsi olaraq iki hal mövcuddur:

a) Bir dil tərəfindən digərinin qrammatik formalarının alınması. İnterferensiyanın belə formasının mövcudluğu artıq dilçilər arasında mübahisə və şübhə doğurmur. U.Vaynrayxın özü də morfoloji vahidlərin alınmasının mümkünlüyündən söz açmışdır. Dilçilərin bir qisminin fikrincə, qrammatik affikslər sözyaradan şəkilçilər kimi alınma sözlərin tərkibində keçə bilər. Lakin belə ayrılma üçün həmin sözün ən azı iki qrammatik forma ilə alınması lazım gələrdi. Belə ikili alınma isə lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsini baxımından ağılsızlıq olardı. Belə ki, verilən sözün bütün paradigmalarının alınması

belə, ancaq bir sözün alınması olardı. Qrammatik səviyyədə elementlərin alınması ehtiyacı isə ümumiyyətlə götürüldükdə yoxdur: qrammatik sistemin əsasları, tarixin göstərdiyi kimi, uzun müddət qalır, əsrlər boyu xalqa müvəffəqiyyətlə xidmət edir. Beləliklə, qrammatik sistemin «affikslərinin» «toxunulmazlığı», əsasən, onunla izah olunur ki, alınmanın vacibliyini şərtləndirən bilavasitə və mühüm səbəb sənayenin, mədəniyyətin, elmin və sairənin inkişafı, sosial quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq alınmanın vacibliyidir [109, s. 236].

Göründüyü kimi, bəzən morfoloji alınmanın mümkünliyünü, ümumiyyətlə, istisna edirlər və bu mümkün deyil sayılır. Lakin bu fikirlə tam razılaşmaq olmur. Doğrudur, dilin morfoloji səviyyəsi həddən artıq stabildir və onda baş verən dəyişikliklər dilin inkişafına çox ciddi təsir edə bilər. Amma dilin bütün səviyyələrində olduğu kimi bu səviyyə də inkişafdan və dəyişikliklərdən kənar deyil. Bizə elə gəlir ki, morfoloji sistem nə qədər möhkəm olsa belə, ikidilliliyin kütləvi və daimi xarakter aldığı vaxt qrammatik səviyyədə ikinci dilin təsiri ilə müəyyən dəyişikliklər baş verə bilər. Məsələn, Azərbaycan ərazisində Azərbaycan dilinin digər dillərlə qarşılıqlı əlaqəsini araşdıran A.Aslanov bu barədə yazır: «Müasir dövrdə bu fikir şübhə yaratmır ki, uzun müddətli dil təmasları və intensiv bilinçvizm morfoloji qarşılıqlı keçidə səbəb olur» [60, s. 207]. «Söz yaradan affikslərin alınması kifayət qədər yayılan haldır. Əlbəttə ki, onlar leksemlərlə birgə alınır» [133, s. 459]. Sözyaradan (leksik) şəkilçilərin bir dildən digər dilə keçidi də tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Belə hallara da çox nadir hallarda rast gəlinir. Morfologiyada interferensiya, əsasən, dolayısı ilə meydana gəlir. Birbaşa morfoloji interferensiyaya,

xüsusi ilə də təmasda olan dillərin birindən sözdəyişmə qaydalarının keçməsi nadir hallardandır. O, uzunmüddətli ikidillilik zamanı yarana bilər. V.Y.Rozensveyqin fikrincə, birbaşa morfoloji interferensiyaya ikidilliliyin öz inkişafının kritik həddinə çatdığı və kollektivin digər dilə keçmə prosesinin baş verdiyi yerlərdə daha çox rast gəlinir [139, s. 38].

Morfoloji şəkilçilərin bir dildən digərinə keçməsinə dair müəyyən faktlar mövcuddur. Azərbaycan dilindəki fars mənşəli sözlərin bir qismi bu dilə həmin mənşəli şəkilçilərlə birlikdə keçmişdir. Məsələn, bika, bisavad, nəməkdan, qənddan, namərd, nadan, baməzə, həmkar, zərgər, misgər, bağban və s. sözlərdəki **bi-**, **na-**, **ba-**, **həm-**, **-dan**, **-gər**, **-ban** ön və son şəkilçiləri buna nümunə ola bilər.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili üçün ön şəkilçilər qətiyyən xarakterik deyil. Buna görə də **bi-**, **na-**, **həm-** kimi ön şəkilçilərini Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı ilə bağlı şəkilçilər hesab etmək fikri özünü doğrulda bilməz. Doğrudur, bunlardan **na-** (-اَ), **həm-** (هم) şəkilçilərinin dilimizə sözlərlə bərabər keçməsinə baxmayaraq, bəzi Azərbaycan dili sözlərinin də əvvəlində işlənərək bir neçə yeni söz düzəldə bilirlər. Məsələn, **nakişi**, **nadinc**, **həmyaş**, **həmyaşid**. Lakin bunların sayı elə bir-iki sözdən ibarətdir [46, s. 28].

Azərbaycan dilinin təsiri ilə bir sıra dillərdə də müəyyən qrammatik formaların yaranması müşahidə olunur. Azərbaycan ərazisində olan yazısız dillərdə ən çox yayılan türkiizmlərdən biri kimi göstərilən «-miş ilə feldən düzəldilən isim + doğma dilin köməkçi feli tipli birləşmələr» buna bariz nümunə ola bilər. Məsələn, saxur dilində **qiiy** «etmək», **ixay** «olmaq», **aqımış qiiy** «yada salmaq», **barışmış ixay**, «barış-

maq», **kurmiş ixay** «təəccüblənmək» və s. Ləzgi dilində: **avun** «etmək», **xun** «olmaq», **artmış avun** «artırmaq» **dadanmış avun** «dadanmaq» **ezmiş xun** «əzilmək». Qrız dilində: **yeric** «etmək», **xiyuc** «olmaq» **uqratmış aric** «öyrətmək», **azbarlamış aric** «əzbərləmək». Udin dilində: **besun** «etmək», **baksun** «olmaq», **baqamış besun** «bəyənmək» **azarlamış baksun** «xəstələnmək». Xınalıq dilində: **kirval** «etmək» **kuval** «olmaq», **yapıştırmış kırval** «yapışdırmaq», **yaramış kurval** «edilmiş», **yarmış kuval** «doğramaq». Buduq dilində: **yıxar** «etmək», **ixar** «olmaq», **işlanmış yıxar** «işlədim» **işlanmış yıxari** «işləyir» və s. Taliş dilində: **karde** «etmək», **be** «olmaq» **aldatmış karde** «aldatmaq» **bağıştəmiş karde** «bağışlamaq», **bəzəmiş karde** «bəzəmək», **azmış be** «azmaq» **ayılmış be** «oyanmaq», **darıxmış be** «darıxmaq». Kürd dilində: **kırın** «etmək», **buyın** «olmaq», **kışxırmış kırın** «qışqırmaq», **etmiş kırın** «mane olmaq», **kormış kırın** «saxlamaq», **yaşamış buyın** «yaşamaq» və s. [59, s. 190].

Göründüyü kimi, sözyaratma prosesində Azərbaycan dilinin təsiri ilə bir sıra dillərdə müəyyən qrammatik dəyişikliklər baş vermiş, həmin dillər Azərbaycan dilinin **-miş** şəkilçisi vasitəsi ilə öz dillərində yeni-yeni qrammatik formaların yaradılmasında istifadə etmişlər. Bu şəkilçinin həmin dillərdə Azərbaycan dilində birbaşa ifadə etdiyi mənanı yaratmadığına baxmayaraq, bu şəkilçinin Azərbaycan dilindən alındığı heç kimdə şübhə doğurmur. Azərbaycan dilində də bəzi alınma sözlər vardır ki, onlar şəkilçi ilə birlikdə Azərbaycan dilinə keçib. Lakin bu şəkilçilərin çoxu daşlaşmış şəkildədir və məna dəyişikliyinə səbəb olmur. Məsələn, *ərəb*

dilinin cəmlik bildiren **-at, -ət** şəkilçisi ilə yaranan sözlər dilimizdə ayrı-ayrı sözlər kimi daxil olub: **tələb – tələbat, rəhm – rəhmət** və s. Bundan başqa, Azərbaycan dilinə İran mənşəli şəkilçisi ilə işlənən sözlər vardır ki, bunlar da, əsasən, yer adlarından ibarətdir. Bu barədə A.Axundov yazır: “Azərbaycan toponimiyasının İran fonduna daxil olan yer adları, əsasən, **-an, -van, -gəh, -gah, -xanı, -kəran (-xəran), -ab**) və s. toponomik əlamətlər vasitəsilə yaranmışdır” [6a, s. 14]. A.Axundov bu sözlərə, Zərgəran, Gilan, Goran, Gürgan, Mərdəkan, Nuran, Çarhan, Şüvəlan, Qəmərvan, Ərkivan, Ərçivan, Zərnəvan, Karmiravan, Kotavan, Bilgəh, Qalagah, Digah, Xanəgah, Balaxanı, Kürdəxanı, Novxanı, Suraxanı, Giləkəran, Lənkəran, Türkəkəran və s. [Bax: 6a, s. 14-18]. Bir sıra dilçilər də öz araşdırmalarında bir dilin təsiri ilə digər dildə yaranan qrammatik dəyişikliklərdən söz açmışlar. Məsələn, Q.A.Menovşikova alent dialektini araşdırarkən, orada rus dilinin qrammatik alınmalarını müəyyən etmişdir. Məsələn, felin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi belədir: **аба-ю «работаяю», аба-иць «работаетшь», аба-ют «работают»** və s; felin zamana görə dəyişməsi **аба-ит «работает», аба-л «работал» будит аба-т «будет работат»** və s; razılığını bildirmək üçün **бы** hissəciyinin işlədilməsi: **Я бы абал «Я бы работал»** və s. [120, s. 101].

Azərbaycan dilində bir sıra şəkilçilər vardır ki, onlar da digər dillərdən alınmışdır. Buna misal olaraq **-stan** və **-i (-vi)** şəkilçilərini göstərmək olar ki, bu şəkilçilərin də İran mənşəli olduğu qeyd edilir [46, s. 35]. Dilçilikdə digər qrammatik şəkilçilərin alınmasından da danışanlar var. Tez-tez başqa dildən cəmlik formantları alınır. B.A.Serebrennikov çuvaş dilinin

cəmlük şəkilçisinin mari dilindən aldığı qeyd edir [144, s. 19].

Sifətin və zərfin müqayisə dərəcəsini göstərən elementlər bir dildən digər dilə xüsusilə tez-tez keçir. Məsələn, mari dilində sifətin müqayisə dərəcəsinin suffiksi çuvaş dilindən alınıb; mari dilində **say** «yaxşı» – **sayrak** «əla»; çuvaş dilində **layax** – «yaxşı», **layaxrax** – «əla» [145, s. 20].

Azərbaycanda yaşayan bir çox xalqların dilində sifətin dərəcələri Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Məsələn, tat dilində sifətin çoxaltma dərəcəsi **ən, lap** ədatlarının köməyi ilə yaranır. Məsələn, **ən xub** «ən yaxşı», **lap xınık** «lap soyuq» [30, s. 81].

Talış dilində də sifətin çoxaltma dərəcəsini yaradan sözlər (**ən, lap**) Azərbaycan dili ilə eyniyyət təşkil edir. Məsələn, **ən çok** «ən yaxşı», **ən bevəc** «ən pis», **lap çok** «lap yaxşı», **lap bevəc** «lap pis». Yeri gəlmişkən, bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, talış dilində Azərbaycan dilində işlənən **daha** sözönüsü işlənmir.

b) Uzun müddətli kütləvi ikidillilik zamanı «qrammatik kalkalaşdırmaya», daha doğrusu, bir dilin qrammatik modellərinin onunla təmasda olan digər dilin vasitəsi ilə sürətinin çıxarılmasına da rast gəlinir. İnterferensiyanın bu növü onu deməyə əsas verir ki, model dilin strukturu ikidillilərin şüuruna hakim kəsilir və ikinci dilə keçəndə bilinən birinci dilin kateqoriyaları ilə düşünməyə davam edir. Məsələn, B.A.Serebrennikov sözdə qrammatik formaların ardıcılığının təmasda olan dilin təsiri ilə dəyişdiyini qeyd edir.

Türk dillərində mənsubiyyət şəkilçisi adətən cəmlik şəkilçisindən sonra gəlir. Məsələn, Azərbaycan dilində: **onun kitabları**. Bundan fərqli olaraq çuvaş dilində mari dilinin təsiri ilə bu formantların yerdəyişməsi hadisəsi baş vermiş və mənsubiyyət şəkilçisi cəmlik şəkilçisindən əvvəl keçərək yeni model yaratmışdır. İsim + mənsubiyyət şəkilçisi + cəm şəkilçisi [145, s. 16].

4. Qrammatik interferensiya prosesinin, sistemlərin uyğunluğunun müəyyən qaydaları əsasında yarandığından çıxış edərək, bəzi tədqiqatçılar belə qənaətə gəlirlər ki, ikidilli fərdin hər iki dili birlikdə bilməsi mürəkkəb bir qrammatik sistem təşkil edir. İkidillilik zamanı yaranan və «üçüncü sistem» adlandırılan bu hal müxtəlif cür izah edilir. V.Y.Rozensveyq «açıq» və «gizli» interferensiyanı ayrıca növ kimi qeyd edir. Onun fikrincə, ikidillilik nəticəsində aralıq üçüncü sistem yaranır. V.Y.Rozensveyqə görə, interferensiya birbaşa və dolayısı olmaqla 2 yerə bölünür [139, s. 25].

Dilçilik ədəbiyyatlarında birbaşa və dolayısı ilə olan interferensiya arasında fərqin, birincinin səhvlərə gətirib çıxartdığı, ikincinin isə, əsasən, stilistik normadan kənar çıxması kimi özünü göstərdiyi qeyd edilir. V.Y.Rozensveyqin fikrincə, dolayısı ilə interferensiya dillərarası əlaqələrin bütün səviyyələrində, xüsusən də, morfoloji səviyyədə meydana gəlir. Belə münasibətlər kreol dillər üçün daha səciyyəvidir [139, s. 43]. Lakin bu interferensiya çox az öyrənilib. Bu və ya digər dilin spesifik konstruksiyalarının istifadəsindən qaçaraq ikidilli insan, belə demək mümkün isə, qaydaları hər iki dil üçün eyni olan hər hansı bir aralıq – üçüncü sistemi yaradır. Qrammatik sistemin hər biri özünəməxsus düzülüşə

malikdir və onların elementləri bir-biri ilə qanunauyğun əlaqələrlə bağlıdır.

Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı heç də dilin bütün sahələri eyni səviyyədə digər dilin təsirinə məruz qalmır. Məsələn, şəxs əvəzlilikləri, saylar, fellər kifayət qədər qapalı sistem sayılır və xarici təsirə çox az məruz qalır. Əksinə, isimlər və sifətlər bütün dillərdə açıq sayılır.

Qrammatik səviyyədə interferensiyadan danışarkən, əlbəttə ki, sintaktik səviyyədə də interferensiyaya diqqət yetirmək lazım gəlir. Artıq qeyd edildiyi kimi, bu səviyyədə interferensiyadan danışarkən dilçilər arasında ciddi fikir ayrılığına rast gəlinmir. Buna səbəb kimi isə dillərin sintaktik sisteminin xarici təsirə daha asan məruz qaldığı göstərilir. Morfologiyada olduğu kimi, sintaksisdə də interferensiya birbaşa və dolayısı olur. Birbaşa interferensiya sintaktik sahədə bir dildən digərinə (çox vaxt ana dilindən doğma olmayan dilə) cümlə quruluşunun, sintaktik qaydaların keçməsi ilə izah edilir. Çox vaxt bir dildən digərinə əcnəbi sintaktik modellərin keçməsi və sintaktik kalkalaşdırma haqqında da danışılır. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı cümlənin strukturu dəyişir, davamlı söz sırası pozulur. Azərbaycan dilinin rus dili ilə uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqəsi zamanı bu dildən bizim dilə xas olmayan bəzi cümlə quruluşları da keçmişdir. Məsələn, “**Говорит Москва!**” – cümləsi rus dili üçün normal sayılsa da, Azərbaycan dili üçün bu cür cümlə quruluşu, yəni xəbər + mübtəda konstruksiyası yaddır. Lakin bizdə də rus dilinin təsiri ilə “**Danışır Bakı!**” kimi cümlə quruluşu formallaşmışdır.

Yuxarıda söylənilənlər onu göstərir ki, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı qrammatik səviyyədə də bu və ya digər dildə müəyyən normadan kənaraçıxma halları baş verir və bu hallara demək olar ki, bütün dillərdə rast gəlinir.

6. Konvergeniya və divergeniya

Dillərarası əlaqələrdən danışarkən, əlbəttə ki, konvergeniya və divergeniya problemlərindən də danışmaq lazım gəlir. Bu problemin tədqiqi də dil təmasları nəzəriyyəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir şeyi də qeyd etmək ki, bu problemlə bağlı yazılan ədəbiyyat xüsusi ilə azlıq təşkil edir.

Konvergeniya – (latın dilində **convergo** – yaxınlaşırım, uyğunlaşırım mənasını verir) iki və ya daha çox dil mənalılarının yaxınlaşması və ya üst-üstə düşməsidir [110, s. 234].

Bildiyimiz kimi, dünyanın etnik xəritəsi çox zəngindir. Etnoslar minilliklər boyu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması, müxtəlif dövlətlərin, imperiyaların yaranması və dağılması proseslərinin də inkişafın əsas amillərindən biri olduğu heç kəsdə şübhə doğurmur. Bu mənada, dilləri bu əhatədən kənar da təsəvvür etmək mümkün deyil. Əksinə, çox vaxt dövlətlərin yaranması və dağılması prosesində dil amili əsas yerlərdən birini tutur. Dillər siyasi, iqtisadi, mədəni və digər səbəblərdən bir-biriləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq yaxınlaşa, ya da bu proseslərin əksinə olaraq müxtəlif səbəblərdən uzaqlaşa bilərlər. Bu proseslər həm dillər, həm də dialektlər arasında baş verir. Dilçilik ədəbiyyatlarında birinci halda inteqrasiyadan, ikinci halda isə diferensiasiyadan bəhs edilir.

İntegrasiya prosesləri dilçilikdə konvergensiya, diferensiasiya prosesləri isə divergensiya termini ilə ifadə olunur. Konvergensiya və divergensiya prosesləri tarixin ümumi axarında müxtəlif istiqamətlərdə və müxtəlif zamanlarda baş verir və bu proseslərin qabaqcadan planlaşdırılması və öyrənilməsi qeyri-mümkündür. Çünki bu proseslər bilavasitə cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi prosesləri əks etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu müxtəlifliklər prinsipcə hər hansı bir dilin inkişafını tam olaraq əks etdirə bilmir. «Divergensiya anlayışı, əsasən, qohum dillərin və bir dilin müxtəlif dialektlərinin mərkəzdənqaçma prosesləri ilə izah edilir. Divergensiya (latın dilində *divergo* – uzaqlaşırım, aralanıram) – iki və daha artıq dil mənasının bir-birindən ayrılması, uzaqlaşmasıdır» [110, s. 136].

Dillər arasında belə əlaqələrin yaranma səbəbləri hər şeydən əvvəl sosial-tarixi şəraitdən asılıdır. Son dövrlər dünyada vüsət alan miqrasiya problemləri, keçmiş SSRİ-nin və Yuqoslaviya federasiyasının dağılması və əvəzində yeni dövlət quruluşlarının yaranması, Almaniya dövlətinin yenidən birləşməsi, bundan başqa son illər Avropa Birliyinin yaranması cəhdləri bu proseslərin hər iki tərəfdən inkişafı üçün münbit şərait yaradır.

Qohum etnosların miqrasiyası müxtəlif cür nəticələne bilər. Çünki digər bir dövlət quruluşunun tərkibinə düşən emiqrantların dili ya hakim mövqedən çıxış edərək hər yerdə qəbul edilir və hörmət edilir, ya da əksinə, yad dilin daşıyıcıları ona qarşı mənfi münasibət bəsləyir və onlar hər yerdə sıxıntıya məruz qalırlar. Məsələn, təsəvvür edək ki, ikinci dərəcəli ölkələrin birindən Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinə bir qrup

emiqrant gəlir. Əlbəttə ki, burada emiqrantların dilinə münasibət o qədər də yaxşı olmayacaq. Bu səbəbdən də emiqrantlar kütləvi şəkildə yeni ölkəyə adaptasiya olunmağa başlayır və nəticə etibarlı ilə vaxt ötdükcə həm mədəniyyətdən, həm də dildən uzaqlaşma və unudulma prosesləri baş verir. Bu zaman doğma olmayan dilin kənar elementləri dilə daha çox nüfuz edir ki, bu da özünü emiqrantların öz doğma dilindən kifayət qədər uzaqlaşması ilə nəticələnir. Bu, özünü onların çap etdikləri qəzetlərdə, jurnallarda, hazırladıqları radio və televiziya verilişlərində hiss etdirir. İnkişafın belə istiqamətdə getməsinin səbəbləri sosial-tarixi şəraitdən asılıdır. Qohum etnosların miqrasiya yolları, xüsusən də bu və ya digər ərazinin yenidən məskunlaşması şəraiti üst-üstə düşməyə bilər. Belə şərait də onların coğrafi cəhətdən ayrılması ilə nəticələnir. Qohum etnoslar və ya eyni etnosun müxtəlif hissələri ayrı-ayrı dövlət qurumlarının tərkibinə düşdüyündən bu etnosların dili də həmin dövlətlərin ərazisində fəaliyyət göstərir və müxtəlif sosismlər tərəfindən əhatə olunur. Bu cür şəraitdə mövcud olan dil müxtəlif vəzifələrdə çıxış edir, ya hakim mövqedə olur və ya əksinə, digər dillə müqayisədə daha aşağı səviyyədə olur və ikinci dərəcəli dil rolunda çıxış edir. Bəzən isə mövcud cəmiyyətdə daha aşağı mövqedə olan dil öz mövcudluğunu dayandırır. «Məlum olmuşdur ki, müasir dövrdə Azərbaycanda və Türkmənistanda yaşayan kürdlərin çoxu demək olar ki, öz dillərini ya unutmuş, ya da tamamilə öz dillərini unudaraq yaşadıkları respublikanın dilinə keçmişlər» [62, s. 15]. Buna azərbaycanlıları da misal göstərmək olar. Azərbaycanlılar kompakt şəkildə bir neçə dövlətin ərazisində yaşayırlar və eyni zamanda müstəqil dövlətləri var. Şübhəsiz,

Azərbaycanda Azərbaycan dili digər dillərə münasibətdə hakim mövqedədir və bu dilə xüsusi dövlət qayğısı göstərilir, vətəndaşların bu dili bilməsi və ona hörmətlə yanaşması zəruridir. Televiziyalarda bir sıra istisnalar olmaqla verilişlər, demək olar ki, bu dildə aparılır, məktəblər bu dildedir, dövlət dili haqqında xüsusi sərəncamlar verilir və s. Amma eyni sözü digər dövlətlərin ərazisində yaşayan və həmin dövlətin vətəndaşı olan azərbaycanlılar və onların dili haqqında demək olmur. Bildiyimiz kimi, azərbaycanlılar dünyanın bir çox ölkələrində kompakt şəkildə yaşayırlar. Xüsusilə İran, Rusiya və Gürcüstanda onların sayı və ərazisi daha genişdir. Əlbəttə ki, bu dövlətlərin ərazilərində yaşayan azərbaycanlıların ictimai-siyasi mövqeyi və Azərbaycan dilinin vəziyyəti, ona göstərilən qayğı birmənalı deyil. Ən azından bu dil hakim dillə müqayisədə ikinci və ya üçüncü dərəcəli dil sayılır. Bir çoxları bu dili ancaq məişət səviyyəsində saxlamaq məcburiyyətindədirlər. Bütün bu ictimai-siyasi və sosial şəraitdən asılı olaraq Azərbaycan dilinin bu dialektləri müstəqil inkişaf etməyə və formalaşmağa başlamışdır. Əlbəttə ki, dövlətlərarası əlaqələrin səviyyəsindən, xalqlararası münasibətlərdən, gediş-gəlişdən asılı olaraq, bu cür dialekt ayrılımları güclənə və ya zəifləyə bilər. Məsələn, keçmiş SSRİ-nin tərkibindəki respublikalarda olan azərbaycanlıların dialekt fərqləri cənubdakı soydaşlarımızın dialekt fərqlərindən daha az idi. Buna səbəb bizim sovet dövründə Cənubi Azərbaycanla əlaqələrimizin daha zəif olması idi.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, etnoslar öz yaşadıqları arealda burada yaşayan digər qohum olan və qohum olmayan

etnoslarla əlaqələr qurur və bu əlaqələr təbii olaraq dildə müəyyən fərqlərə gətirib çıxarır.

Divergensiya prosesləri ta qədim dövrdən başlayaraq günümüzə qədər davam etmiş və indi qohum dillər kimi tanınan, vaxtilə isə bir kökdən ayrılaraq müstəqil dillərə çevrilən dillərin yaranmasında və formalaşmasında, eyni zamanda eyni bir dilin müxtəlif dialektlərə parçalanmasında müstəsna rol oynamışdır. Bildiyimiz kimi, qohum dillər onlar üçün ümumi olan bir ulu dildən ayrılmışdır. Məhz bu ayrılma prosesləri divergensiya prosesinin bariz nümunəsi ola bilər. Məsələn, biz türk dilləri ailəsini götürsək, uzun illər boyu gedən divergensiya prosesləri zamanı hətta bir-birilərinə çox yaxın olan Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi arasında belə bəzən çox ciddi fərqlərə rast gəlinir. Bu da, sözsüz, müəyyən tarixi proseslərlə bağlıdır. Belə ki, sovet rejimi yetmiş ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycan xalqını türk xalqı ilə ayrı yaşamağa və müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etməyə vadar etmiş, iki xalq arasındakı əlaqələr demək olar ki, heçə endirmişdir. Bu proseslər də heç şübhəsiz, dildə öz izlərini qoymaya bilməzdi. Bundan əlavə, uzun illər ərzində Türkiyə klassik şərq dövlətindən müasir Avropa dövlətinə çevrildi, avropalaşma və müasirləşmə türk dilinə təsirsiz ötürmədi. Türkiyə türkcəsində bir çox ərəb və fars mənşəli sözlərinin yerinə Avropa mənşəli sözlər işlədilməyə başlandı. Xüsusi ilə, əsrin əvvəllərində türk dilinə daha çox populyar olan fransız dilinin, sonradan isə ingilis dilinin güclü təsiri danılmazdır. Bu özünü daha çox terminlərdə büruzə verir. «Türk dilinin texniki terminlərinin tədqiqi göstərir ki, türk dilində bu terminlərin əsas hissəsini –təxminən 70-80% -ni ingilis və digər Avropa dillərindən alınma terminlər

təşkil edir» [58, s. 5]. Bundan əlavə, Türkiyədə əsrin əvvəlində böyük vüsət alan purizm hərəkatının geniş dairələrə yayılması türk dilinin ümumtürk kontekstindən müəyyən qədər uzaqlaşması ilə nəticələndi. Məhz bunun nəticəsidir ki, türklərin çoxu üçün anlaşılıqlı olan **təyyarə**, **məktəb** və s. sözlər **uçaq**, **okul** kimi sözlərlə əvəzləndi. Bu da digər türk dilləri ilə anlaşmanı xeyli çətinləşdirir. Eyni zamanda, Azərbaycan dilində də müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Əsrin əvvəllərində eyni problemlə üzləşən Azərbaycan xalqı xalq dilinə, yəni Mirzə Cəlilin, M.Ə.Sabirin, Ə.Haqqverdiyevin dilinə üstünlük verdi və mollaənəsrəddinçilərin «qalibiyyəti» dil fərqlərini daha da gücləndirdi. Eyni zamanda SSRİ imperiyası Azərbaycan dilinin Avropa ilə birbaşa əlaqədən məhrum etdi və Avropa mənşəli alınmalar dilimizə, əsasən, rus dili vasitəsi ilə keçməyə başladı. Bunun nəticəsidir ki, bəzən Avropa mənşəli eyni alınma Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində müxtəlif cür səslənir. Məsələn, «Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə keçmiş Avropa mənşəli sement sözü türk dilində «**çiment**» fonetik cildindədir» [37, s. 173].

Son illər, xüsusən də, müstəqillik dövründə yenidən bu iki qohum dil arasında yaxınlaşma, yəni konvergensiya prosesləri güclənir. Xüsusən də, Azərbaycanda latın qrafikasının tətbiqi, türk televiziyaalarının yayımı, türk liseylərinin geniş yayılması, hər iki dövlətdə təhsil alan tələbələrin sayının ildən-ilə artması və əlbəttə ki, münbit ictimai-siyasi şərait bu prosesləri daha da gücləndirir.

Dilçilik ədəbiyyatlarında divergensiya termini iki aspektdə götürülür. Birinci halda divergensiya qohum dillərin və ya bir dilin dialektlərinin xüsusi sosiolinqvistik şəraitdə ay-

rılması kimi işlədilir (miqrasiyalar, digər dövlətlərlə təmaslar, coğrafi və ya siyasi xüsusiyyətlər və s.). İkinci halda isə divergensiya diaxronik prosesi bildirir. Bu mənada divergensiya daha çox tarixi fonetikada işlədilir.

Amma dilləri divergensiyaya aparan amillərlə yanaşı dillərin konvergensiyasını şərtləndirən amillər də fəaliyyət göstərir. Konvergensiya anlayışı mərkəzəqaçma proseslərinə aid edilir. Bu prosesləri şərtləndirən amillər müxtəlif dillərin və dialektlərin bir ərazidə birgəyaşamı ilə bağlıdır. Çox vaxt bu ərazi eyni bir dövlət quruluşuna aid olur, dillər və dialektlər arasında uzunmüddətli və intensiv əlaqələr qurulur. Konvergent proseslər həm qohum, həm də qohum olmayan dilləri, onların dialektlərini əhatə edə bilər. Onlar ya leksik alınmalarla məhdudlaşır, ya da daha geniş yayılaraq dil sisteminin struktur quruluşuna təsir edərək onun morfoloji və sintaktik sistemlərini əhatə edə bilər.

Konvergensiya anlayışı da iki aspektdə izah edilir: *Qlottogenik* və *struktur-diaxronik*. *Qlottogenik* konvergensiya kifayət qədər uzun və intensiv dil əlaqələri nəticəsində bir neçə dildə (həm qohum olan, həm də qohum olmayan dillərdə) yaranan ümumi struktur xüsusiyyətlərdir. Bu xüsusiyyətlərə daha çox dillərin ittifaqı zamanı rast gəlinir. Konvergensiya ya dil sisteminin ayrıca fraqmentlərini (məsələn, fonoloji sistemi və ya leksikası), ya da dili bütövlükdə əhatə edə bilər. Konvergensiyanın əhatə etdiyi ərazi konvergent ərazi adlanır. Bu ərazidə dil ittifaqları yarana bilər. *Qlottegenik* konvergensiya anlayışını həmçinin dialektlərin qarşılıqlı yaxınlaşmasına da aid edirlər. Bu prosesin nəticəsində dialektlər üçün ümumi *koyne* yaranır.

«Struktur diaxronik konvergeniya dil sistemində müəyyən variant və ya invariant fərqlərinin azalmasına aparan prosesdir» [110, s. 234].

II FƏSİL

DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN DİLLƏRİN İNKİŞAFINDA ROLU

1. Alınmalar

Dillərarası əlaqələrdən danışarkən alınmalar və onların dil təmasları nəzəriyyəsi üçün əhəmiyyətli mövqeyindən danışmamaq mümkün deyil. Alınmaların araşdırılması əlaqədə olan dillərlə yanaşı, həm də həmin dildə danışan xalqların dünya tarixində oynadığı rolu öyrənmək üçün mühüm materiallar verir. Alınma prosesinin tədqiqi dilçilikdə yeni məsələ deyil. Bu məsələ ilə bağlı bir çox dilçilər öz mülahizələrini söyləsələr də, bu sahədə müəyyən anlaşılmazlıqlar indinin özündə də qalmaqdadır. «İndiyədək ayrı-ayrı dillərin leksik tərkibindəki alınmaların tədqiqinə maraqlı elmi işlər həsr edilmiş olsa da, burada obyektiv dil hadisəsinə dəxli olmayan bir sıra müddəalar ortaya atılmışdır. Bunun səbəbi dillər arasında müşahidə olunan prosesin ümumi mənzərəsini hələ də kifayət qədər işıqlandırılmaması və nəticədə sözlərin bütün dillər üçün ümumi qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmasında ilə bağlıdır. Halbuki buna nəzərə cərpacaq ehtiyac vardır» [2, s. 3].

Dilçilərin əksəriyyəti alınmaların dil əlaqələri nəticəsində baş verən proses olduğunu qəbul etsələr də, alınmaların növlərində ümumi fikrə rast gəlinmir. Bu məsələyə münasibətdə

dilçilər iki qismə bölünürlər. Birinci qrup dilçilərin fikrincə, alınmalar ancaq leksika ilə məhdudlaşır və leksik səviyyədə kənarda alınma anlayışı yoxdur. İkinci qrup dilçilərin fikrincə isə, alınma leksikada olduğu kimi intensiv və o qədər geniş yayılmasa da, dilin bütün səviyyələrində mümkündür. «Alınmalar dedikdə bu proses nəticəsində bir dildən (məsələn, A dilindən) digərinə (B dilinə) və ya əksinə, keçən fonetik, leksik, qrammatik vahidlər nəzərdə tutulur. Bunu göstərməkdə məqsədimiz odur ki, dilçilikdə bəzən alınmalar termini altında yalnız leksik alınmalar təqdim edilir ki, bu da səhv fikirdir. Çünki dil sisteminə vətəndaşlıq hüququ qazanaraq işlənən hər hansı bir yad dil ünsürü alınma sayılmalıdır» [11, s. 25].

Artıq dilçilikdə hər hansı bir dilin yalnız milli mənşəli sözlərdən ibarət olması və alınmalardan istifadə etməməsi fikri ümumiyyətlə qəbul edilmir və alınmalarsız dünyada heç bir dil yoxdur. Lakin bu sahədə də mübahisə doğuracaq məsələlər kifayət qədərdir. Xüsusilə də, sözalma hadisəsinin özünün izahı, alınmaların təsnifatı və s. məsələlərdə dilçilər heç də eyni fikirdə deyillər. Bu mənada alınmaların xüsusi araşdırılması lazım gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, alınmaların öyrənilməsi dil təmasları nəzəriyyəsi ilə yanaşı ümumi dilçilik üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, dilçilikdə bu prosesin öyrənilməsinin tarixi çox qədim zamanlardan başlayır. «Müxtəlif xalqların filoloqları bu həqiqəti çox qədim zamanlarda başa düşmüşlər. Dilçilik məsələləri ilə maraqlanan qədim Hind və Yunanıstan alimləri iki min il və daha artıq bundan əvvəl bu məsələyə toxunmuşlar» [52, s. 25]. Sonralar ərəb dilçilərinin əsərlərində, Mahmud Kaşğalının

«Divani lüğət-it türk» əsərində alınmalardan danışılır. Sonrakı dövrlərdə isə Avropa dilçiliyində bu sahədə mühüm işlər görülmüşdür. Əlbəttə ki, keçmiş SSRİ alimlərinin, xüsusən də Y.D.Deşriyevin, B.A.Serebrennikov-un və digərlərinin əsərlərini də qeyd etmək lazımdır. O cümlədən, bu sahədə Azərbaycan dilçilərinin tədqiqatlarını da qeyd etməmək olmaz. Xüsusilə də ərəb, fars və Avropa mənşəli alınmalar haqqında dilçiliyimizdə ayrıca əsərlər yazılmış, lüğətlər tərtib edilmişdir.

Bir dildən başqa bir dilə keçən sözlərin miqdarı bu və ya başqa bir dildə çox və yaxud az ola bilər. Belə sözlər keçdiyi dilə ya müsbət, ya da mənfi təsir göstərir. Əgər bir dilə sözlər ehtiyac nəticəsində daxil olursa, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirirsə, bu dilə müsbət təsir hesab olunur. Əksinə, alınma sözlər ehtiyac nəticəsində deyil, zorla qəbul etdirilirsə, milli sözləri sıxışdırıb onların yerinə işlənməyə başlayırsa, bu artıq mənfi təsirdir. Belə bir vəziyyətin uzun müddət davam etməsi nəticəsində dil yavaş-yavaş öz keyfiyyətini itirə bilər və korlanır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında sözləmə hadisəsi ilə bağlı bir sıra dolaşq fikirlər mövcuddur. «Alınmaların leksik alınmalar, fonetik alınmalar, orfoqrafik və qrafik alınmalar, semantik alınmalar və s. kimi bölgüsü əslində dildə baş verən hadisəni düzgün ifadə etmir və alınma anlayışı ilə dilə təsir hadisəsinin eyni tutulmasına xidmət edir» [2, s. 14].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bəzi dilçilər alınma adı altında ikinci dilin təsiri ilə dildə baş verən bütün prosesləri nəzərə alırlar və alınmaların təsirinin dilin bütün səviyyələrində hiss edildiyini qeyd edirlər. Əslində isə alınma müəyyən şəraitdə bir dildə predmetin və ya məfhum ifadə edən sözün olmaması ucbatından digər dildən zəruri olaraq söz alınması-

dır. Digər dildə əlaqəyə ilkin olaraq leksika reaksiya göstərir. Dillər arasındakı qarşılıqlı əlaqə zamanı yaranan müəyyən dəyişikliklər tezliklə özünü leksikada göstərir. Buna görə də dilin lüğət tərkibi təsirə daha tez məruz qalan sahə sayılır. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, leksikanın bütün təbəqələri xarici təsirə eyni dərəcədə reaksiya vermir. «Leksikanın müxtəlif təbəqələrinin tarixi taleyini diqqətlə öyrənərkən biz əmin oluruq ki, onda öz möhkəmliyinə görə fonetikanın və morfologiyanın ən möhkəm elementləri ilə rəqabət apara bilən müəyyən dəyişməz elementlər var. Bura əsas əvəzliliklər, saylar və fellər, bədən üzvlərinin adları, təbiət hadisələri, qohumluq terminləri və əsas sosial terminlər daxildir. Bu sözlər minilliklərlə yaşayır və dəyişikliyə az meyillidirlər. Buna görə də genetik sualların həllində dilin digər möhkəm struktur elementlərində olduğu kimi onlara da güvənmək olar» [53, s. 64].

Leksik səviyyənin xarici təsirə belə tez məruz qalmasını dilçilər onun systemsizliyi ilə izah edirlər. Bir qisim dilçilərin fikrincə, leksik səviyyədə systemsizlik hökm sürür və o, çox zəif modelləşdirilib. Dilçilərin çox hissəsi, xüsusən də struktur dilçilik cərəyanının nümayəndələrinin əsərlərində isə bunun əksinin şahidi oluruq. Onların fikrincə, dilin bütün səviyyələri, o cümlədən leksikanın özü də systemsiz deyil. Fikrimizcə, bu fikir daha məqsədəuyğundur. Çünki leksik səviyyə dilin digər səviyyələrindən daha tez dəyişsə də, bu onun systemsizliyini deməyə əsas vermir. Lakin bir şeyi də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, leksika bütöv bir sistem kimi fəaliyyət göstərsə də, digər dil səviyyələrindəki sistemlərdən fərqlənir. Bunu təsəvvür etmək çox çətindir ki, fonetik və ya

qrammatik səviyyədə hər hansı bir elementi ifadə etmək mümkün olmasın və çox tez bir zamanda alınmaya ehtiyac duyulduğundan əcnəbi dil vahidi alınsın. Bu səviyyələrdə dəyişiklik baş verdikdə də çox uzun vaxt tələb edir. Leksika isə əksinə, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin hamısını özündə əks etdirə bilmir. Bu zaman alınmalar zəruri olur, tez bir zamanda xarici dil vahidləri alınır və əgər zərurət yaranarsa, tədricən həmin dilin normalarına uyğunlaşaraq dilin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Bundan əlavə, leksik səviyyə elementlərinin digərlərindən fərqli cəhəti ondadır ki, leksikada valentlilik, yəni omonimlik, sinonimlik və antonimlik mövcuddur. Bu hal isə fonetika və qrammatikada baş verərsə, onda dildə systemsizlik yaranar. Lakin leksikada belə halların çoxluğu dilin zənginləşməsinin əsas vasitələrindən sayılır. Buna görə də leksik səviyyə həmişə dəyişikliklər üçün açıq sayılır. Bu səbəbdən də dillərarası əlaqələr zamanı bir dildən digərinə sözlərin keçidi tez-tez baş verir.

Bir çox dilçilər leksik alınmaları da interferensiya kimi təqdim edir və bu da öz növbəsində müəyyən anlaşılmazlıqla nəticələnir. Y.A.Jluktenkonun fikrincə, alınmalar leksik interferensiyanın ən çox yayılmış növlərindən biridir. «Alınma nəinki qəbul edən dilin leksik-semantik sistemində müəyyən dəyişikliyə səbəb olur, həm də dilin digər səviyyələrində – fonetik və qrammatik səviyyələrində interferensiyanın yaranması üçün real əsas olur» [98, s. 133]. Bu fikirlə tam olaraq razılaşımaq olmur. Düzdür, alınmalar müəyyən səslərin bir dildən digər dilə keçməsinə səbəb olur, bu da öz növbəsində fonetik səviyyədə alınmalar üçün əsas olur. Lakin fikrimizcə, alınma prosesini bütünlükdə interferensiya halı hesab etmək

düzgün olmaz. Çünki alınma prosesi ilkin olaraq normadan kənarçıxmırsa, sonradan bu proses başa çatdıqda alınmanın nəticəsi olaraq dildə yaranan yeni leksik vahid artıq həmin dilin normaları çərçivəsində fəaliyyət göstərir və nitqdə heç də normadan kənarçıxma kimi hiss edilmir. Yəni yeni yaranan vahid artıq dilin normasına çevrilir. Alınma prosesinin özü iki mərhələyə bölünür: Birinci mərhələdə söz hələ mənimsənilməmiş sayılır və onun işlənməsi nitqdə normadan kənarçıxma kimi hiss edilir. Belə sözlər gələcəkdə həm dilin normalarını qəbul edərək dildə möhkəmlənə, həm də əksinə, dildə müəyyən qədər işləndikdən sonra yenidən dildən çıxıb bilər. Məhz bu birinci mərhələ dildə normadan kənarçıxma halı olduğu üçün, zənnimizsə, bunu interferensiya halı kimi qəbul etmək olar. Lakin dilçilərin bir qismi bu halı, yəni dildə işlənen və möhkəmlənməyən sözləri **varvarizm** kimi təqdim edir. «Əcnəbi mənşəli sözləri **alınmalar** və **əcnəbi sözlər** kimi bölmək qəbul edilmişdir. Alınma leksikaya dil tərəfindən artıq mənimsənilmiş və tamamilə (ya da təxminən tamamilə) doğma olmayan sözlər kimi qəbul edilməyən sözlər aiddir. **Баржа, деготь, кровать, лошадь, плита, редька, рынок, сарай, свекла, слесарь** və s. Bunlardan fərqli olaraq əcnəbi sözlər tam olaraq rus dilinə «uyğunlaşmayıb». Onların hələ də əcnəbi mənşəli olduğu hiss edilir. Buna görə də bəzən **varvarizm** adlandırılırlar. Məhz belə sözlər əcnəbi sözlər lüğətinə daxildir. İnternasional sözlər və müxtəlif xüsusi terminlər – ictimai siyasi, elmi texniki, idman və s. arasında varvarizmlər xüsusilə çoxdur: **коммунике, интервью, креатура, реле, баттерфляй, ралли**» [130, s. 143]. Bəzi dilçilər isə bu prosesi leksik alınma və leksik mənimsəmə

kimi iki yerə bölür. «Beləliklə, leksik mənimsəmə və leksik alınmanın mənimsənilməsi terminlərini fərqləndirmək lazım gəlir. Leksik alınmanın mənimsənilməsi başqa dildən alınmış sözün dildə özünə yer tapması və onun lüğət tərkibinə daxil olması kimi izah edilir» [11, s. 126-127]. İ.Tahirov yazır: «Bizə elə gəlir ki, leksik alınma prosesinin mərhələlərinin «fonematik əvəzlənmə» və «fonetik mənimsəmə» terminləri ilə adlandırmaq daha məqsədəuyğun olardı» [49, s. 29]. Daha sonra müəllif yazır: «Biz **fonematik əvəzlənmə** dedikdə, əcnəbi sözün daxil olduğu dilin fonem vasitələri ilə ifadəsini nəzərdə tuturuq. **Fonetik mənimsənilmə** isə alınma sözün keçdiyi dildə fəaliyyət göstərdiyi müddətdə məruz qaldığı dəyişmələrdir. ...Deməli, leksik alınma bir prosesdirsə, bu prosesin birinci fazasını fonematik əvəzlənmə, ikincisini isə fonetik mənimsənilmə təşkil edir» [49, s. 29].

Söz sadəcə başqa dildən götürülərək işlədilmir. Bu prosesin özü mexaniki deyil və kifayət qədər çətin keçir. Dil xarici elementlərə o qədər də yaxşı münasibət göstərmir və artıq deyildiyi kimi, söz ilkin mərhələdə dildə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır və keçdiyi dilin fonetik və qrammatik sistemə uyğunlaşır. Ancaq bu uyğunlaşma prosesindən sonra dil alınma sözü özünü küləşdirir və işlədə bilər. Alınma sözlər söz alan dilin tərkibində tam (fonetik, leksik, qrammatik) mənimsənilməlidir.

Dildə sözyaratma prosesinin yeni anlayışyaratma prosesindən zəif getdiyinə görə başqa dilin leksik materiallarına mürciət edilir və bir dildən başqasına hazır şəkildə sözlər keçir.

Əlaqə və təsir nəticəsində sözlər bir dildən başqasına iki yolla keçir:

1. **Birbaşa keçən sözlər.** Bu yolla müəyyən sözlər mənbə dildən birbaşa başqa dilə keçir. Belə sözlərə Azərbaycan dilinə keçmiş ərəb, fars və rus mənşəli sözlər misal ola bilər. Məsələn, **kitab, alim, dünya, tələbə, məktəb, çarpayı, ailə, samovar, zavod** və s.
2. **Dolayısı ilə keçən sözlər.** Bir çox hallarda bir dilin sözlərinin başqa dilə keçməsində üçüncü dil iştirak edir. Bu dil vasitəçi kimi bir dilin sözünün özgə bir dilə keçməsində əsas rol oynayır. «Məsələn, ərəb və fars mənşəli sözlər əsasən, türk dillərinin – Azərbaycan dilinin vasitəsi ilə gürcü dilinə keçmişdir» [26, s. 262]. Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli sözlər isə, əsasən, rus dili vasitəsi ilə dilimizə keçmişdir. Məsələn, ingilis dilindən – **klub, mitinq, rels** və s, alman dilindən – **kurort, qalstuk, şayba** və s. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar da Azərbaycan dili vasitəsilə rus dilindən sözlər almışlar.

Alınmalar zamanı diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də alınmanın hansı dildən götürülməsidir. Bu vaxt daha çox nüfuza malik və həmin etnosla yaxın münasibətlərdə olan xalqlara üstünlük verilir. Məhz buna görədir ki, orta əsrlərdə Avropa xalqlarının əksəriyyəti xristianlığın əsas dili sayılan latının, şərq ölkələrinin əksəriyyəti isə islam dininin əsas dili olan ərəb dilinin təsiri altına düşərək, bu dillərdən külli miqdarda sözlər almışlar. Məhz bu dillərin rəsmi statusu onlardan bu qədər sözün alınmasına səbəb olmuşdur. «Alınma üçün əsas şərt təmasda olan dilin rəsmi statusu və nüfuzudur. Bu, kommunikasiya funksiyasının sosial vəziyyəti ilə müəyyənləşir. Rəsmi status alan və yüksək sosial nüfuzdan istifadə edən dillər bir qayda olaraq, rəsmi qəbul edilməmiş, geniş kommuni-

kasiya funksiyasına malik olmayan, qədim ədəbiyyat ənənəsi olmayan dillərə təsir edirlər. Sonuncuların rəsmi statusa və böyük nüfuza malik olmayan dillərə təsiri azdır» [68, s. 5-6].

Bu proses indinin özündə də davam edir. Məsələn, nümunə üçün Azərbaycanda yaşayan xalqların dillərini götürsək, görərik ki, bu xalqların dillərində Azərbaycan dilindən keçən sözlər həddindən artıq çoxdur. Bu da həmin xalqların nümayəndələrinin arasında Azərbaycan dilinin kifayət qədər güclü nüfuza malik olması ilə əlaqədardır. Lakin bu proses birtərəflidir, yəni, Azərbaycan dili haqqında bunu demək olmaz. Belə ki, Azərbaycan dilində Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların dil materiallarına çox az rast gəlinir.

Bir sıra xalqların avtohton dillərinin neologizmləri yaradılarkən eyni mənbə dillərə (müasir qərbi Avropa dillərinə, klassik və ya ölü şərq dillərinə) müraciət etdiklərindən bir sıra qohum olmayan dillərdə kütləvi uyğunluqlar vardır. Tədqiqatçılar bu ümumi vahidləri internasionalizmlərə aid edirlər. Bütün orta əsrlər boyu Qərbbə meyl edən etnoslar xristianlığın dili sayılan latının, şərqə meyl edənlər isə islamın dili sayılan ərəb dilinin ətrafında birləşərək hətta öz dillərinin nüfuzunu artırmağın başlıca yolunu bu aparıcı dillərdən faydalanmaqda görmüşlər. Nəticədə, latın və ərəb dilləri ətrafında regionalizmlər fondu təşəkkül tapmışdır. Avropa dillərində ilk alınmalar latın sözləri, islam dünyasında isə ərəb kəlmələri hesab olunur. Odur ki, dillərin təbii internasionallaşması özünü ilk növbədə regional qruplaşma səviyyəsində göstərə bilmişdir. Bu cür regionallaşma bütün dünya dillərində müşahidə edilir.

İnternasionalizmləri (beynəlmiləl sözləri) bir neçə mədəni – tarixi areala daxil olan sözlər hesab etmək daha doğru olardı. Əsasən, bir arealda yayılan alınmaları isə regionalizm kimi vermək daha düzgündür.

İnternasionalizmlərin böyük bir qismi Avropa mənşəlidir. Bu alınmalar əsasən elmi-texniki sahələri əhatə edir və etimoloji cəhətdən qədim latın və yunan mənşəlidir. Klassik olmayan internasionalizmlərə də rast gəlinir (Məsələn, Avropa mənşəli otel, raket, sputnik, kosmos və ümumiyyətlə, Avropa mənşəli olmayan kofe, müsəlman və s.).

Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, internasionalizmlər dillərin inkişafında mühüm rol oynayır. Xüsusi ilə də, milli dillərin inkişafı və milli terminologiyanın yaranmasında onlar müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər. Hətta milli terminologiya dilin öz sözlərindən istifadə edilərək yaradılırsa belə, bu sözlər, əsasən, Avropa dillərindən kalkalaşdırılır.

Bəzi dilçilər isə ümumiyyətlə internasionalizmləri alınma hesab etmirlər. «Hazırda məlumdur ki, alınma sözlərlə internasional vahidlər bir-birindən fərqləndirilir. Ən azı üç müxtəlif sistemli, qohum olmayan dillərdə işlədilən eyni formalı və eyni mənalı sözlər internasionalizm adlanır. Ən çoxu iki müxtəlif sistemli, qohum olmayan dildə və yaxud ancaq qohum dillərdə işlədilən analogi vahidlər isə alınma söz hesab edilir» [2, s. 21].

Bundan əlavə, dildə elə alınmalar olur ki, bu sözlər digər xalqların və ölkələrin məhz məişətini, mədəniyyətini ifadə etməkdən ötrü istifadə edilir. Belə sözlərə dilçilik ədəbiyyatında **ekzotizmlər** deyilir. Məsələn, tamoqavk, kavboy və s.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, alınma o vaxt dilin öz sözüne çevrilir ki, o artıq dildə digər sözlərdən fərqlənməsin və onun müəyyənləşdirilməsi üçün xüsusi araşdırma lazım gəlsin. Məsələn, Azərbaycan dilində müəyyən xüsusiyyətlər vardır ki, onunla alınmaları fərqləndirmək olur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan dilində «r» səsi ilə başlanan bütün sözlər. Məsələn, **rəndə, rəis, razı, rütbə, rəssam** və s.

2. Sözü əvvəlində qoşa samitin işləndiyi bütün sözlər. Məsələn, **plan, prospekt, stəkan, ş kaf** və s. (**plov** sözü istisnadır).

3. Ahəng qanununun pozulduğu sözlərin əksəriyyəti. Məsələn: **ilahiyat, işarə, samit, limon, əlamət, ümumiyyətlə** və s. (**ilan, ilxı, ildirım, inam, inanc, elat** və s. sözlər istisnadır).

4. Uzun saiti olan sözlərin hamısı. Məsələn: **Arif, etibar, elan, mənə, şöbə, həqiqət, vəsiqə** və s.

5. Qoşa «yy» işlənən sözlər. Məsələn: **hədiyyə, mahiyyət, ətriyyət, məsuliyyət, nəqliyyət** və s.

6. Qoşa saitli sözlərin hamısı. Məsələn: **sual, maaş, səadət, bədi, müəllim, camaat** və s.

7. Qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər. Məsələn: **həll, xətt, hiss, tibb, qəşş, fənn, həzz** və s.

8. «J» samitinin işləndiyi sözlərin hamısı. Məsələn: **jurnal, müjdə, əjdaha, qaraj, montaj, janr** və s.

9. Ön şəkilçilər qəbul edən sözlər. Məsələn: **anormal, antidemokratiya, bisavad, naşükür, laməkan, naməlum, nanəcib, baməzə, biədəb** və s. (**nakişi, nadinc, natəmiz** sözləri istisnadır).

Bu sərəyaya eyni zamanda vurğusu son hecaya düşməyən sözlərin çoxu (**filosof, kamera, atlas** və s.), sonu **-at, -ət** şəkilçisi ilə bitən sözləri (**xasiyyət, əziyyət, cəmiyyət** və s.), fleksiyaya uğrayan sözlər (**nəsr – nasir – mənşür, hökm – hakim – məhkum – məhkəmə** və s.) və qoşa samitli sözlərin əksəriyyətini (**Abbas, Məhəmməd, əməliyyat** və s.) aid etmək olar. İstisna kimi verilən sözlərin isə, heç şübhəsiz, öz izahları vardır. Çünki, dildə olan istənilən halın öz izahı vardır. Lakin bu artıq başqa bir araşdırmanın mövzusu.

Alınmalardan danışarkən həm də sözün hansı yolla alınması maraq doğurur. Alınmanın iki yolu var: 1. Şifahi yolla alınmalar; 2. Yazılı yolla alınmalar. Şifahi yolla olan alınmalardan fərqli olaraq yazılı yolla olan alınmalarda fonetik dəyişikliklər az baş verir.

Alınmalardan bəhs edərkən eyni zamanda bir dilin təsiri ilə digər dildə yaranan müəyyən dəyişiklikləri də nəzərə almaq lazımdır. Bəzi dilçilər var ki, onlar dil əlaqələri zamanı dildə yaranan bütün təsirləri alınma termini ilə ifadə edirlər. «Halbuki alınma dedikdə dilə başqa bir dildən və əsas etibarilə, ehtiyac üzündən gətirilmiş maddi faktlar nəzərdə tutulmalıdır. Fonoloji, sintaktik, semantik və üslubi məqamlarda isə bir dil başqasına **təsir edir** və həmin başqa dil, dil – təfəkkür münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi sayəsində **yalnız və yalnız öz daxili resurslarından istifadə etməklə yeniləşir**. Donor dildən ona məxsus olan heç nəyi götürmür – maddi linqvistik fakt alınmır. Deməli, bu zaman alınmadan deyil, «təsir» və ya «lingvistik təcavüz» anlayışından söhbət getməlidir. Alınma isə yalnız leksik və morfoloji səviyyədə gerçəkləşir» [2, s. 15]. Göründüyü kimi, çox vaxt təsir və

alınma terminləri dilçilik ədəbiyyatında fərqləndirilir. Təsir yalnız sözalma deyil. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, alınma dillərin qarşılıqlı təsirinin bir növüdür və təsir daha geniş mənəni ifadə edir. Əlbəttə ki, alınma sözü əcnəbi sözişlətmədən fərqləndirmək lazımdır. Əcnəbi sözişlətməyə daha çox dildə işlədilən, lakin dilin normalarına hələ tam uyğunlaşmayan sözlər aid edilir. Bu sözlər dilə tam keçərək dil normasına uyğunlaşa və işlənə bilər, yaxud əksinə, müəyyən müddətdən sonra bu söz dildə işlənməyə bilər.

Dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif səviyyələrdə – fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik səviyyədə alınmalardan bəhs edilir. Lakin dilçilər arasında bu barədə yekdil fikir yoxdur. Sözsüz, leksik səviyyədə alınmanın mümkünlüyü heç kəsdə şübhə doğurmur. Amma bu sözləri eyni ilə dilin digər səviyyələrindən danışarkən demək olmaz. Xüsusi ilə də fonetik səviyyədə alınmalardan danışarkən dilçilər iki qismə bölünürlər. Bir qisim dilçilər bunu mümkün sayır, digərləri isə fonetik alınma terminini ümumiyyətlə qəbul etmir və bu prosesi fonoloji təsir kimi qələmə verirlər. Əlbəttə ki, tərəflərin hər ikisinin sübutları vardır və onlar haqlı olduqlarını iddia edirlər. Məlumdur ki, dilin fonetik səviyyəsi çox möhkəmdir və onun təsire məruz qalması heç də tez bir müddətə baş verə bilməz. Lakin bu heç də o demək deyil ki, fonetika tam qapalı sistemdir və bu sistemdə heç bir dəyişiklik mümkün deyil. Şübhəsiz, dildə uzun illər baş verən dəyişikliklər və inkişaf prosesi fonetikadan da yan keçmir və bu sistemdə cüzi də olsa, dəyişikliklər müşahidə edilə bilər. Müəyyən fonemlər və fonem variasiyaları digər dilin təsiri ilə dilə keçərək işlənə bilər. Məsələn, rus dilində bütün **ф** və **э** fonemli sözlər alın-

malar hesab edilir. Əgər bu sözlər alınmalardırsa, deməli bu sözlərlə birlikdə rus dilinə **ϕ** və **ə** fonemləri də keçmişdir. Eləcə də, Azərbaycan dilində **j** fonemli bütün sözlər alınmadır. Lakin belə faktlara çox nadir hallarda rast gəlinir. G.Paul bu barədə yazır: «Məhz buna görə, doğma olmayan səs ana dilinə ancaq istisna hal kimi daxil olur və möhkəmlənir. Bu elə səslərdə baş verə bilər ki, hər şeydən əvvəl tez-tez rast gəlinir, ikinci isə verilən dilin ilkin səslərindən kəskin fərqlənir. Belə ki, yeni yuxarı alman dilində alınmaların bolluğuna baxmayaraq, ona ancaq bir səs keçib – fransız **j** (**g**) səsi. Məsələn, **jalousil, genic, genieren** və s.» [133, s. 464].

Ə.Rəcəbovda da eyni fikirlərə rast gəlmək olur: «Fonetika sahəsində bu təsir özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində dillərin birində, yaxud təmasda olan dillərin hamısında yeni fonem və ya fonemlər yarana bilər. Məsələn, tatar, çuvaş və mari dillərinin uzun zaman təması nəticəsində sözlərin birinci hecasındakı **a** səsi tatar dilində dodaq **a**, mari dilində **o**, çuvaş dilində **o**, yaxud **u** səsinə çevrilmişdir. Dillərin təması nəticəsində tələffüz fərqləri yarana bilər. Məsələn, fin İsveçlərinin tələffüzü İsveçdə yaşayan İsveçlilərə nisbətən fin tələffüzünə daha yaxındır» [44, s. 457]. Digər bir yerdə isə müəllif yazır: «Dilin başqa sisteminə nisbətən fonetik sistem xarici təsirə daha çox müqavimət göstərir. Ona görə də uzun zaman dilçilik ədəbiyyatında bu sistemin həтта morfoloji sistemə nisbətən də xarici təsirə qarşı qapalı olması fikri irəli sürülürdü. Son zamanlar bu fikir dəyişilir. Ən yeni dilçilik ədəbiyyatlarında göstərilir ki, fonetik sistem xarici təsirə qarşı leksik və sintaktik sistemlərə nisbətən qapalı olsa da, morfoloji sistemə nisbətən açıqdır. Adətən, bu açıqlıq alınma sözlərdə səs

interferensiyası ilə izah edilir. Məsələn, göstərilir ki, ingilis dilindəki **θ** səsi onları mənimsəyən dildə **t, s, f** səsləri ilə substitutlaşır. Belə olduqda dilin fonoloji sintaqmatikasında bəzi dəyişikliklər baş verə bilər. Məsələn, dildə əvvəl olmayan fonem ardıcılığı yarana bilər, sözün əvvəli və sonu qanunauyğunluğu dəyişə bilər, sözün bəzi seqmentüstü səviyyələri pozula bilər və sair» [42, s. 137].

Uzunmüddətli əlaqələr nəticəsində digər dildən müstəqil fonemlər də alınma bilər. Lakin alınma fonemlər ya müəyyən bir fonemin (dil öz foneminin) allofonu olur, ya da bu fonem demək olar ki, bütün hallarda yad dildən alınmış sözlərdə işlənir. Buna Azərbaycan dilində rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış sözlərdə **k'** foneminin işlədilməsini nümunə göstərmək olar. Bu fonem Azərbaycan dilinin nəinki öz sözlərində, hətta Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin xeyli hissəsini təşkil edən ərəb və fars mənşəli sözlərdə də işlənir. Məsələn, **klub, kosmos, fakt, tank, kartof, komandir** və s.

«Struktur planda dillərin təması, xüsusən, sistemdə «boş xanalar» olduqda fonoloji sistemdə artıq mövcud olan allofonların fonoloqlaşdırılmasında həlledici amil rolunu oynayır. Rus dilində **f** allofonunun, keçia dilində **e** və **o** allofonlarının fonoloqlaşdırılması buna misal ola bilər» [42, s. 138].

Bəzi dilçilər isə, ümumiyyətlə, fonetik alınma anlayışını qəbul etmirlər. Məsələn, Bilqeyis Abbasova yazır: «Fonoloji təsiri «fonetik alınma» kimi izah etməyə çalışan filoloqlar müxtəlif dillərin tarixi inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərində formalaşmış bəzi səsləri əldə əsas tutmağa çalışırlar» [2, s. 16].

Lakin, zənnimizcə, bu heç də belə deyil. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dilin fonetik sistemi nə qədər sabit olsa da, onda da tarixi inkişaf nəticəsində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Bir dilin təsiri ilə digər dildə yeni fonemlər yaranır və ya əksinə, dildə olan hər hansı bir fonem itir.

Türk dillərinin tədqiqi üzrə tanınmış mütəxəssis sayılan N.A.Baskakov da bir sıra yeniyazılı türk dillərində, məsələn, dodaq-diş [v], [f], [ü], [ç] afrikatları, axar [x], [h] samitlərinin bir sıra dillərdə isə [o], [e] saitlərinin (tatar, başkır dillərində) mənimsənilməkdə olduğunu qeyd edir [67, s. 78].

Bir sıra İran dillərinə, o cümlədən, talış dilinə Azərbaycan dilindən bir çox səslərin keçdiyi qeyd edilir. «Çox ehtimal ki, bu səslər də Azərbaycan dilinin təsiri ilə talış dilinin vokalizminə artırılmışdır. Bu ehtimal məhz belə bir tarixi səbəbə görə düzgün görünür ki, «e, ü, ı» səsləri İran ailəsinə daxil olan ancaq elə dillərdə (tacik, kürd, talış, tat) tapılır ki, o dillərdə danışan xalqlar türk dillərində danışan xalqlarla (Azərbaycan, özbək, türkmən və s.) bilavasitə və uzun müddət qonşuluqda çox sıx əlaqədə yaşamış və yaşayırlar. Halbuki, İran dillərinə daxil olan, lakin türk dillərinin təsir dairəsindən az-çox kənarda qalan dil və dialektlərdə bu fonetik ünsürlər görünür» [52, s. 91]. Lakin N.Məmmədov bu fikirlə razılaşmır, bu səslərin talış dilinin öz sözlərində də işləndiyini qeyd edir və konkret misallarla bunu sübuta yetirir [34, s. 12].

Alınmaların müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Bu bölgülərdən daha çox yayılanları bunlardır: alınmanın vaxtı, alınmanın mənbə dili və alınmanın işlənmə sferası [82, s. 111].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dünya dillərində olan alınmalar, əsasən, bir neçə mənbə dildən götürülmüşdür. Buna görə də sözlərin prosesinin regionlara görə təsnifi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna, əsasən, klassik alınmalar, Avropa dillərindən alınmalar, ərəb və fars dilindən alınmalar, uzaq şərq və hind-çin alınmaları, rus alınmaları, amerikanizmlər, afrikanizmlər daxildir. Bunlardan bəziləri haqqında xüsusilə danışmaq lazım gəlir.

İlk növbədə klassik, yəni artıq ölü dil sayılan dillərdən alınan sözlərə nəzər yetirək. Həmin alınmalara qədim yunan, latın, qədim yəhudi, şumer, babil, sanskrit, pəhləvi və s. dillərdən alınmalar daxildir. Bu alınmalar içərisində yunan və latın mənşəli alınmalar xüsusi yer tutur. Xüsusən də elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı yeni sözlərin yaradılmasında bu mənşəli sözlərdən istifadə edilir. Məsələn, **kosmonavt**, **astronavt** və s.

«Alınmalar içərisində ərəb və fars mənşəli alınmalar xüsusi yer tutur. Belə alınmalar, əsasən, müsəlman əhalisi olan ölkələrdə çox yayılıb. Afrika, Asiya və Avropanın bir sıra dillərində külli miqdarda ərəbizmlər mövcuddur. Türk dillərinin vasitəçiliyi ilə bu sözlər rus, çin, ingilis, həmçinin uzaq şərq dillərinə keçmişdir. Bununla belə, ərəb və fars sözlərinin ən çox yayıldığı dillər türk dilləri hesab olunur» [2, s. 49]. Şübhəsiz, ərəbizmlərin yayılmasında islam dini və ərəb xilafətinin mühüm rolu olmuşdur. «Uzun zaman ərzində rəsmi dövlət dili olaraq, xilafət ərazisində dini, siyasi, mədəni, iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirildiyi xilafətə daxil olan xalqlar üçün elm və ədəbiyyatın əsas dili ərəb dili idi. Ərəb dilinin hökmranlıq mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə bütün

ictimai institutlar, o cümlədən mədrəsə və dini məktəblərin geniş şəbəkəsi xidmət etmişdir» [93, s. 24].

Ərəb və bəzi fars mənşəli alınmalar müasir Avropa və dünya dillərində də geniş işlədilməkdədir. Qərbdə ərəb sözləri əsasında çoxlu sayda elmi-texniki və ictimai siyasi terminlər yaradılmışdır. Bura həm dini, həm də müxtəlif elmi sahələrlə bağlı olan terminləri aid etmək olar. Məsələn, **müsəlman**, **islam**, **cəbr** və s.

Dünya dillərində ən geniş yayılmış alınmalardan biri də Avropa mənşəli alınmalardır. Belə alınmalara dünyanın bütün dillərində rast gəlmək olar.

Müasir alınma nəzəriyyəsi üçün alınma materialın xarakterinə əsaslanan təsnifat da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada ənənəvi olaraq alınmaların iki əsas növü fərqləndirilir – **birbaşa alınmalar** və **kalkalaşdırma**. Birbaşa alınma zamanı əcnəbi dildən həm material forma (səs və qrafik), həm də sözün mənası götürülür. Kalkalaşdırma zamanı isə əcnəbi leksik vahidin ancaq mənası və ya semantik strukturu götürülür. Kalka fransız dilindən tərcümədə **calque** – **kopiya**, **surət** mənasını verir və yeni frazeologizmin, sözün və ya sözün yeni mənasının hərfi tərcümə nəticəsində əcnəbi dil vahidlərinə uyğun yaradılmasıdır [110, s. 211].

Özgə dilin sözləri ilə əlaqədar meydana çıxmasına görə, çox vaxt kalkanı alınmanın bir növü hesab edirlər, çünki hər ikisində – həm alınmada, həm də kalkada anlayış başqa dildən gətirilir. Buna baxmayaraq, «alınma və kalka» bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. «Başqa dildən söz alınarkən anlayışla birlikdə sözün özünün maddi cildi, səs kompleksi də mənimsənilir. Kalkada isə özgə dilin leksik materialları yeni sözün

yaradılmasında yalnız bir model kimi çıxış edir. Burada əcnəbi sözün məna quruluşu, sözü təşkil edən hissələrin tərtibi, quruluş ahəngi alınır və söz həm maddi həm də səs kompleksi cəhətdən dilin ona uyğun gələn vasitələri ilə daxili sözyaratma qaydalarına müvafiq ifadə olunur. Deməli, alınmadan fərqli olaraq, kalkalaşmada əcnəbi sözün əşyalıq mənasının mənimsənilməsi dilin öz daxili imkanları hesabına həyata keçirilir» [41, s. 243]. Göründüyü kimi, dilçilərin bir qismi kalkaların alınmaya daxil edilməsini düzgün hesab etmir və onları dilin daxili resursları hesabına söz artırma kimi qəbul edirlər.

Bəzi dilçilər isə kalkanı tərcümə alınmalar kimi izah edirlər. «Əcnəbi sözlərin və söz birləşmələrinin tərcüməsi də alınmalara aiddir. Bu tip alınmalar (**onları tərcümə alınmalar adlandıraraq**) orijinal alınma kimi iki əsas növə bölünür: **hərfi tərcümə alınmaları, transformasiya** olunmuş (yeni-dənqurulmuş) **tərcümə alınmaları**» [112, s. 12].

Kalkaların bir neçə növü var: 1) sözyaradıcı kalkalaşdırma; 2) semantik (məna) kalkalaşdırma; 3) frazeoloji kalkalaşdırma.

Alınmanın özünün də üç növü fərqləndirilir: sözün alınması, kalkalar və semantik alınmalar.

Birbaşa alınmalardan fərqli olaraq kalkalar daha çətin prosesdir. «Kalka başqa dilə məxsus söz və ya ifadənin hissələrinin bir-bir hərfi tərcümə etmək yolu ilə düzəldilən nitq vahididir. Kalkaların aşağıdakı növləri var: Frazeoloji kalka – (**кто-кого – kim-kimi, борьба за существование – yaşamaq uğrunda mübarizə** və s.). Kalka ad – bütövlükdə və ya bir hissəsi hərfi tərcümə olunmuş hər hansı alınma xüsusi ad.

Новая Земля – Yeni Torpaq, Страна огней – Odlar Yurdu və s.» [3, s. 20]. Əsasən, yazılı ədəbi dilə aid olan və tərcümə prosesindən daha çox asılı olan kalkalaşdırmaya yazısız ədəbi dillərdə az rast gəlinir. Kürd dilinin inkişafında dil təmaslarının rolundan danışarkən Ç.X.Bakayev yazır: «Kürd-ərəb (həm də kürd-türk) dil təmasları zamanı kürdlər təkcə ərəb dilindən (türk dilindən) birbaşa leksik alınmalara qaçmamış, həmçinin ərəb (türk) dilinin sözlərini və söz birləşmələrini kalkalaşdırılmasından da istifadə etmişlər. Ancaq kürd dilində ərəb dilinin (həm də türk dillərinin leksik kalkalarının) xüsusi çəkisi çox deyil. Əvvəla, kalkalaşdırma alınmanın «ən yüksək formasını təşkil edir və əsasən, ədəbi dillər – xüsusən də onların yazılı formaları üçün xarakterikdir. İkinci kalkalaşdırma prosesi bütün səviyyələrdə həm doğma (kalkalaşdırın), həm də mənbə dili çox yaxşı bilməyi tələb edir» [62, s. 46]. «Kalkalar dilin öz daxili imkanları hesabına (həm söz və şəkilçilər, həm də struktur milli olur) yaransa da, onların meydana çıxması üçün bilavasitə etimon dilin təsiri olur, belə ki, etimon dilin təsiri ilə əvvəla sözün və ya ifadənin bütün komponentləri müvafiq surətdə kalka olunur. Digər tərəfdən isə, bəzi istisnalar nəzərə alınarsa, struktur eyniliyi saxlanılır, daha doğrusu, söz birləşməsi söz birləşməsinə, söz sözə kalka edilir» [21, s. 232].

Kalkalarla yanaşı, yarımkalkalar adlanan bir növ də vardır. Yarımkalkalar elə mürəkkəb sözlərdir ki, onların bir hissəsi tərcümə edilir, digər hissəsi isə olduğu kimi qalır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki **əleyhqaz**, **ışıqfor** sözləri rus dilindən bu yolla kalka edilmişdir. Birinci halda **противогаз**, sözlərinin **против** hissəsi **əleyh** kimi, ikinci sözdə isə

светофор sözünün **свет** hissəsi işıq kimi tərcümə edilmişdir. **Sui-qəsd** sözü də latın dilindəki **sui** sözünün tərcüməsi verilməsi ilə yaranıb. **Sui** – latınca özü mənasında işlənir [18, s.274]. Lakin ərəb dilində də **sui** sözü təxminən eyni mənada işlədilir və yəqin ki, dilimizə bu söz məhz bu dildən keçmişdir.

Semantik alınmalarda isə doğma dilin hər hansı bir sözü əcnəbi dilin hər hansı bir sözü ilə öz semantik və fonetik oxşarlığına görə yeni məna kəsb edir.

Alınmalardan danışarkən A.Qarayev yazır: «Sözlərin alınması geniş məfhumdur, leksik alınma isə nisbətən dardır. Sözlərin alınmasında fonetik, qrafik, morfoloji və semantik dəyişikliklər əhatə edilirsə, leksik alınmada məna xüsusiyyətləri əsas yer tutur. Doğrudur, sözlər leksik vahidlərdir. Bu baxımdan alınma sözlər müxtəlif dünya dillərinə məxsusdur və hər birinin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu vardır. Buna görə də hər bir dil başqasından söz alarkən onu öz fonetik və qrammatik qanunlarına tabe edir və buna uyğun işlədir» [22, s. 16].

Bundan başqa, artıq qeyd etdiyimiz kimi, dilçilikdə morfoloji və sintaktik alınmalardan da danışılır. Alınmalar baxımından dilin qrammatik quruluşunda morfolojiya və sintaksis fərqlənir. Morfolojiyada alınmaların təsiri yox dərəcəsidir. Sintaksis isə xarici təsirlərə qarşı həssasdır. Morfolojiyada alınmalar baş verdikdə bu morfoloji sistemin zənginləşməsinə deyil, sadələşməsinə səbəb olur. Belə hallarda, mənənin morfoloji üsulla ifadəsi leksik yaxud sintaktik üsulla əvəz edilir ki, bu da morfoloji kateqoriyaların tərkibinin xeyli

kasıblaşmasına səbəb olur. Ona görə də morfoloji alınmaların istisnalığı tezisi müasir dilçilikdə öz qüvvəsini saxlamaqdadır.

Morfoloji alınmalardan danışdıqda yalnız ayrı-ayrı morfoloji əlamətlərin bir dildən başqa dilə keçməsinə göstərmək olar.

Sintaksis sahəsində alınmalar iki amildən asılıdır: 1. Sintaktik quruluşda sərbəstlik, yeni qrammatik mənaların ifadə ağırlığı sintaksisin yox, morfologiyanın üzərinə düşürsə və sintaktik əlaqələr (o cümlədən cümlə quruluşu da) yalnız, necə deyərlər, ünsiyyətə xidmət edirsə, cümlədə sözlərin yeri nisbi sərbəstliyə malikdirsə, onda sintaksis alınmalar üçün açıq olur, başqa sözlə desək, dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində dilin sintaktik sistemində dəyişikliklər baş verə bilər; 2. Qrammatik mənənin ifadə ağırlığı sintaksisin üzərinə düşərsə, onda dilin sintaktik sistemi xarici təsirin üzünə qapanır və onda çox cüzi dəyişikliklər baş verə bilər. Buna Çin dili nümunə ola bilər [44, s. 488].

Göründüyü kimi, alınmaların dil əlaqələri nəzəriyyəsində ən qədimdən öyrənilməsinə və ən çox tədqiq edilməsinə baxmayaraq, burada da kifayət qədər mübahisəli məsələlər qalmaqdadır.

2. Dillərin ittifaqı

Dillərarası əlaqələrdən danışarkən biz artıq dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı baş verən bir sıra hadisələri izah etməyə çalışdıq. Bu hadisələr içərisində dil təmasları zamanı dillərin bir-birinə yaxınlaşaraq ümumi xüsusiyyətlər əldə etməsi də dil kontaktları nəzəriyyəsi və ümumiyyətlə, dilçilik elmi üçün

xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna dillərin ittifaqını və qarışıq dillərin yaranmasını misal göstərmək olar.

İlk növbədə dillərin ittifaqı nəzəriyyəsini nəzərdən keçirək. Bu nəzəriyyə strukturalizm cərəyanının yaranması ilə bağlıdır. Praqa funksional dilçilik məktəbinin nailiyyətlərindən biri sayılan dillərin ittifaqı problemi mənşəcə müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan qonşu dillər qrupunda bəzən müəyyən oxşar cəhətlərin təzahürü ilə izah edilir. Mənşə yaxınlığı əsasında birləşən dillərin, dil ailəsi məfhumundan fərqli olaraq coğrafi ərazicə qonşu dillərin belə oxşar xüsusiyyətə görə birləşməsi dillərin ittifaqı adlandırılır.

Bu problem ilk dəfə danimarkalı alim K.Sandfeld tərəfindən irəli sürülmüş və onun artıq klassik əsərə çevrilmiş «Balkan dilçiliyi» əsərində elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Qohum və qohum olmayan dillərin konvergent inkişafı barədə araşdırma cəhdləri bu tədqiqata qədər çox olmuşdur. Hələ 1902-ci ildə İ.A.Boduen de Kurtene bu barədə müəyyən fikirlər irəli sürmüşdür. O, Balkan yarımadasında yayılan yunan, alban, rumın və slavyan dillərindəki oxşar xüsusiyyətlərə diqqət yetirmişdir.

Son illər müasir xarici dilçilikdə dillərin öyrənilməsi ilə bağlı irəli sürülən üç əsas metod – geneoloji, tipoloji və areal metod Boduen de Kurtenenin mövqeyini böyük mənada təkrarlayır [125, s. 195].

Boduen de Kurtenedən sonra bu məsələyə L.V.Şerba, H.Şuxardt, N.S.Trubetskoy və digər məşhur dilçilər öz münasibətlərini bildirmişlər. Lakin bu məsələ dilçilikdə hələ də tam həll edilməmiş sayılır. «Hələ də, əsas etibarlı ilə Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində rast gəlinən müəyyən es-

kizləri nəzərə almasaq, indiyə qədər dillərin ittifaqını mahiyyətə tam əhatə edən nəzəriyyə yaradılmamışdır» [158, s. 110]. K.Sandfeldlə demək olar ki, eyni vaxtda dillərin ittifaqı konsepsiyası ilə N.S.Trubetskoy məşğul olmuşdur. N.S.Trubetskoy haqlı olaraq K.Sandfeldlə birlikdə dillərin ittifaqı nəzəriyyəsinin banisi hesab olunur. «Dillərin ittifaqı» (Sprachbund) terminin özü də N.S.Trubetskoya məxsusdur və bu nəzəriyyə dilçilikdə Sandfeld – Trubetskoy nəzəriyyəsi adlanır. Dilçilərin Haaqada 1928-ci ildə keçirilən I Beynəlxalq konqresində N.S.Trubetskoy iki növ dil qrupunu ayırmağı təklif edir; dil ailələri və dil ittifaqları. Dil ittifaqlarına tipik nümunə kimi, həm K.Sandfeld (onun terminologiyasında **unit linguistique**), həm də N.S.Trubetskoy alban, bolqar, yunan və rumın dillərinin daxil olduğu Balkan dil ittifaqını göstərirlər [125, s. 195].

Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, bu nəzəriyyə heç də tezliklə hamı tərəfindən qəbul edilmədi. Doğrudur, bu nəzəriyyə elə ilk dövrlərdən Praqa dilçilik dərnəyinin üzvləri tərəfindən qəbul edildi. Amma dilçilərin bir çoxu, xüsusən, ilk dövrlərdə bu nəzəriyyəni doğru saymırdılar. Məsələn, A.Meye kimi dilçi bu nəzəriyyəyə qarşı çıxdı. Lakin artıq müasir dilçilikdə demək olar ki, bu nəzəriyyə tam olaraq qəbul edilir. Bundan əlavə, bu nəzəriyyə daha da inkişaf etmiş və digər dil areallarında da dil ittifaqlarının olduğu araşdırılmışdır. Azərbaycanda dillərərsə əlaqələrdən danışarkən A.Aslanov Azərbaycan ərazisində dil ittifaqının olmadığını qeyd edir.

«Coğrafi cəhətdən qonşu olan əhəmiyyətli dərəcədə oxşar sintaktik, morfoloji, yaxud fonoloji struktura malik qohum

olmayan (yaxud, yaxın qohum olmayan) dillər qrupu dillərin ittifaqı adlanır» [43, s. 418].

Məlumdur ki, areal birliyinin yaranması üçün qonşu dillər və ya dialektlər arasında uzunmüddətli təmas vacibdir. Ancaq bu halda ümumi innovasiyaların yığılı baş verir. Əvvəlki fərqli hissə və vahidlər bir tamda birləşərək verilən areal təşkilini qonşularından fərqləndirir. Təmasda olan ərazi vahidlərinin ilk növbədə genealoji yaxınlığından, uzunmüddətli olmasından və xarakterindən asılı olaraq belə ümumi innovasiyaların sayı az və ya çox ola bilər. Təbii olaraq, zənn etmək olar ki, yaxın qohum olan dillərin və dialektlərin təmasları nəticəsində digər bərabər şəraitdə də areal birliyi daha geniş və daha möhkəm olacaq. Bu innovasiyaların daha böyük sürətlə yayılması və dillərarası (dialektlərarası) sərhədlərin daha geniş keçiricilik qabiliyyəti ilə izah olunur [154, s. 5].

Göründüyü kimi, dillərin ittifaqının yaranması üçün areal birliyinin yaranması vacib şərtidir. Bu vaxt isə dillərdə olan formal olaraq üst-üstə düşən və ya oxşar olan elementlər bir sistemdən digərinə asanlıqla keçir ki, bu da dillərin ittifaqının yaranmasında mühüm rol oynayır. Əlbəttə ki, burada genetik cəhətdən yaxın olan dillərin bir arealda birləşməsi bu prosesə təkan verir. Məsələn, əgər Balkan dil ittifaqına baxsaq, buradakı dillərin hind-avropa dilləri ailəsinin müxtəlif qrupuna aid olan yunan, alban, bolqar və rumın dillərinin bir arealda birləşərək dil ittifaqı yaratdığına şahidi oluruq. Areal birliklərdə konvergent proseslərin getdiyini biz artıq qeyd etmişik. Məhz konvergent münasibətlər müxtəlif xüsusiyyətlərə malik dillərin ümumi xüsusiyyətlər əldə etməsi ilə nəticələnir. Qeyd etdiyimiz kimi, dil ittifaqı dillərin xüsusi

areal birliyi kimi dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində oxşar struktur və material əlamətlərin cəmi kimi xarakterizə olunur. Bu sintaksisdə, morfologiyada, fonetikada həmçinin leksika və frazeologiyada da özünü göstərir. Konvergensiyaya daha çox qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin sintaksisi məruz qalır. Məsələn, Balkan dil ittifaqında 20-yə yaxın sintaktik balkanizmə – elementar sintaktik konstruksiyalara rast gəlinir. Dillərin ittifaqında daha az konvergensiyaya fonetik səviyyə məruz qalır. Bu da təbii olaraq fonetik səviyyənin daha möhkəm və stabil olması ilə izah olunur.

Əvvəlki fəsillərdə biz artıq dilin inkişafında məhz iki prosesin baş verdiyini qeyd etmişdik. Birinci halda, diferensiasiya baş verir, dillər bir-birindən aralanır. Dil ailələrinin öyrənilməsinin başlıca məsələsi bu prosesi tədqiq etməkdir. Dillərin ittifaqı nəzəriyyəsi üçün isə əksinə inteqrasiya prosesini öyrənmək əsas şərtdir. Məhz müxtəlif dil qruplarına aid dillərin və onların dialektlərinin necə ümumi formalar əldə etməsi dil ittifaqı nəzəriyyəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, balkan dil ittifaqı üçün ümumi olan bir sıra morfoloji xüsusiyyətlər qeyd olunur: müəyyənlik artıqlı sözün sonunda gəlir, gələcək zaman formaları köməkçi fellə yaranır, yönlük və yiyəlik hallar (alban və yunan dillərində) uyğun gəlir və s.

V.Georgiyev dillərin ittifaqının yaranmasının əsas səbəbini dil interferensiyası (dil təmasları), daha doğrusu, öz yaranmasına görə substrat, adstrat və superstrat hadisələrinə borclu olan ikidilliliyin müxtəlif formalarında görür. Dillərin ittifaqı anlayışının özünü isə V.Georgiyev inteqrasiyaya gedən dillərin hərəkətinin yarıda qalması ilə izah edir. Onun fikrincə, bu faktı

ümumi spesifik cizgilər, onların coğrafi yayılmasının bərabər olmaması (müxtəlif rayonlarda müxtəlif dərəcədə), onların eyni və ya fərqli mənşəli olması sübut edir [81, s. 401].

V.Neroznak isə bu müəyyənləşməni yarımçıq hesab edir. Onun fikrincə, bu müəyyənləşmə də onun bütün münasibliyinə baxmayaraq, yarımçıqdır. Belə ki, onda hələ də müəyyən izah edilməyən hadisələr qalır. Məsələn, dillər – dil ittifaqının üzvləri müəyyən ümumi struktur-tipoloji cizgilər əldə edərək öz müstəqil dil statuslarını itirir və gələcəkdə müxtəlif dil qruplarında öz genealoji mənsubluqlarını saxlayırlar (Balkan dil ittifaqı halında – slavyan, roman, yunan və alban). Dil ittifaqı, xüsusi dil tipini formalaşdırmır, onun xüsusi qrammatik düzülüşü də yoxdur. Ancaq sintaktik səviyədə Balkan dil ittifaqının qrammatikasının düzəldilməsinə cəhdlər edilmişdir [125, s. 196]. Hər hansı bir dil ittifaqının formalaşması üçün ilkin şərt kimi ərazi yayılmasının birliyi və ya qonşuluğu (yanaşılıqlığı), dil ittifaqının üzvlərinin bu ərazidə uzun müddət yaşaması, bilinçvizm və çoxdillilik şəraitində intensiv dil təmaslarının həyata keçməsi, təmasda olan dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri göstərilir. Ümumi və oxşar dil proseslərinin sosial və mədəni formalaşma şərtlərinin ümumi olması da mühüm rol oynayır. Müəyyən ərazidə (bir qayda olaraq, məhdud ərazidə) dil ittifaqını müəyyənləşdirərkən bu faktdan çıxış etmək lazımdır ki, dil ittifaqı ikidən daha çox dildən təşkil olunmalıdır. Lakin dilçilikdə elə hallar olub ki, iki dildən ibarət dil ittifaqının olması barədə də fikirlər irəli sürülmüşdür. Lakin bu cəhdlər uğursuzluğa uğramışdır.

Dillərin ittifaqının tipik nümunəsi olan Balkan dil ittifaqının bəzi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdikdə bu dillərin bir-birinə nə qədər yaxınlaşdığına şahidi oluruq. Balkan dil ittifaqı üçün aşağıdakı cizgilər xarakterikdir:

1. Artikulyar bazanın böyük uyğunluğu və oxşarlığı (bəzən demək olar ki eyniliyi). Əsas saitlərin eyni artikulyasiyası: **a, e, i, o, u**. Fonoloji oppozisiyaların yoxluğu: qısa (uzun, qapalı) acıq, təmiz / burun və s. Bolqar, rumın və alban dillərində **a (=c=ă-ë)** tipik saiti vardır. Rumın, bolqar (ölkənin şərqində) və yunan dilinin şimal dialektlərində **e, o** vurğusuz hecada **i, u**-ya keçmişdir. Samitlərin çoxunun artikulyasiyası – **p / b, t / d, k / g, c / dk, f / v, s / z, h / j** və s. eynidir.

2. Əsasən yunan və türk dillərindən alınmış çoxsaylı eyni leksik alınmalar, kalkalar çoxluq təşkil edir. Belə ki, bolqar və rumın dilləri yaranmalarına görə yaxın qohum dillər sayılmasa da, lüğət tərkibindəki sözlərin 38%-i eyni və ya oxşardır. Bu statistik göstəricilər dilin yazılı formasını əks etdirən lüğətlərdən götürülüb. Danışiq dilində (və dialektlərdə) bu uyğunluq daha çoxdur. Digər tərəfdən, türk və yunan sözlərinin sayı digər Balkan dillərində də təxminən eynidir.

3. Eyni və ya oxşar morfemlərin saxlanması.

4. Eyni, oxşar və ya paralel morfoloji və sintaktik elementlərin inkişafı.

3-cü və 4-cü xüsusiyyətlər dil ittifaqının daha tipik cizgilərini əks etdirir. Bunlara aid bir neçə misal çəkək: digər roman dillərində, **-e** ilə bitən latın müraciət formasının bolqar və yunan dillərinin eyni morfeminin təsiri ilə rumın dilində saxlanılır.

Yunan, alban, bolqar və rumın dillərində yiyəlik və yerlik halları eyni forma ilə ifadə olunur (sintetik və analitik yolla).

Latın dilində mövcud olan orta cins rumın dilindən başqa bütün roman dillərində itmişdir, təkcə rumın dilində bolqar, alban və yunan dillərində olduğu üçün bu cins qalıb. Bu xüsusiyyətləri artırmaq da olar [81, s. 402-404].

Balkan dil ittifaqını nəzərdən keçirərkən alban dilinin bu ittifaqdakı rolunu xüsusi ilə qeyd etmək lazım gəlir. Əgər rumın və bolqar dilləri üçün yerli avtohton əhalinin substratı haqqında danışılırsa, alban dili haqqında bunu demək olmaz. Bu dilin özü əvvəllər burada yaşayan xalqların dillərinin yeganə yaşayan nümayəndəsi sayılır. Dilçilik ədəbiyyatında Balkan dil ittifaqından danışarkən xüsusi olaraq alban dili də fərqləndirilir. Alban dili bu yarımada qədimdən indiyə qədər yaşayaraq öz dil muxtariyyətini saxlayan xalq kimi xarakterizə olunur. Bu mənada balkan dil ittifaqında alban dili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dil, hind-avropa dil ailəsinə mənsubdur və onun inkişafında bir neçə mərhələ qeyd edilir: 1. Proto-alban mərhələsi, 2. Qədim alban mərhələsi, 3. Orta alban mərhələsi, 4. Yeni alban mərhələsi [84, s. 8].

Bütün bunları nəzərə alaraq Balkan dil ittifaqından və ümumiyyətlə, dillərarası əlaqələrin hər hansı bir növündən danışarkən həmin ərazidə yaşayan xalqların tarixinə və bu ərazidə baş verən tarixi etnoqrafik proseslərə diqqət yetirmək vacibdir. Belə ki, tarixi proseslərin dəqiq araşdırılmaması dil proseslərində də anlaşılmazlıqla nəticələnə bilər. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dünyada yerli xalq anlayışı artıq tam mənada özünü doğrultmur. Minilliklər boyu dünya tarixində baş verən müxtəlif xarakterli yerdəyişmələr, yerli əhalinin gəlmələrlə

qarışması nəticəsində dillərdə də müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Dil xalqın tarixində baş verən bu müxtəlif dəyişikliklərə biganə qalmamış və bu dəyişikliklər dildə də əks olunmuşdur. «Dil elə bir güzgüdür ki, xalqın tarixi bu və ya digər şəkildə öz əksini orada tapır» [5, s. 109].

Balkan dil ittifaqının və balkan xalqlarının yaranma problemi, bu xalqların müxtəlif etnik qrupa aid olması və bu etnik qrupların qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlıdır. Onların mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün tarixə, Balkanlarda ilk insan cəmiyyətinin yayıldığı dövrə qayıtmaq lazımdır. V.Georgiyev Balkanlarda yeddi əsas etnik rayonu, deməli yeddi dil qrupunu və onların da hər birinin ayrıca dil vahidini qeyd edir.

Bu dövrdə yarımadaanın cənub hissəsini, daha doğrusu, Pinddən cənuba doğru ərazini ellinəqədərki əhali əhatə etmişdir. Bu xalqın dili artıq çoxdan itmişdir: o ancaq yunan toponimiyasında yunan substratı kimi qalmışdır. Bu dil, şərti olaraq «pelasqların dili» adlandırılır.

Uzun illər pelasqların dilinin hind-avropayaqədərki mənşəli olduğu zənn edilirdi, amma yunan dilinin substratının öyrənilməsi göstərdi ki, söhbət bir tərəfdən Kiçik Asiyanın hett və luvi dilləri ilə, digər tərəfdən frakiya dili ilə qohum olan dildən gedir.

E.ə. III minillikdə yunanlar təxminən müasir Yunanıstanın şimali-şərq hissəsində yaşayırdılar. II minilliyin sonunda (yaxud II minilliyin əvvəlində) yunanlar cənuba doğru hərəkət etməyə başladılar. Tədricən onlar Balkan yarımadasının bütün cənub hissəsini zəbt edərək yerli əhalini assimilyasiyaya uğratdılar.

E.ə. II minillikdə yunanlar Mikenada öz mədəniyyətlərini yaratdılar. Bu dildə hecavi yazı ilə yazılan yazılar oxunmuşdur. II minillikdə Mikena mədəniyyəti yarımadaının şimal hissələrinə və demək olar ki, Aralıq dənizinin bütün sahillərinə yayılmağa başladı.

Balkan yarımadasının şərq hissəsi, yəni, müasir dövrdə cənubi Bolqarıstan, Türkiyənin Avropa hissəsi və Yunanıstanın şimali-şərq hissəsi frakiyalılar tərəfindən məskunlaşmışdı. E.ə. IV-III minilliklərdə Frakiyanın dili və mədəniyyəti Kiçik Asiyanın şimal-qərbi və Egey dənizi sahillərinin dilinə və mədəniyyətinə yaxın olmuşdur.

Yarımadanın şimalında, təxminən Dakiyada və hər iki Miyeziyada (daha doğrusu, müasir Rumıniya, şimali Bolqarıstan, şimal-şərqi Yuqoslaviyada və şərq Macarıstanda) dak-miziy tayfaları yaşayırdı. Onların dili frakiya və illiziy dilindən fərqli orijinal hind-avropa dili idi.

Tezliklə dak-miziy tayfaları cənuba doğru hərəkət etməyə başladılar. E. ə. II minillikdə onlar artıq yarımadanın mərkəzini zəbt etdilər. Tayfalar İlliriya ərazisindən şimali Yunanıstana daxil oldular və II minilliyin ikinci yarısında Frakiyanı keçərək, şimali-qərbi Kiçik Asiyada məskunlaşdılar. Həmin ərazidə onlar mizivalılar və dardaneliyalılar adı ilə məlumdurlar.

Müstəqil dak (və ya dak-miziy) dilin olması faktı belə rumın dilinin substratını və rumın dili ilə alban dili arasındakı əlaqəni daha yaxşı anlamağa şərait yaradır.

Tarixi mənbələr göstərir ki, həmin dövrlərdə yarımadanın qərbində illiriyalılar məskunlaşmışlar. Əvvəllər illiriya və frakiya dillərinin yaxın qohum dillər olduğu qeyd edilirdi,

hətta frako-illiriy dilindən də danışılırdı. Bu dillərin onomastikasını sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, illiriy və frak dilləri tamamilə fərqlidir. Bu dillərin antroponimləri də fərqlidir.

Yarımadanın mərkəzi hissəsində briqiy (=friqiy) və makedon dillərində danışıldılar. Frid tayfaları artıq e.ə. II minilliyin sonuna cənubi Frakiyanı keçib kiçik Asiyaya gəldilər və öz çarlıqlarını qurdular.

Qədim makedon dilinə gəldikdə isə, onun mənşəyi haqqında dörd fərziyyə mövcuddur. 1. Makedon dili yunan dilinin bir dialektidir; 2. Makedon dili illiriy dilindən yaranmışdır; 3. Frakiy və illiriy dilləri barədə aparılan ən müasir tədqiqatlar göstərir ki, makedon dili frakiy və illiriy dili ilə qohum deyil. Digər tərəfdən, miken yazılarının oxunması, onun yunan dilinin bir dialekti olması fikrini də təkzib edir; 4. Makedon dili yunan dilinə çox yaxındır: onların dil qohumluğunu belə izah etmək olar: e. ə. IV minilliyin əvvəllərindən bizim eraya qədər qədim makedon yunan birliyi olmuşdur. Sonralar klassik dövr yunan dialektlərinin formalaşmasına qədər, makedon və yunan dilləri ayrılmışdır.

E. ə. II-I minilliklərdə Balkan yarımadasının əhalisi çox qarışıq idi və zənn etmək olar ki, müxtəlif tayfaların dilləri qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Mümkündür ki, məhz bu müasir Balkan birliyinin əsası olmuşdur.

Amma Balkan yarımadasının dil birliyinin əsası yunan kolonizasiyası zamanı, sonradan Makedoniya hakimiyyəti dövrü, daha sonralar isə Roma və Bizans imperiyaları dövründə başlamışdır. Böyük mədəni üstünlüyə malik olan yunan və latın dilləri yerli dillərə təsir etmiş və hətta onları qismən qarışdırmışdır.

Roma işğalı yarımadaı dil cəhətdən müxtəlif hissəyə böldü. E. ə. 275-ci ildə Dakıyanı tərkd etdikdən sonra Cənub Dunayda yeni Roma əyalətləri yaradıldı.

Yəqin ki, artıq erkən antik dövrdən yunan və latın dillərinin təsiri ilə dil ittifaqı yarandı. Bura frakiy, dak, frikiy, makedon və illiriy dilləri daxil idi və bu ittifaqın əsasını ilk üç dil təşkil edirdi.

Bu yarı ellinləşmiş, yarı latınlaşmış etnik təbəqəyə sonralar slavyan, daha sonralar isə türk əhalisi qarışır. Bu vaxtdan balkan dillərinin bir-birinə qarşılıqlı nüfuzetmə prosesi baş verir. Bu proseslər getdikcə güclənir. Demək olar ki, hamı iki-üç dildə danışır.

Beləcə, üç minillik dövr ərzində indi Balkan dil ittifaqı adlandırılan bir dil birliyi yarandı. Bütün balkan dilləri – həm ölü, həm də hal-hazırda yaşayan dillər bu və ya digər şəkildə bu birliyin yaranmasında iştirak etmişlər.

Konvergeniya prosesləri artıq qeyd edildiyi kimi, çox çətin və çoxsaxəli prosesdir. Məhz bu proseslərin bariz nümunəsi Balkan dil ittifaqı ola bilər.

Məhz konvergent münasibətlərin nəticəsidir ki, çox vaxt bu dillərdə baş verən proseslərin bir çoxunun dəqiq mənbəyini tapmaq mümkün olmur. Lakin B. Qavranekin dediyi kimi, ən nəhayət, ümumi inkişaf, ümumi nəticə o vaxt vacibdir ki, bu dillər həqiqətən də ilk növbədə nüvədən ümumi inkişaf keçmiş və bu nəticəyə gəlmişlər [75, s. 106].

Doğrudan da, Balkan dil ittifaqının yaranmasında bir sıra dillərin əsas mənbə dil olduğu irəli sürülür, gah yunan, gah da latın dillərinin bu ittifaqın yaranmasındakı müstəsna xidmətlərindən danışılır. Lakin bütün bu fərziyyələr öz təsdiqini

tapmamış və müəyyən müddətdən sonra öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Balkan dil ittifaqı üçün dilin bütün səviyyələrində qazanılan ümumi tipoloji uyğunluqlar balkanizmlər adlanır. Bəzi dilçilərin fikrincə, Balkan dil ittifaqının mərkəzində alban, bolqar, makedon və rumın dilləri durur. Məhz bu dillərdə daha çox balkanizmlərə rast gəlinir. Dil ittifaqına Balkan dil ittifaqından başqa, pəvolj (volqakam) dil ittifaqını (mari və udmurt dillərini, türk dillərindən – başqırd, tatar, çuvaş dillərini əhatə edir) və Mərkəzi Asiya (Himalay) dil ittifaqını (tərkinbinə Mərkəzi Asiyanın müxtəlif ailə və qruplarına aid olan – İran, hind-ari, dravid və tibet-çin dilləri aiddir) göstərmək olar.

Pəvolj dil ittifaqının konstitutiv (quruluş) əlamətləri bunlardır: sintaksisdə – birbaşa nitqin qurulmasının yolları; **bunda – qanda** fel formatlarının bağlama şəkillərinin yaranmasında mühüm rol oynaması; morfolojiyada – zaman sistemində uyğunluq, felin lazım formasının yaradılmasında, ayırıcı hissələrin işlədilməsində, III şəxsin təkinin yiyəlik hal şəkilçisinin müəyyən artıqlı funksiyasında işlədilməsi, fonetikada – saitlərin reduksiya-sının yaranması. Mərkəzi Asiya dil ittifaqı üçün ümumi olanlar, samit sisteminin çətinliyi, 1-ci və 2-ci növ şəxs əvəzliliklərinin cəminin əsaslarının birləşdirilməsi, erqativ konstruksiyaların və iyirmilik say sisteminin istifadəsidir [110, s. 617].

Müasir tədqiqatlara görə, dil ittifaqı tipli dillərin inkişafı cənubi-şərqi Asiyanın, Afrikanın və Okeaniyanın bir sıra regionlarında da mövcuddur.

Müxtəlif dövrlərdə dillərin ittifaqının yaranma səbəbləri ilə bağlı fərqli fikirlər söylənilmişdir. Məsələn, N.Trubetskoy «Qafqaz fonoloji dil ittifaqı» ideyasını ortaya atmışdır. Burada, əsasən, ancaq dilin bir səviyyəsində – fonologiyada ümumi oxşar əlamətlər əsasında dil ittifaqının yarandığı iddia edilir. Sonralar R.O.Yakobson da Avrasiya adlanan dil ittifaqının olduğunu qeyd etmişdir və xüsusilə fonetik səviyyədə Avropa və Asiya dillərinin çoxlarında ümumi oxşar minimal tipoloji uyğunluqları nəzərə almışdır [160, s. 97]. Lakin belə, ümumi uyğunluqlar dil ittifaqının yaranmasına gətirib çıxarmır. Dil ittifaqı daha geniş dil elementlərini, səviyyələrini əhatə etməli və onlardakı ümumi uyğunluqlar qaçılmaz olmalıdır. Azərbaycanda da dil ittifaqının olması barədə fikrə münasibət bildirilməlidir. Bu ərazidə də minilliklər boyu baş verən mürəkkəb tarixi proseslər dil ittifaqı hadisəsinin əlamətlərinin yaranmasına şərait yaratmışdır. Lakin bütün ümumi əlamətlər bu ərazidə dil ittifaqının olduğu qənaətinə gəlməyə əsas vermir. Düzdür, dil sisteminin bir neçə səviyyəsində oxşar əlamətlər kifayət qədər vardır və yəqin ki, bu əlamətlər gələcəkdə bu problemlə ciddi məşğul olmağı tələb edir.

Mərkəzi Asiya dil ittifaqı da əvvəlcə V. Taparov tərəfindən ancaq fonetik səviyyədə tədqiq edilmişdir. Lakin bu fərziyyə sonralar dillərin digər səviyyələrində oxşar əlamətlərin tapılması ilə möhkəmlənmişdir.

Dil ittifaqlarının yaranması dillərarası konvergent münasibətlərin nəticəsidir. Bu baxımdan həmin münasibətləri öyrənmədən dillərin ittifaqı problemini də öyrənmək mümkün deyil.

Azərbaycanda dillərarası əlaqələrdən danışarkən A. Aslanov Azərbaycan ərazisində dil ittifaqının olmadığını qeyd

edir. Lakin, fikrimizcə, bu məsələ ilə bağlı xüsusi araşdırma aparmaq lazımdır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisi əsrlər boyu beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşdiyindən və zəngin təbii sərvətlərə malik olduğundan daima qonşu xalqların və işğalçı dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Buna görə də, Azərbaycan tarixində tez-tez böyük dövlətlərin hücumuna, ayrı-ayrı tayfaların, etnik qrupların bu ərazidə məskunlaşmasına və eləcə də müxtəlif imperiyaların köçürmə siyasətinə rast gəlinir. Nəticədə, yerli – aborigen əhali ilə başqa ərazilərdən gəlib məskunlaşmış, həmçinin köçürülmüş əhali qaynaıb-qarışaraq Azərbaycan xalqının dünya xalqları içərisində zəngin dilə, mədəniyyətə, dövlətçilik ənənəsinə malik bir xalq kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanın qədim etnik tarixi çox rəngarəngdir. Bu bərədə tarixçilər və dilçi alimlər arasında çox ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur. Bizim tədqiqatımız Azərbaycan xalqının və dilinin mənşəyini araşdırmaq olmadığından bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirməyəcəyik. Sadəcə onu qeyd edək ki, demək olar ki, tədqiqatçıların hamısı Azərbaycan ərazisində müxtəlif mənşəli tayfa və qəbilələrin ta qədimdən məskunlaşdığını qəbul edirlər. Bu tayfaları isə geniş mənada üç böyük qrupda birləşdirmək olar: qafqazdillilər, irandillilər və türkdillilər. Sonrakı əsrlərdə isə bir çox digər tayfalar Azərbaycan ərazisinə köçürülmüşdür. Bütün bu mürəkkəb etnik-siyasi proseslər bu ərazinin etnik mənzərəsini bir qədər də zənginləşdirmişdir. Bütün bunlar özünü dillərərası əlaqələrdə də büruzə verir. Bu ərazidə yaşayan müxtəlif mənşəli əhalinin dillərinin araşdırılması deməyə əsas verir iki, bu dillərdə bir sıra ümumi xüsusiyyətlər yaranmışdır. Bu, əsasən, özünü

leksik səviyyədə bürüzə versə də, digər səviyyələrdə də oxşar xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Ən çox isə Azərbaycanda yaşayan xalqların dillərində türkizmlərə, iranizmlərə və ərəbizmlərə rast gəlinir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək: Tat dilinin Lahıc ləhcəsindən danışarkən G.Hüseynova İsmayılı rayonunun Lahıc qəsəbəsində yaşayan tatların danışdığı dilində 9 saitin olduğunu qeyd edir **a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü** [30, s. 15]. Göründüyü kimi, bu eyni ilə Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Baxmayaraq ki, tat dili ilə ayrı-ayrı dövrlərdə məşğul olan V.S.Sokolova, A.İ.Qrünberq, M.İ.Hacıyev müxtəlif dövrlərdə tat ləhcələrində saitlərin sayını müəyyənləşdirməyə çalışmış və heç də bu bölgü ilə üst-üstə düşməyən nəticələr əldə etmişlər [149; 29]. Maraqlıdır ki, kürd ədəbi dilindən fərqli olaraq Azərbaycan kürdlərinin dilində 9 deyil, 8 sait səs var və bu dildə Azərbaycan dilindən fərqli olaraq [**ı**] saiti yoxdur [63, s. 8]. Ümumiyyətlə, İran dillərində [**ı**] saitinin olması məsələsi dilçilikdə problemlə məsələlərdən sayılır. Buna səbəb isə bir çox İran dillərində bu saitə rast gəlinməməsidir. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, bu səs həm talış, həm də tat dillərində geniş yayılıb və həm söz əvvəlində, həm söz ortasında, həm də söz sonunda geniş şəkildə işlənir. Bu sözlərin əksəriyyətinin alınma olmadığı xüsusilə maraqlı doğurur. Məsələn, tat dilində söz əvvəlində **ımbi** (olar), **ımaron** (gəlmək), **ızım** (odun), söz ortasında **nısti** (yoxdur), **fırəh** (geniş), **noyrız** (novruz), **rısmun** (sap), **çım** (göz), söz sonunda **bə tantı** (səninki), **tı** (sən) [30, s. 18]. Talış dilində söz əvvəlində **ım** (bu), **ısə** (indi), söz ortasında **rısmön** (ip), **bılınd** (hündür), **nızım** (alçaq), söz sonunda **çımı** (mənim), **gezi** (süpürgə) və s. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, həm

talış, həm də tat dillərində Azərbaycan dilindən alınma sözlərdə^[1] saiti çox vaxt digər saitlərlə əvəzlənir. Məsələn, tat dilində **qayğ**ı – **qayğ**u, **qatıq** – **qətuq**, **çapıq** – **çapuq**, **yarıq** – **yaruq**, **yarpız** – **yarpuz**, **qarpız** – **qarpuz** və s. [29, s. 226]. Talış dilində **arayış** – **arayış**, **arxayın** – **arxayın**, **çalğıcı** – **çalğıcı**, **qayçı** – **ğəyçi** [34, s. 12].

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ərazisində xalqların uzunmüddətli birgəyaşamı və qarşılıqlı təsiri dilin fonetikasından da yan keçməmiş və ikidillilər öz danışıklarını asanlaşdırmaqdan ötrü iki ayrı-ayrı dilin deyil, ancaq bir dilin artikulyasiya vərdişlərini əldə etməyə başlamışlar. Bunun nəticəsində, artıq qeyd etdiyimiz kimi, nisbətən çətin, tələffüzün ağırlaşmasına gətirib çıxaran səslər getdikcə daha asan səslərlə əvəzlənir. Məsələn, Azərbaycan və udin dillərinin qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən V.Qukasyan yazır: «Konkret materialların təhlili göstərir ki, Azərbaycan dilinin təsiri ilə udin dilində kifayət qədər struktur fərqləri yaranmışdır, baxmayaraq ki, fonoloji sistem ümumilikdə dəyişməz qalmışdır» [83, s. 114]. Daha sonra müəllif, uzunmüddətli təsir nəticəsində udinlərdə **ə**, **ü**, **ö** saitlərinin tələffüz artikulyasiyasının yarandığını və bu səslərin udin dilinə keçdiyini qeyd edir [83, s. 115].

Azərbaycan dilinin uzunmüddətli təsiri nəticəsində udin, **krız**, **budux**, **xınalıq** dillərində, ləzgi dialektlərində, **saxur**, **gürcü** və digər dillərdə **аь**, **оь**, **уь** samitlərinin yarandığı da qeyd edilir [83, s. 118]. Eyni zamanda, ləzgi ədəbi dilində və onun Dağıstandakı şivələrindən fərqli olaraq, Quba rayon şivələrində saitlərin ön cərgə **ə**, **ö**, **ü** və arxa cərgə **o** sırası

meydana gəlmiş, dilin özünəməxsus səciyyəli səslərindən bəziləri **еь, иь, дз** aradan çıxmışdır [24, s. 142].

Bundan başqa, Azərbaycan dilinin təsiri ilə bir çox dillərdə bu dillər üçün xarakterik olmayan ahəng qanunu kimi fonetik hadisə meydana gəlmişdir. Məsələn, ləzgi və udin dillərində bu qanunun yarandığı qeyd edilir [24, s. 142; 83, s. 146].

Göründüyü kimi, uzunmüddətli əlaqə zamanı Azərbaycanda olan müxtəlifsystemli dillərin araşdırılması göstərir ki, bu sistemdə kifayət qədər yaxınlaşma baş vermiş və bütün bunlar konvergent münasibətlərin təzahürüdür. Vurğu isə Azərbaycanda yaşayan xalqların dillərində, əsasən, son hecaya düşür.

Leksik səviyyədə bu ümumi xüsusiyyətlər daha çox nəzərə çarpır. Bu özünü daha çox isimlərdə göstərsə də, digər nitq hissələrində də kifayət qədər ortaq olan sözlər vardır. Azərbaycanda yaşayan xalqların dilində ərəb-fars və türk mənşəli sözlərə daha çox rast gəlinir. Məsələn, udin dilinin leksikasından danışarkən V.Qukasyan bu dildə təxminən 300 qədim və orta əsrlərə aid İran alınmalarının saxlandığını və onların leksikanın bütün səviyyələrini əhatə etdiyini qeyd edir [83, s. 23].

Digər tərəfdən, Azərbaycan dilində artıq işlənməyən türk mənşəli sözlərə belə, digər dillərdə rast gəlinir. Bu isə daha qədim qarşılıqlı əlaqənin və uzunmüddətli ikidilliliyin nəticəsidir. Məsələn, N.Məmmədov talış dilində hal-hazırda işlənmən, lakin artıq Azərbaycan dili üçün arxaizm sayılan və türk mənşəli olan bir sıra sözlərin etimologiyasının izahını verməyə çalışır [34]. V.Qukasyan da udin dilində Azərbaycan dilində artıq işlənməyən sözlərin olduğunu qeyd edir [83, s. 114].

Daha maraqlı proseslərə isə morfoloji səviyyədə rast gəlinir. Bir çox dilçilər tərəfindən hətta «toxunulmaz» sayılan

və dilin ən mühafizəkar səviyyəsi hesab edilən morfologiya da uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqədə dəyişikliklərə uğramış, bəzən mənşəyini dəqiqləşdirmək mümkün olmayan ümumi xüsusiyyətlər yaranmışdır. Onlardan bəzilərini təhlil edək. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların dillərində ən geniş yayılan ümumi morfoloji əlamət **-miş** şəkilçisi ilə yaranan mürəkkəb fellərdir. Lakin morfoloji səviyyədə bundan əlavə də çoxlu uyğunluqlara rast gəlinir. Məsələn, V.Qukasyan yazır: «Beləliklə, «Alban tarixi» əsərində qeyd edilən türk sözlərinin təhlili göstərir ki, **-çi (avçi, çöpçi)** şəkilçisi artıq V-VII əsrlərdə savar – xəzər birliyində sözdüzəldici şəkilçi olmuşdur və o, görünür, o vaxtdan udin və alban–ləzgi dillərinə keçib» [83, s. 55]. Bu şəkilçi eyni ilə talış dilində də işlənir. Məsələn, **kəbobçi – kababçı, həmomçi – hamamçı, dıvoçi – duaçı, demdemçi – deyingən adam, pinəçi – pinəçi** və s. Göründüyü kimi, bu şəkilçi talış dilində də məhsuldar şəkilçidir və istər Azərbaycan dilindən alınmalarda, istərsə də talış dilinin özünəməxsus sözlərində işlənir [34, s. 44]. Tat dilində də bu şəkilçi eyni mənəni bildirən sözlər yaradır. Məsələn, **qəleyçi – qalayçı, izımçi – odunçu, dürüçi – yalançı, tükünçi – dükançı, nimərçi – keçəçi** və s. [30, s. 70]. Azərbaycanda yaşayan kürdlərin dilində: **kotənçi – kotançı, şo'qolçi – işçi, tarçi – tarzan, qəlayçı – qalayçı** və s. [63, s. 93]. Ləzgi dilində: **kniçi – arıçı, çamarçi – xəbərçi** və s. [24, s. 73]. Ən çox işlənən isim düzəldən şəkilçilərdən biri də İran mənşəli, yer bildirən **-stan** şəkilçisidir. Bu şəkilçi Azərbaycanda olan bütün xalqların dilində eyni işlədilir. Məsələn, kürd dilində **Һьндьстан** –

Hindistan, Kordıstan – Kürdüstan [63, s. 92]. Talış dilində **Monqolıstan – Monqolustan, Tatarıstan – Tatarıstan** və s.

Sifət düzəldən şəkilçilər və sifətin dərəcələri ilə bağlı Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların dillərində kifayət qədər yaxınlaşma hiss olunur. Belə ki, həm Azərbaycan, həm də bir sıra dillərdə sifət təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir, baxmayaraq ki, bir sıra İran dillərində, məsələn fars dilində sifət təyin etdiyi sözdən sonra gəlir. Amma tat dilində sifətlər təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir. Bu Lahuc ləhcəsində də belədir. Məsələn, **isbinə pur – ağ ağac, ruliya pənir – üzlü pendir** və s. [30, s. 77; 29, s. 46]. Talış dilində də bu belədir. Məsələn, **Çokə ruj bəvindemon – Yaxşı gün görəcəyik; Az çı dırozə royku bəşem – Mən uzun yolla gedəcəyəm** [34, s. 124-125].

Sifətin dərəcələri: Müqayisə dərəcəsi. Sifətin müqayisə dərəcəsinə əmələ gətirmək üçün **-tər, təhər** sözündən istifadə olunur. Məsələn, **ağtəhər, qırmızıtəhər**. Tat dilində **bujlə-təhər – balacatəhər, isbitəhər – ağtəhər**, talış dilində **sipitəhər – ağtəhər, siyotəhər – qarətəhər** və s. Digər İran dillərindən klassik fars dilində, dari və tacik dillərində bu şəkilçi **tar (tar-tar)** kimi işlənir [130, s. 112]. Azərbaycan kürdlərinin dilində **tar** şəkilçisi və **cə** ön qoşması vasitəsi ilə yaranır [63, s. 53]. Udin dilində də **təhər / tər** işlənir [83, s. 200].

Çoxaltma dərəcəsi 2 yolla yaranır: analitik və sintaktik yolla.

Tat dilindən danışarkən G.Hüseynova hər iki yolla yaranan sifətlərin Azərbaycan dilinin təsiri ilə yarandığını qeyd edir [30, s. 81].

Analitik yolla sifətin çoxaltma dərəcəsinə yaratmaq üçün adi dərəcədə olan sifətlərin ilk hecalarına Azərbaycan dilində

olduğu kimi «p» və «m» səsləri əlavə olunur. Məsələn, tat dilində **çimçor** – **gömgöy**, **zipzərd** – **sapsarı**, **sipsiyəh** – **qapqara**, və s. [30, s. 81]. Udin dilində **mapmaçi** – **ağappaq**, **kğarkğari** – **qupquru** və s. [83, s. 200].

Sifətin çoxaltma dərəcəsi eyni zamanda sintaktik yolla da yaradılır. Bunun üçün **ən**, **lap** ədatlarından istifadə olunur. Məsələn, **ən xub** – **ən yaxşı**, **lap xınık** – **lap soyuq** [30, s. 81]. Talış dilində **lap yol** – **lap böyük**, **ən qədə** – **ən kiçik**. Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların dilində ən çox yayılan elementlərdən biri **-ca²** şəkilçisidir. Bu şəkilçiyə udin, talış, tat və ən əsası, Azərbaycan dilində rast gəlinir. Bu şəkilçinin mənşəyi barədə danışarkən N.Məmmədov onun dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmadığını qeyd edir. Çünki bu şəkilçiyə həm M.Kaşğarının lüğətində **-c**, **-cuk** formasında, həm də orta fars dilində **-ıçak**, **-çak** formasında təsadüf edildiyi qeyd edilir. İran dillərindən əfqan xəzərlərinin dilində və kürd dilində müxtəlif variantlarda eyni mənani bildirən şəkilçi kimi işlənir. Buna görə də N.Məmmədov bu şəkilçinin mənşəyinin araşdırılmasını qeyri-mümkün sayır [34, s. 48-49]. G.Hüseynova da bütün bunları qeyd edir və bu şəkilçilərin Azərbaycan dilindən tat dilinə keçdiyini vurğulayır.

Say. Bildiyimiz kimi, saylar da kənar təsirə çox az məruz qalır və mühafizəkarlığını saxlayır. Azərbaycanda yaşayan xalqların dillərinin araşdırılması bu sahədə də kifayət qədər yaxınlaşmanın olduğunu göstərir. Məsələn, tat dilinin cənub dialektlərində Azərbaycan dilinin təsiri ilə 11-dən 19-a qədər olan sıra saylarında İran dillərindən fərqli xüsusiyyətlər yaranıb. Məsələn, **dahyek** – **on bir**, **dähyək** – **on bir**, **dähdu**

– **on iki, dāhsä – on üç, dāhçär – on dörd** və s. [130, s. 253]. İran dillərində miqdar sayları bu qaydada yaranmır. Məsələn, tat dilinin şimal dialektlərində bu özünü olduğu kimi göstərir. Məsələn, **yazdah – on bir, dvazdah – on iki, sizdah – on üç** və s. [130, s. 253]. Talış dilində də belə saylar iki cür yaranır: **yonzə – on bir, donzə – on iki, senzə – on üç** və **davo i – on bir, davo dı – on iki, davo se – on üç** kimi işlənir [47. s. 32]. Göründüyü kimi, İran dillərinin sıra saylarında təklik əvvəl, onluq isə sonra gəlir. Türk dillərində isə bu əksinədir. Yəni, əvvəl onluq, sonra isə təklik gəlir. Məsələn, **on bir, on iki, on üç** və s. Sıra sayı düzəldən –**inci**⁴ şəkilçisi də demək olar ki, bütün dillərdə işlənir. Məsələn, tat dilinin şimal dialektlərində sıra sayları İran mənşəli –**imi** şəkilçisi ilə düzəlir (yekimi – birinci, dahimi – onuncu, sadimi – yüzüncü və s.). Cənub dialektlərində isə onlar türk mənşəli –**inci**⁴ şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn, **birinci, ikinci** və s. [129, s. 254]. Talış dilində də eyni şəkilçidən istifadə edilir. Bu şəkilçi dilin özünəməxsus sayları ilə işlənə bilər. Məsələn, **iminci – birinci, dıminci – ikinci, seminci – üçüncü** və s. [34, s.177]. Lakin talış dilində də sıra saylarını bildirmək üçün İran mənşəli –**minə** şəkilçisindən istifadə edilir. Lakin bu forma danışıda demək olar ki işlənmir. Məsələn, **iminə – birinci, dımınə – ikinci, seminə – üçüncü** və s. Udin dilində də eyni şəkilçi ilə sıra sayları düzəldilir. Məsələn, **saumçi – birinci, xıbumçi – ikinci** və s. [83, s. 175]. Azərbaycanda yaşayan ləzgilərin dilində də Azərbaycan dilinə məxsus sayların işlədilməsinə rast gəlinir. «Şirvan haputlularının yaşadığı İsmayılı rayonuunun Mollaisaqlı və Hacıgitamlı kəndlərinin sakinləri iyirmi doqquzdan (**хъана вичИид**)

yuxarı bütün sayları Azərbaycan dilində olan saylarla ifadə edir. Nisbətən yaşlı nəsil isə mürəkkəb sayların ikinci komponentini öz ana dilində olduğu kimi işlədir: **otuz caьd** «otuz bir», **otuz kьvad** «otuz iki», **otuz шубуд** «otuz üç», **кeırx кьvad** «qırx iki», **кьыrx хьуд** «qırx beş»...» [141, s. 138]. Quba rayonunda yaşayan ləzgilərin Azərbaycan dilinə məxsus sıra saylarını işlətmələri prosesini çoxdan bəri Azərbaycan dilinin təsirinə düşmüş tat və xınalıq dillərində də müşahidə edilir. [24, s. 33].

Əvəzlik. Azərbaycanda yaşayan xalqların dillərinin təhlili göstərir ki, əvəzlilərdə də ümumi olan xüsusiyyətlər mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilində **hər**, klassik fars dilində **har**, tat dilində **här**, **her**, talış dilində **har (ha)**, klassik fars dilində **hama**, Azərbaycan dilində **hamı**, tat dilində **hämä**, talış dilində **hämä** və s. Azərbaycan dilində **heç** – klassik fars dilində **hiç**. Bu əvəzlik **kəs**, **kim** əvəzliləri ilə daha çox işlənir və demək olar ki, bütün dillərdə eyni formada nəzərə çarpır. Məsələn, tat dilində: **Hiç kəs nədirli**; talış dilində: **Heç kəsi nıvındışe**; Azərbaycan dilində, **Heç kəs görmədi** və s. **Hər** təyini əvəzliyindən danışarkən H.Mirzəzadə bu əvəzliyin Azərbaycan dilində olduğu kimi, bütün türk dilləri üçün də ən işlək sözlərdən olduğunu və mənşəcə fars mənşəli olduğunu qeyd edir [40, s. 122]. **Hamı** təyini əvəzliyi də tarixən Azərbaycan dilində **qamu**, **hamu** kimi çox işlənmişdir [40, s. 123].

Zərif. Zərfdə də kifayət qədər ortaq olan sözlər var. Məsələn, ərəb dilindən alınma olan **sabah**, türk mənşəli olan **birdən**, **çoxdan**, **hələlik**, **hələ** və digər sözlər bir çox dillərdə müxtəlif fonetik formalarda işlədilir. Bundan əlavə, İran mən-

şəli olan **xeyli, tək**, türk mənşəli **lap, bütün, təmiz, tərtəmiz, başqa, yenə, ancaq, əlüstü** və s. sözlər işlədilir. Ə.Qubatov ləzgi dilindən danışarkən bu dildə işlənən zərflərin əksəriyyətinin Azərbaycan dili və onun vasitəsi ilə digər dillərdən keçdiyini qeyd edir. Məsələn, **tək, yavaş, sakit, yaman, bərk, asta** və s. [24, s. 62]. Bundan əlavə, mürəkkəb zərflərin yaranmasında da, müəyyən oxşar xüsusiyyətlər vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində iki sözlün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zərflər, əsasən, **ba²** bitişdirici ünsürü ilə yaranır. Məsələn, **günbəgün, ilbəl, aybaay, taybatay** və s. Bu formaya talış dilində də rast gəlinir. Məsələn, **dimbədim – üz-üzə, rujbəruj – günbəgün** və s. Eyni formaya digər İran dillərindən olan, Azərbaycan tatlarının dilində də rast gəlinir. Məsələn, **rubəru – üz-üzə, lökbəlok – taybatay** və s.

Köməkçi nitq hissələrində də kifayət qədər üst-üstə düşən sözlər vardır. Belə ki, **tərəf** qoşması Azərbaycan dilində olduğu mənada digər dillərdə də işlənir. Məsələn, tat dilində: **Ə tərəf Xudo – Allah tərəfi, Ə tərəf əsgər məktub – Əsgər tərəfindən məktub** [30, s. 120]; talış dilində: **bə tərəf bışı – o tərəfə get, bə tərəfədə bımand – o tərəfdə dur** və s. Bundan başqa, **kimi, görə, başqa** kimi Azərbaycan mənşəli bağlayıcılar müxtəlif fonetik tərkibdə eyni mənada müxtəlif dillərdə istifadə olunur. Tat dilində, **bə kuk mən girə – oğlu-ma görə** [130, s. 211]; talış dilində: **bəştı qorə – sənə görə** və s. Bundan başqa, Azərbaycanda yaşayan xalqların dilində **əgər, hərgah, hətta, həmçinin** bağlayıcıları da geniş işlənir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dil ittifaqının əsas xüsusiyyətlərindən biri mürəkkəb cümlə problemdir. Mürəkkəb cümlə dilin inkişafının son mərhələlərindən biri olduğu üçün

bu sahədə ümumi xüsusiyyətlərə daha çox rast gəlinir. Mürəkkəb cümlənin hər iki növü bu dillərdə təxminən uyğun gəlir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin güclü təsiri xüsusi ilə nəzərə çarpır. Mürəkkəb cümlələrin oxşar cəhətləri barədə A.Aslanovun qeyd olunan monoqrafiyasında kifayət qədər bəhs olunduğu üçün onları təkrarlamaq istəmirik. Lakin bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu oxşar və ümumi cəhətlər ayrıca tədqiq olunmalı və Azərbaycan ərazisində dil ittifaqının olub-olmaması məsələsi dəqiqləşdirilməlidir. Zənnimizcə, Azərbaycan ərazisində ayrıca dil ittifaqından danışılmasa da, burada təzahür edən ümumi cəhətlər bu ərazidə konvergent münasibətlərin ciddi inkişafından xəbər verir. Bu həm də getdikcə ikidilli insanların daha çox monolinqvizmə keçidi ilə əlaqədardır.

Nitq ünsiyyəti baxımından dil ittifaqı bu ittifaqa daxil olan dillərin daimi ikidilliliyi və çoxdilliliyi şəraitində oxşar və oxşar olmayan əlamətlərin bölünmə prinsipi əsasında yaranan ünsiyyət modelinin xüsusi formasıdır. Dil ittifaqının yaranması dillərin çoxcəhətli qarşılıqlı əlaqəsinin uzunmüddətli tarixi prosesdir. Onun formalaşmasında qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin inkişafının daxili və xarici amillərinin mürəkkəb kompleksi mühüm rol oynayır. Eyni zamanda təmasda olan dillərin genetik mənsubluğu, onların inkişafının etnokultur və sosial şəraiti, bir sıra tarixi proseslərin, yəni, substrat, superstat və abstrat hadisələrinin də mühüm rolu vardır.

3. Qarışıq dillər: Picin və Kreol dillər

Dillər arasında qarşılıqlı əlaqələrin ən son və ən mürəkkəb mərhələsi picinləşmə və kreollaşma prosesidir. Əgər dillərin qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən biz alınmaları qarşılıqlı əlaqə prosesinin ən sadə vəziyyəti sayırıqsa, picinləşmə və kreollaşma bu kontekstdə ən çətin prosesdir. Picinlərin nə olduğunu və onun hansı şəraitdə yarandığını müəyyənləşdirməyə çalışaq.

Dillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi iki şəkildə təzahür edir: a) sözün ən geniş, ümumi mənasında alınmalar (leksik, fonetik və qrammatik üsürlərin alınması) və b) bütövlükdə dilin dəyişməsi. Dillərin dəyişməsi hadisəsində dil **lingua franca** tipli qəbilələrarası, yaxud beynəlxalq dil (məsələn, Ekvador, Peru və Boliviyanın hindu qəbilələri üçün keçua dilinin, Braziliyanın bütün Atlantik okeanı sahilləri üçün tupi dilinin rolu) tərəfindən işlənmənin bütün sahələrindən sıxışdırılıb çıxarılır [42, s. 133]. Dillərin dəyişməsi prosesi də özünü 2 formada göstərir: I. Uyğun bilinçivist qruplar tamamilə dil assimilyasiyasına uğrayır. II. İkinci dil natamam mənimsənilir – bunun nəticəsində «picin» və kreollaşmış dillər yaranır. «Picin» dillərin yaranması təmasda olan xalqların qeyri-bərabər sosial və iqtisadi münasibətlərinin nəticəsidir: bütün hallarda yerlilərin və avropalıların təmasında müxtəlif Avropa dillərindən alınmış sözlərin toplusundan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir [42, s. 134].

Picin (ingilis dilinin **business** – iş sözünün təhrif edilmiş formasıdır) – doğma (qədim) kollektiv daşıyıcıları olmayan və mənbə dilin strukturunun əhəmiyyətli dərəcədə sadələş-

dirilməsi nəticəsində inkişaf edən, qarışıq əhali arasında etnoslararası ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilən dillərin struktur funksional növüdür [109, s. 374]. Picinlər bir qayda olaraq kalonlaşdırma zamanı kalonlaşdıran gəlmələrlə, yerli aborigen xalqların qarşılıqlı əlaqəsi zamanı formalaşan qarışıq dildir. Picin heç bir tərəf üçün doğma dil deyil, lakin millətlərarası ünsiyyət yaratmaq üçün bir vasitədir. Özünün formalaşmasının ilkin mərhələsində picin çox sadə qrammatikaya və çox azsaylı leksik ehtiyata malik olur. Həm də ancaq kifayət qədər məhdud dairədə: ticarət və xüsusi fiziki işlər tələb etməyən sahələrdə işlədilir. Picinin leksikası, bir qayda olaraq, 90%-dən yuxarı gəlmə kalonlaşdıranların dil bazası əsasında formalaşır. Başqa cür ola da bilməz. Belə ki, picinin yaranması bir tərəfdən, yerli aborigenlərin gəlmələrlə onların öz dilində anlaşmaq, digər tərəfdən, gəlmə kalonlaşdıran əhalinin yerli əhalinin dilini öyrənmək istəməməsi ilə izah edilir. Picinlərin fonetikası isə, əksinə, yerli aborigen əhalinin dilinə tərəf gedir. Gəlmə əhalinin sözlərini tələffüz edərkən yerli əhali eyni zamanda öz səs artikulyasiyasını istifadə edir və ona çətin olan səs və səs ardıcılıqlarından yan keçir. Picinlərin qrammatikası həmişə son dərəcədə analitikdir. Sözdəyişmə tam və ya demək olar ki, tamamilə istisna edilir. Qrammatik mənanın əsas ötürücüsü söz sırasıdır. Sözyaratmanın əsas vasitəsi mürəkkəb sözlərdir. İngilis, fransız və portuqal dilləri əsasında yaranan ilkin picinlər XV-XVII əsrlərdə Afrikanın qərbində yaranan ilkin qul sahibi koloniyalarının yaranması ilə meydana gəlmişdir. Avropa ölkələrinin sonrakı kalonlaşdırma siyasəti nəticəsində picinlərin formalaşması Okeaniya adalarına və Latın Amerikasına ölkələrinə

yayıldı. Ümumiyyətlə dünyada əlliyə yaxın müxtəlif picinlər qeydə alınmışdır.

Picinlər dilin inkişafının təbii nəticəsi deyil, əksinə daimi və kütləvi etnik dil təmasları nəticəsində yaranan dil formasıdır. Bu mənada picin genetik deyil, areal-tipoloji kateqoriyadır. Picin müəyyən ərazidə, bəzən isə kifayət qədər geniş ərazilərdə **linqua franka** və ya bəzən **koyne** kimi fəaliyyət göstərir. Müəyyən hallarda picin rəsmi dil statusu ala bilər (neomelanezin dili və ya tok-pisin kimi, Panua-Yeni Qvineada olduğu kimi), lakin bu vaxt inkişaf kreollaşma yolu ilə gedir. Struktur münasibətlərdə picinin formalaşma prosesi **picinləşmə** adlanır. Picinləşmə prosesi dilə müxtəlif cəhətdən təsir edə bilər. Bununla bağlı olaraq picin və dilin picinləşmiş forması fərqləndirilir. Dilin picinləşmiş forması mənbə dildən ayrılmaz və müstəqil dilə çevrilmir. Onların picin dillərdə olduğu kimi xüsusi struktur qanunauyğunluqları olmur. Picinləşmə hər şeydən əvvəl mənbə dilin çətin qrammatik modellərinin dağılmasında və sadələşməsində, analitizmin inkişafında özünü göstərir.

Bu proses çox vaxt fonoloji strukturu da əhatə edir. Bir sıra kateqoriya səslərin itməsi və ya modifikasiyası, ton sisteminin dağılması və s. proseslər baş verir. Picinlər daha çox cənub-şərqi Asiyada, Okeaniyada, Afrikada və qismən də Amerikada yayılıb. Leksik-qrammatik sistemin xarakterinə görə picinlər bir dilə və ya müəyyən arealın qohum dillərinə əsaslanan picinlər və müxtəlif qohum olmayan dillərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında yaranan picinlər olmaqla iki yerə bölünür. Birinci növ picinlərə, əsasən, Afrikada rast gəlinir. Bura fanaqalo, bulu-yaunde, şəhər bembası və s. aiddir. İkinci

növ picinlərə isə dünyanın bir sıra ölkələrində rast gəlinir. Buna, xüsusən, Avropa dilləri ilə yerli dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan picinlər daxildir. Belə picinlər, adətən, mənbə dilin leksikasından, yerli dillərin əlavə edilmiş sözlərindən və qrammatikasından istifadə edirlər. Avropa dillərinin sözləri yerli əhalinin dillərinin təsiri ilə kifayət qədər dəyişikliklərə məruz qalır. İngilis dilinin əsasında yaranan picin-inqlislər daha çox yayılıb. Onların lokal xüsusiyyətləri olsa da, ümumi struktur prinsiplərə də malikdirlər. Portuqal və fransız dillərinə əsaslanan picinlər də mövcuddur [110, s. 374]. Rus dili bazasında yaranan picinlər də mövcud olmuşdur. Bura amur, negidal-rus, povolj və kyaxtin picinləri daxildir. Bunlardan daha çox tədqiq ediləni kyaxtin (maymaçin) picinidir. Bu dil, əsasən, XIX əsrdə Monqolustan və Çinlə sərhəd ticarətinin mərkəzi olan Kyaxta şəhərinin yerləşdiyi rayonda yayılmışdır. Bu picinin əsas leksikası rus dilindən alınmışdır. Çin və monqol dillərindən alınmalar isə on sözdən də az olmuşdur. Bundan əlavə, bu dildə çin dilindən kalka edilmiş bir neçə mürəkkəb söz də olmuşdur. Kyaxtin picini üçün əsas fonetik qanun açıq heca qanunudur. Bu o deməkdir ki, Kyaxtik picinində heca ancaq sait səslə bitə bilərdi, iki və daha artıq samitin təkrarlanmasına isə yol verilmirdi. Bu qanuna uyğun olaraq picinə ancaq o rus sözləri keçirdi ki, onlar bu sxemə uyğun gəlsinlər: samit, sait, samit, sait – **воля, люди, манера, рубаха, рука** və s. İki və daha artıq samit səsin rast gəlinməsi sözlər isə fonetik yenidənqurmaya məruz qalır və uyğun qanuna uyğunlaşır. Belə ki, məsələn, «**бамбук**» rus sözü bu picində «**бамбуки**» kimi, «**воротник**» sözü, «**воротники**» kimi, «**шелк**» sözü isə

«шелка» kimi səslənirdi. Fellər şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməmiş, lakin zaman formalarına malik olmuşdur. Məsələn, «за-моя бичи-еса» – «я пишу» «**мән yazıram**», «за моя бичи-боло» – «я писал» – «**мән yazmışdım**», «за-моя бичи-буду» – «я буду писат, я напишу» – «**мән yazacağam**» və s. Kyaxtin picininin digər picinlərdən əsas fərqi ondadır ki, o kalonlaşdırma nəticəsində deyil, sərhəddətrafi ticarət əsasında yaranıb. Onun leksikasının əsasında isə gəlmə əhalinin dilinin leksikası deyil (burada gəlmələr qismində çin tacirləri çıxış edirdi), həmin ərazinin əsas əhalisinin leksikası çıxış edir. XX əsrin əvvəllərində sərhədyanı ticarətin itməsi ilə kyaxtin picini istifadədən çıxır. Kyaxtin picininin yazılı abidələri çox az qalıb, bu da onun öyrənilməsini çətinləşdirir. Bir sıra hallarda, məsələn, picinin istifadə zonasında, əhalinin daimi qarışması baş verdikdə qarşılıqlı milli təmaslar daha sıx olur və qarışıq ailələr qurulur və nəticədə picin doğmalaşır. Bu isə o deməkdir ki, insanların müəyyən dairəsi üçün o ana dilinə çevrilir və nəinki digər xalqın nümayəndələri ilə, həmçinin öz dairəsi üçün də picin əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Picinin doğmalaşması onun işlənmə dairəsinin genişlənməsi və ondan istifadə edənlərin sayının artması ilə müşahidə edilir. Bunun nəticəsi olaraq picinin lüğət tərkibi kəskin şəkildə çoxalır və onun qrammatik konstruksiyası, xüsusən də, sintaksisi çətinləşir. Picinin doğmalaşması nəticəsində o tam hüquqlu dilə çevrilir. Picinlərin əsasında formalaşan dillər kreol dillər adlanır. XX əsrin II yarısında müstəqillik əldə etmiş bir çox dövlətlərdə kreollar dövlət dili statusunu alıblar. Belə ki, məsələn, Papuada – Yeni Qvineyada neomelaneziy (tok-pisin) dili dövlət dili oldu. Eyni

proses digər dövlətlərdə də baş verir. Məsələn, Vanuatu respublikasında bislam dili, Salamon adalarında neosalomonik, Şeyssel adalarında isə – Şeyssel dili dövlət dili elan edildi. Bu dillərdə televiziya və radio verilişləri aparılır, kitablar nəşr edilir, qəzetlər və jurnallar çıxır, məktəblərdə dərslər bu dildə aparılır. Digər kreol dilləri, məsələn, Surinamda cuka, Serra-Leonda krio, Aruba adalarında papuamentto, Bonayre və Kurasao demək olar ki, istisnasız olaraq şifahi – məişət ünsiyyətində işlədilir.

Picinin kreol dilə çevrilməsi prosesi kreollaşma prosesi adlanır. Kreol dil artıq sonrakı nəsil üçün doğma dil sayılır. Kreollaşma genişlənən picinin onun doğmalaşması nəticəsində, gələcəkdə strukturun möhkəmlənməsi və funksiyanın genişlənməsi ilə davam edən prosesdir. Həm funksional, həm də struktur nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif kreol dillər bir-birindən kifayət qədər fərqlənə bilirlər. Ümumilikdə, onların düzülüşü aqqlutinasiyaya doğru gedir. Bu dillərin ayrıca elementləri isə mənbə dillərin uyğun xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, nə picinlər, nə də kreollar ancaq onlara aid olan və digər dillərdə rast gəlinməyən heç bir xüsusiyyətə malik deyillər.

İkidillilik və çoxdillilik şəraitində mütəmadi interferensiya nəticəsində, daha doğrusu, əvvəllər mövcud olan dillərin bir-birinə daimi qarşılıqlı təsiri nəticəsində genişlənməmiş picinlər kimi, onları istifadə edənlər üçün ilkin mərhələdə doğma olmayan və əsasən, millətlərarası ünsiyyət üçün istifadə edilən dillər formalaşa bilər. Belə dillərə qismən etnik sanqo əsasında formalaşan CAR-dakı sanqo-ti-qara dili və Konqo Xalq Respublikası və Zair Respublikasında kikanqo dili əsasında formalaşan kituba

(monokutuba) dili aid edilir. Strukturuna görə belə dillər genişlənmiş picinlərdən və kreol dillərdən öz mənbə dillərinə daha yaxındırlar, funksional statusuna görə isə ya genişlənən picinlərlə (əgər doğmalaşmaya məruz qalmayıbsa), ya da kreollara (əgər mövcud dil kollektivləri üçün doğmalaşılıbsa) uyğun gəlir [5, s. 9]. Bu dillər bir çox dilçilik ədəbiyyatında picin və ya kreol dillər kimi öyrənilir. Lakin bunları heç də qarışdırmaq olmaz. M.V.Dyaçkov bu cür formalaşan dilləri tanınmış amerikalı sosioloq T.Ç.Ferqüssonun ardınca koynirirləşdirilmiş dillər adlandırmağı təklif edir [94, s. 10].

Dünyada 7 milyondan artıq insan kreol dillərində danışır. Bu dillərdə danışan insanların bir qismi çox xırda qruplar olduğundan demək olar ki, onların bir çoxu tədqiq edilməyib. Bu dilləri qruplaşdırsaq, əsasən, bir neçə qrup ayrılır: ingilis kreolları, portuqal kreolları və fransız kreolları. İlk növbədə ingilis dilli kreolları nəzərdən keçirək.

Ves-kos dili. XIX əsrin sonlarında Kamerunun cənub-qərb hissəsində, artıq XVII əsrdə yaranan və fəaliyyət göstərən qərbi Afrika ingilis dilli picininin əsasında yaranıb.

1922-ci ildə Kamerun faktiki olaraq iki hissəyə bölünür: Britaniya Kamerunu və Fransız Kamerunu. Bu da ves-kos dilinin kommunikativ funksiyasının genişlənməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə, hazırda bu dil təkə kreollaşan dil kollektivi tərəfindən deyil, həmçinin Kamerunda yüzdən artıq müxtəlif dil kollektivi tərəfindən millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir.

Ölkədə ingilis və fransız dilləri rəsmi dövlət dilləridir. Lakin fransız dili rəsmi-inzibati dairələrdə daha çox işlədilir. Ves-kos dili millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi bir çox

yerlərdə geniş istifadə edilir. Yerli dillərin və dialektlərin çoxluğu o yerə gətirib çıxarıb ki, hətta öz kəndindən hələ çox da uzaqlaşmayan adam gördükdə, bu şəxsə ves-kos dilində müraciət edilir. Təhsil sistemində, mətbuatda, radio və televiziya verilişlərində bütün hallarda Avropa dillərindən istifadə edilir. Lakin bu dilləri əhalinin yalnız 10%-i başa düşür. Missioner məktəblərində istisna hal kimi digər avtohton dillər kimi ves-kos dilindən də istifadə edilir. İncilin ves-kos dilinə tərcüməsi var. Son illər bir sıra xristian kilsələri ves-kos dilindən istifadəni genişləndirir. İndiki zamanda ölkədə 2 fikir özünə göstərir. Birincilər Avropa dillərindən birini ingilis və ya fransız dilini, digərləri isə ves-kos dilini dövlət dili etmək istəyirlər [94, s. 12-13].

Krio dili. Kreol dillərdən ən çox tədqiq edilənlərdən və daha geniş yayılan dillərdən biri krio dilidir. Bu dil XVIII əsrin sonunda Serra-Leon Respublikasına ingilis ordusunda özlərinin köləlikdən azad edilmələri müqabilində xidmət edən insanların gəlişi ilə formalaşmağa başlayıb. Bu insanlar müxtəlif kreol etnoslarına mənsub idi. Məhz bu kreollardan biri də krio dilinin əsasında durmuşdur. Bura gəlməmişdən əvvəl bu insanların bir qrupu Londonda yaşamış, digər qrupu isə hazırda Kanadanın bir əyaləti olan Yeni Skoşiyada yaşamışdılar. Bu yerlərdə onlar ingilis dili vasitəsilə tanış olmuşdular. Sonradan bu ərazilərə bir sıra digər Afrika mənşəli insanlar gəlmişdir. Məhz bütün bu proseslərin nəticəsində XIX əsrin ortalarında yeni kreollaşmış etnos və müstəqil krio dili formalaşdı [94, s. 13].

Serra-Leon Respublikasında krio dili müasir dövrdə, əsasən, aşağıdakı kommunikativ hallarda istifadə edilir: a)

krio etnosunun nümayəndələrinin öz aralarındakı məişət ünsiyyətində; b) tərəflərdən hətta birinin ingilis dili bilməməsi və ya pis bilməsi zamanı məişətdən kənar müxtəlif mövzularda ünsiyyət zamanı; c) bir-birilərinin dillərini bilməyən müxtəlif etnik xalqların nümayəndələrinin ünsiyyəti zamanı. Qeyd etmək lazımdır ki, krio dili digər etnik birliklərin nümayəndələri arasında da – krio dilinin daşıyıcılarından, xüsusən də ali təhsil alan nümayəndələri içərisində daha çox nüfuza malikdir. Bu da onunla izah edilir ki, krio dili yarandığı vaxtdan indiyə qədər ingilis dili ilə birgə fəaliyyət göstərir və insanların bir qismi tərəfindən «düzgün» dil kimi qəbul edilir. Lakin, əlbəttə ki, bu dillərin hər biri ayrıca xüsusiyyətlərə malik dildir. Ana dilinə bu cür münasibətin nəticəsidir ki, bu ölkədə ingilis dili daha çox rəsmi dil sayılır, krio isə məişət səviyyəsi ilə məhdudlaşır. Məsələn, küçədə hər iki dili bilən şəxs, daha yaxşı geyinən və yuxarı təbəqəyə məxsus olduğu zənn edilən şəxsə ingilis, əksinə pis geyinən və aşağı təbəqəyə məxsus olduğu ehtimal edilən şəxsə krio dilində müraciət edir [95, s. 12].

İki dildən eyni dərəcədə istifadə edildiyi vaxt dilin seçilməsi məlumatın məna tutumu ilə bağlı olur. Əgər məlumat texniki və ya siyasi məzmunludursa, onda ingilis, yox əgər gündəlik həyat tərzilə bağlıdırsa, onda söhbət krio dilində gedir.

Etnoslararası ünsiyyət vasitəsi kimi krio, ingilis dilinə nisbətdə üstünlük təşkil edir, belə ki, ölkədə yerli əhalinin 90%-i bu dili bilmir (temnlər, mendələr, susular, vailar, lokolar, serbrolar və s.) [94, s. 12].

Krio dili faktiki olaraq yazısız dil sayılır (bu dildə çap olunan materiallar çox azdır, qəbul edilmiş ümumi orfoqrafiya qaydaları yoxdur). Krio hələ də az öyrənilən dil olaraq qalır [132, s. 7]. Lakin bu dildə zəngin folklor materialları vardır. Krio dili bir neçə ərazi dialektinə, həmçinin iki böyük sosial dialektə – şəhər və əyalət dialektlərinə bölünür.

Sranan-tanqo dili. XVII əsrdə Mərkəzi Amerikada müasir Surinam Respublikasının ərazisində Qərbi Afrikanın ingilisdilli picini əsasında formalaşmağa başlamışdır. Bu picində ingilislər və portuqallara məxsus plantasiyalarda işləyən Qərbi Afrikadan gətirilən afrikalı qullar danışırdılar. Sonradan bu ərazilər holand koloniyasına keçdiyindən bu dil holand dilinin güclü interferensiya təsirinə məruz qaldı. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, sranan-tanqo dilinin ilkin formalaşdığı dövrlərdə ona (xüsusən də, leksik səviyyədə) portuqal dilinin güclü təsiri olmuşdur. Müasir dövrdə bu dildə radio verilişləri aparılır, qəzet və jurnallar çap edilir, həmçinin ədəbiyyat nümunələri yaradılır.

Tok-pisin dili. Bu dil də daha çox tədqiq edilən və geniş yayılan kreollardan sayılır. Dilçilik ədəbiyyatında tok-pisin həm də neomelaneziy dili kimi məlumdur. Həmçinin bu dil Yeni Qvineyanın picin ingilisi kimi tədqiq edilir [96, s. 8].

XIX əsrin I yarısında Sakin okeanın Cənub qərbində ingilis dilli picinlərin birinin əsasında formalaşmışdır. İlk əvvəl tok-pisin etnoslararası genişlənmiş picin kimi Yeni Qvineyanın şimal şərqində formalaşmış, sonradan isə Rabaul şəhəri ərazisində milliləşmiş və kreol dilə çevrilmişdir. XIX əsrin II yarısında İngiltərənin Yeni Qvineyanın cənub – şərq hissəsində, Almanyanın isə adanın şimal hissəsində protek-

taratlarını təmin etdikdən sonra hər iki hakimiyyət nümayəndələri bu dili ingilis dilinin «korlanmış» forması hesab edərək onu istifadədən çıxarmağa çalışdılar. Lakin bu cəhdlər nəticəsiz qaldı. Təxminən 750 bir-birini başa düşməyən dil birlikləri içərisində tok-pisin geniş yayılmağa başladı. Hal-hazırda Yeni Qvineyanın Papua dövlətində bütün ölkə boyu tok-pisin etnoslararası ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir və təxminən 15 min insanın (əhalinin 0,6%) ana dili hesab edilir. Tok-pisin dövlət və missioner məktəblərində tədris dillərindən biri sayılır. Onda müxtəlif sahələrə aid kitablar nəşr edilir. Bu dilin də bir sıra sosial və ərazi dialektləri var [94, s. 15].

Bu kreollar ingilisdilli kreol dillərin daha geniş yayılmışlarıdır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dünyada portuqal dili kreollar da geniş yayılmışdır. Onlardan da bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Qvineya dili. XV əsrdə Afrikanın qərb sahillərində yaranan portuqaldilli picin əsasında formalaşmışdır.

Yerli avtohton dillər bu kreola müəyyən təsir göstərmişlər. Bununla bağlı olaraq, əsasən, leksik səviyyədə bir-birindən fərqlənən bir neçə ərazi dialekti (bisan, kaseu, geba və s.) yaranmışdır. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, Qvineyanın ərazi dialektlərinin hamısı portuqal dilinin güclü təsirinə məruz qalır. Bu təsir ingilis dilinin Serra-Leon Respublikasındakı krioya və ya Kamerundakı ves-kos dilinə təsirdən daha çoxdur. Bu dilə portuqal superstratı daha güclü təsir edir. Müasir dövrdə Qvineya-Bisan Respublikasında kreol daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayıb. İndi bu dil rəsmi olaraq etnoslararası ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilib. Qvineya picini şifahi ünsiyyətin bütün sferalarında geniş istifadə

edilir. Amma məktəbdə dərslər portuqal dilində aparılır. Bu dildə də qaydalar yaradılmadığından yazısız dil sayılır. Bütün rəsmi yazılar portuqal dilində aparılır [94, s. 17-18].

Zelenomiss dili. Bu dil XV-XVI əsrlərdə Qərbi Afrika-dakı portuqaldilli picin əsasında formalaşmışdır. Bu dil Santyaqu, Foqu, Brava, Mayu kimi adalarda portuqal plantasiyalarında işləyən müxtəlif dilli qulların portuqal dilli picindən istifadəsi nəticəsində yaranmışdır. Qviney dilindən fərqli olaraq zelenomiss dili bu dilin daşıyıcılarının yerli dil kollektivindən və öz etnokultur ətrafından ayrılması şəraitində yaranmışdır. Burada da portuqal dili rəsmi idarələrdə, təhsildə, kütləvi informasiya vasitələrində, kreol dil isə gündəlik ünsiyyətdə, folklorda və s. saxlanılır. Hökumətin 1978-ci ildə qəbul etdiyi qanununa görə kreol dilin normalaşdırılması və standartlaşdırılması prosesi aparılır [94, s. 18].

Kreol dillərdən danışarkən fransız dili əsasında formalaşan kreolları da nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Haiti dili. Bu dil XVII əsrin əvvəllərində və ortalarında Qərbi Afrika picini əsasında formalaşmışdır. Qullar Haiti adasına Qərbi Afrika sahillərindən gətirilmişdir. Burada isə onlar plantasiyalarda yerli əhali ilə qarışırdı. İndiki halda 5 milyonluq əhalinin təxminən 80%-i üçün bu kreol doğma dil sayılır. Bu dil üç ərazi dialektinə bölünür: qərbi, cənubi və şimali. Gündəlik əlaqə dili olan Haiti kreolu hələ də normalaşdırılmayıb və standartlaşdırılmayıb. Faktiki olaraq o, yazısız dil sayılır. Nadir hallarda işlədilən orfoqrafik sistem isə fransız dilinin təsiri altındadır. Konstitusiyaya görə dövlət dili fransız dilidir [94, s. 16].

Frinidad dili. Bu dil də XVIII əsrin birinci yarısında Qərbi Afrikadakı fransız dilli picin əsasında müxtəlifdilli Afrika

mənşəli qulların qarışması nəticəsində yaranıb. Bəzi dilçilər frinidad, tartin və qvadalup dillərini antil kreol dilinin varisləri hesab edirlər.

Mavrikiy dili. Bu dil isə XVIII əsrin əvvəllərində Hind okeanı adalarında formalaşan fransızdilli Qərbi Avropa mənşəli picinin əsasında formalaşmışdır. Malaqasiy dilinin də bu dilin formalaşmasında təsiri olmuşdur. Quldarlığın ləğvindən sonra XIX əsrin əvvəllərində adaya Hindistandan kütləvi imiqrasiya başlamışdır. Hindinin müxtəlif dialektləri əsasında formalaşan və bəxodjpuri adını alan gəlmələrin dili kreola nəzərəçapracaq təsir göstərməyib. Müasir dövrdə mavrikiy dili demək olar ki, bütün ada sakinlərinə tanışdır və bu dil ümumxalq danışq dili rolunu oynayır. Rəsmi dil rolunu isə əhalinin əksər hissəsinin bilmədiyi ingilis dili tutur. Mavrikiy dövlətində məktəblərdə ibtidai siniflərdə fransız, yuxarı siniflərdə isə ingilis dili tədris olunur. Lakin ibtidai siniflərdə dərs prosesində çətinlik yarananda uşaqlarla ana dilində danışmağa icazə verilir. Bu da kreolun daha geniş yayılmasına şərait yaradır.

Siyasi çıxışlarda, iclaslarda mavrikiy dili işlədilsə də, radio və televiziya da, əsasən, fransız dilindən istifadə edilir.

Mavrikiy dili standartlaşmayıb və vahid orfoqrafiya sistemi yoxdur [94, s. 16].

Seysel dili. Bu dil XIX əsrin birinci yarısında fransız hökumətinin Seyşel adalarına Afrika mənşəli qulları gətirməyə başlamasından sonra formalaşmışdır. Bu qullar, əsasən, Qərbi Afrika və Madaqasqardan gətirilmişdir. Seyşel dilinin əsasında fransız mənşəli picin durur. XIX əsrin ortalarında bu adaya da Hindistandan kifayət qədər insan köçür. Lakin

gəlmələrin dili bu kreolun yaranmasında nəzərəçarpancaq təsir göstərməyib. Müasir dövrdə dövlətin rəsmi dili ingilis dilidir. Lakin bu dil çox məhdud dairədə istifadə edilir. Bununla belə o bütün məktəblərində tədris edilir və gənc nəslin 82%-i ingilis dilində oxuya bilir. Gündəlik həyatda fransız dilindən 5%-dən yuxarı əhali istifadə etmir. Gündəlik ünsiyyətin bütün formalarında kreol dilindən istifadə edilir. Mavrikiy dilindən fərqli olaraq kütləvi informasiya vasitələrində bu dildən istifadə edilir. Bu dildə gündəlik radio və televiziya verilişləri aparılır, müəyyən qəzet və jurnallar çap edilir. Seyşel dilində tədris ingilis kilsələrinin bazar və axşam məktəblərində aparılır. Son zamanlar isə dövlət məktəblərində də bu dildə tədris aparılmağa başlanıb. Seyşel dili ölkədə hələ ingilis və fransız dilinin oynadığı sosial rol səviyyəsinə çatmayıb. Buna səbəb dilin normalaşdırılmamasıdır. Mavrikiy və Seyşel dilləri arasında kifayət qədər yaxınlıq var, lakin onların leksikasında və fonem sistemində fərqlər nəzərə çarpacaq dərəcədədir [94, s. 16].

Göründüyü kimi, picinlər də, kreollar da mürəkkəb dil təmasları zamanı formalaşır və onların öyrənilməsi dil təmasları nəzəriyyəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

4. Dillərin qarışması: substrat, superstrat, adstrat hadisələri

Dillərarası əlaqələrdən danışarkən, dilin tarixinin nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmişdik. «Dilin tarixi həmin ərazidə baş verən proseslərin «güzgüsü» rolunu

oynayır. Dilin tarixi və xalqın tarixi bir çox maraqlı məsələləri «özündə birləşdirir» [5, s. 109].

Dillərin səthi təmasında dillərin bir birinə təsiri zəif olur, bir dil digərinin daxili strukturuna toxunmur, onda əhəmiyyətli dəyişikliklər yaratmır, qarşılıqlı təsir təkcə alınmalarla kifayətlənir. Lakin dillərin tarixində elə hallar da məlumdur ki, uzun müddətli təmas nəticəsində dillərdən biri öz müstəqilliyini itirir, digəri isə saxlayır. Öz müstəqilliyini qoruyan dil ona qarışan dilin bir sıra xüsusiyyətlərini mənimsəyir. Dillərin daxili strukturunun dəyişməsində öz əksini tapan bu proses dilçilik ədəbiyyatında çarpazlaşma adlandırılır. Alınan nəticəyə görə, çarpazlaşmanın üç növü məlumdur: substrat, superstrat və adstrat [44, s. 489].

Substrat – (latın dilində sub – alt və stratum – qat, təbəqə) dil sisteminin verilən dilin inkişaf qanunlarından deyil, həmin linqvocoğrafi ərazidə əvvəllər yayılan dilə aid cizgilərin cəmidir. Alınmalardan fərqli olaraq substrat ikidillilik mərhələsindən sonra, gəlmələr tərəfindən yerli əhalinin geniş assimilyasiyasını və etnik qarışmasını şərtləndirir. Substrat qalib dilə həm qohum, həm də qohum olmayan dil ola bilər [110, s. 497].

Əvvəllər həmin ərazidə olan, gəlmə dil tərəfindən məğlub edilən və ona qarışan, onda müəyyən iz buraxan yerli dilə substrat deyilir: məsələn, fransız dili üçün kelt, hind dilləri üçün dravid substratı [42, s. 139].

Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində substrat əlamətləri müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin Zaqatala – Qax şivələrində təsadüf edilən **q<k** hadisəsi (**qomaq** «**kömək**», **inaq** «**ikən**», **qişi** «**kişi**») görünür, Qafqaz dilləri qrupuna daxil olan substrat əlamətidir. Azərbaycan dilinin

talış şivələrində (Lənkaran, Astara, Lerik, Masallı) incə **i** samiti isə İran substatı əlaməti hesab edilə bilər.

Bakı dialektinə aid **a>o** əvəzlənməsi də güman ki, substrat hadisəsidir. Eyni hadisənin özbək dilində də özünü göstərməsi hər iki hadisənin İran mənşəli substrat təsiri olduğunu söyləməyə haqq verir [5, s. 110].

Dil substratı anlayışı ilk dəfə V. fon Humboltun əsərlərində irəli sürülmüşdür. Substrat məsələsinə V.Humboldtla eyni zamanda (1821-ci ildə) Danimarka dilçisi V.H.Bredsdorf da toxunmuşdur. Lakin konkret hadisələri izah edərkən substrat anlayışını bir metodik üsul kimi ilk dəfə 1887-ci ildə italyan dilçisi Q.İ.Askoli işlətməmişdir. O, Hindistanın yerli dillərinin sonralar bu əraziyə gəlmiş hind dillərinin inkişafına təsir göstərdiyini göstərmişdir. Q.İ.Askoli bu barədə yazır: «roman dillərinin inkişafı prosesində etnik anlara istinad etmək faydalı olardı, xüsusən, kelt dilinin roman dilinə təsiri nəticəsində latın dilində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmalıdır» [44, s. 490].

Dilçilik tarixində XIX əsrdə dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin növlərini müəyyənləşdirmək cəhdləri meydana gəlir. Dilçilər dil əlaqələrindən danışarkən bu proseslərin tarixlə əlaqəli olduğu qənaətinə gəldilər və məhz bu məqsədlə bir sıra dilçilər dil qarışmalarının bütün növlərini müəyyənləşdirməyə cəhd etdilər. Xüsusilə də qərb dilçilərinin bir çoxunun əsaslandıqları Hemplin işi daha çox populyarlıq tapdı. Hempl xalqların qarışması zamanı iqtisadi və siyasi amillərin təhlilini verir və onların dillərin diferensiasiyasında təsirindən danışır. O, daha yüksək, daha aşağı mədəni səviyyəni, əhalinin daha çox və daha az saylı olmasını əsas götürürdü. Alim, aşağıdakı növləri müəyyənləşdirir.

I. Qaliblər ümumi əhaliyə nisbətən çox da böyük olmayan qrupu təşkil edirlər. Lakin hakim zümrəyə çevrilsələr də, lakin kifayət qədər sayı malik olmadıqlarına görə bütün ölkəyə öz dilini qəbul etdirə bilmirlər. Onların uşaqları aborigenlərin dilini öyrənir və tədricən qaliblərin dili, qalib gələn əhalinin dilinə idarəçilik, ordu və məhkəmə və s. ilə bağlı terminləri keçirərək itir (məsələn, Fransada normandlar və İngiltərədə fransızlar).

II. 1) Qaliblər böyük dəstələrlə gəlir və özləri ilə ailələrini də gətirirlər. Onlar hakim və orta təbəqənin, aşağı təbəqənin isə bir hissəsini təşkil edirlər. Aborigenlər gəlmələrə öz yerlərini verir və ya onların quluna çevrilirlər. Yerli əhalinin dili dilin aşağı tipi kimi qiymətləndirilir və tezliklə özündən sonra bəzi coğrafi adları saxlamaqla ölür (məsələn, keltlərə münasibətdə Britaniyada anqlar və sakslar); 2) Daha güclü xalq digərinə qalib gəlir və onun ərazisini zəbt edərək, koloniyaya çevirir; əgər vaxt keçdikcə bu ərazi koloniyaya şəkildə qalırsa, onun əhalisi getdikcə daha çox metropoliyanın əhalisinin dilinə və adətlərinə keçir (məsələn, İtaliya, İspaniya və Qalliya romalıların hökmranlığı altında). III. İmiqrantlar müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif qruplar şəkildə gəlir, kiçik qulluqlarda işləyir və gəldikləri ölkənin dilini nə qədər yaxşı bilirlərsə, bir o qədər həmin ölkədə daha yaxşı və tez yerləşə bilirlər. Buna görə də, onlar tamamilə assimilyasiyaya uğrayırlar və əhalinin əsas hissəsinə çevrilə bilirlər, amma onların dili praktik olaraq bu ölkənin dilinə heç bir təsir göstərmir (məsələn, ABŞ-da imiqrantların taleyi) [161, s. 11-12].

Göründüyü kimi, Hempl tarixi proseslərin və insanların müxtəlif dövrlərdəki yerdəyişmələrinin dilin inkişafına təsirini aydın şəkildə qeyd etmişdir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dilçilikdə substrat anlayışının ilk olaraq kim tərəfindən irəli sürüldüyü məsələsi hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Bu da onunla bağlıdır ki, substratla bağlı dilçilik tarixində təxminən eyni zamanda bir neçə elmi mülahizə irəli sürülüb. Xüsusi ilə bununla bağlı Y.Bredsdorfun, Q.İ.Askolinin, V.Humboldtun adı qeyd olunmalıdır. Q.İ.Askoli hələ 1881-ci ildə latın **u** foneminin ispan **ü** foneminə keçidini kelt təsiri ilə, latın **f** foneminin ispan **h** foneminə keçidini isə iber substratı ilə izah etmişdir. Bu barədə artıq qeyd edildiyi kimi, bir sıra dilçilər fikir yürütsələr də, məhz bu konkret faktları göstərdiyinə görə, Q.İ.Askoli bu nəzəriyyənin banisi sayılır. Q.İ.Askolinin fikrincə, uyğun «etnoloji səs dəyişmələrini» aşkar etmək üçün bir sıra şərtlər vardır: 1) Fonetik dəyişikliklər uyğun etnik qrupların müəyyən etdiyi ərazilərdəki sərhədlərdə baş verməlidir. Məsələn, latın **u** səsinin fransız **ü** səsinə keçidi ancaq romalıların qallarla əlaqə olduğu ərazilərdə baş verib. 2) Digər tərəfdən **u** səsi **ü** səsinə təkcə qalların latın dilindən götürdüyü sözlərdə deyil, həmçinin digər dillərdən də, məsələn, german dillərindən götürdüyü sözlərdə də özünü göstərir. 3) Keltlərin öz sistemlərində də qalların **u** səsinin britan **i** səsinə uyğun gəldiyi üçün köhnə **u** səsinin dəyişməsi var idi [161, s. 16].

Lakin substratın daha çox müəyyən olunduğu dil sahəsi sintaksis sayılır. Məhz sintaksisdə itən dilin psixi vərdişləri özünü göstərir.

Dil substratının daşıyıcısı olan xalq yad dili mənimsəyərək onu ona görə dəyişir ki, dilə öz dil vərdişlərini gətirir. Bir sıra dilçilərin bu məsələ ilə məşğul olmaqlarına baxmayaraq, indinin özündə də bu məsələ tam olaraq aydınlaşdırılmayıb. Hələ B.A.Serebrennikov bu məsələnin dilçilikdə tam aydınlığı ilə müəyyənləşmədiyini qeyd edirdi. Onun fikrincə, əslində həm substrat, həm də superstrat dil təmaslarının müxtəlif formalarıdır və bu problemin öyrənilməsi üçün məhz dil təmasları problemini araşdırmaq lazımdır [145, s. 36]. Müəllif öz fikirlərini aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif dil ailələrinə məxsus olan udmurt və tatar dillərinin qarşılıqlı əlaqələrini təhlil etmişdir. Bildiyimiz kimi, udmurt dili fin-uoqor dillərinə, tatar dili isə türk dillərinə aiddir.

V.A.Abayev də təxminən eyni məntiqlə buna yanaşmışdır və belə əlaqəni dilin artikulyasiya bazası ilə yanaşı, xalqın məişəti, sosial vərdişləri, ənənələri və onun psixoloji xarakteri ilə çox dərin köklərlə bağlı olduğunu qeyd edir. «Buna görə də bir dildən digərinə keçid çətin və ağır prosesdir. Yeni dili öyrənmə istəyi nə qədər güclü olsa da, bu istək tam olaraq reallaşmır. Doğma dilin fonetik, leksik, semantik xüsusiyyətlərinin hansısa biri yeni öyrənilən dilə keçir. Nəticədə, qəbul edilmiş özgə dil bu şəraitdə əvvəlkidən fərqli olan xüsusi özünəməxsus xarakter əldə edir. Bu özünəməxsusluğu biz latın termini ilə substrat adlandırırıq» [53, s. 57].

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, substrat tam olaraq dilçilik anlayışı deyil. O həm də tarixi və etnik proseslə bağlıdır. Substratla alınma arasında da dilçilik ədəbiyatında tam bir sərhəd müəyyənləşdirilməyib. Çünki hər iki anlayışda oxşar cəhətlər çoxdur. Həm alınma, həm də substrat bir sis-

temdən digərinə keçən elementlərdən ibarətdir. Amma substrat alınmadan fərqli olaraq, dilin daha dərin kökləri ilə bağlıdır. Dil substratı dilin daha möhkəm təşkil olunmuş sistemlərini əhatə edir və alınmadan fərqli olaraq, onu müəyyənləşdirmək daha çətin prosesdir. Substrat halı dilin daha dərin köklərində olur, alınma isə əksinə, daha çox leksik səviyyədə yayılır. Substrat dilin daha dərin kökləri ilə əlaqədə olduğundan dilin etnogenezi və yaranması ilə bağlıdır. Alınma isə əksinə, dilin daha sonrakı inkişafı ilə bağlıdır. Substratın dilin belə dərin köklərinə bağlılığını onun ikidilliliklə bağlılığı və sonrakı mərhələdə birinci dilin tədricən istifadədən çıxması ilə izah edirlər. Məlum olduğu kimi, alınma üçün heç də ikidillilik tələb olunmur.

Müəyyən dilçilər substrat anlayışına bəzən ikidillilərin dilində baş verən kənarəçixmələr kimi baxırlar. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ikidillilik zamanı dildə baş verən normadan kənarəçixmələr dilçilikdə interferensiya halı kimi izah edilir. V.İ.Abayev isə bu kənarəçixmələri substrat kimi izah etməyə çalışır [53, s. 60]. Lakin substrat tarixi bir proses olduğu üçün onu heç də interferensiya ilə eyniləşdirmək olmaz. Substrat bir zaman normadan kənarəçixmə idisə, artıq illər keçdikdən sonra ikidillilik tədricən itir və bu kənarəçixmələr dildə çox zaman normaya çevrilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, substratdan danışarkən dilçilər daha çox fonetikaya istinad edirlər. Buna baxmayaraq, bəzi dilçilər leksik səviyyədə də substrat hadisəsini şərh edirlər. V.İ.Abayev «substrat və leksika» mövzusunun çətinlik törətdiyini qeyd edir [53, s. 64].

Bildiyimiz kimi, leksika dilin dəyişikliklərə olduqca həssas olan hissəsidir. Lakin leksikada da qeyd etdiyimiz kimi, morfolojiya qədər möhkəm olan təbəqələr var. Buraya əvəzliliklər, saylar və fellər, insanın bədən üzvlərinin adları, təbiət hadisələri, qohumluq terminləri, əsas sosial terminlər daxildir. Belə sözlər minilliklər boyu yaşayır və dəyişikliklərə çox az meyilli olurlar. Ona görə də, bu sözlərin içində həmin dil sisteminə yad olan sözlər varsa, bu zaman alınmalardan deyil, substrat anlayışından danışılır. «Məhz substrat və onunla bağlı olan ikidillilik» bir dildən digərinə əsas leksik fonda daxil olan sözlərin keçməsinə şərait yaradır [53, s. 65].

Leksika ilə əlaqədar olaraq eyni zamanda semantika və idiomatika ilə bağlı bəzi fikirləri qeyd etmək lazımdır. Məhz bu sahələr xalq psixologiyası ilə sıx bağlı olduğundan dilin çox mühüm şöbələrindəndir. Substrat məsələləri ilə bağlı tədqiqatlar aparılarkən dilin bu sahələrinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bir dildən digərinə keçərkən digər dilin tələffüzünü tam olaraq öyrənmək olar. Həmin dilin leksikasını mənimsəmək də olar. Lakin semantik xüsusiyyətləri tam olaraq itirmək çox çətin, bəlkə də mümkün deyil. Bu özünü bir sıra münasibətlərdə göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilində təmiz və aksentsiz danışan talış özü də hiss etmədən səhvlərə yol verir və talış dilinin sözlərini və söz birləşmələrini olduğu kimi tərcümə edir. Məsələn, **soyuq su** əvəzinə **sərin su**, (**sərinə ov**), **sinif yoldaşı** əvəzinə **sinif oğlu**, **sinif qızı** (**sinifi kinə**, **sinifi zoə**), **dovğa** əvəzinə **ayran aş** (**dunə aş**), **ağcaqanad** əvəzinə **milçək** (**muçək**), **stol** əvəzinə **miz** (**miz**) sözünü işlədir. Bu da substrat əlaməti sayılmalıdır. V.A.Abayevin fikrincə, dil substratını müəyyənləşdirərkən məhz semantik və

idiomatik xüsusiyyətləri əsas götürmək lazımdır. Əslində isə, bu növ faktlara, adətən, çox az rast gəlinir və onlar nəzəri çox az cəlb edir. Buna görə də bu faktları biz dili daha dərinədən biləndə təhlil edə bilirik [53, s. 66].

Dilin morfoloji sistemi artıq qeyd etdiyimiz kimi, daha konservativdir və dəyişikliklərə az məruz qalır. Bu özünü substrat anlayışında da göstərir.

Substrat anlayışı hind-avropa dil ailəsinə daxil olan dillərin tədqiqində xüsusi rol oynayıb. XIX əsrdə dilçiliyə gətirilən bu anlayışa 60-80-cı illərdə Q.İ.Askoli və Q.Şuxardt, sonralar isə V.Vrendal, Y.Pokorniy, A.Meye, O.Yespersen, V.A.Terraçini; rus slavyanşünaslığında isə B.de Kurtene, A.A.Şaxmatov, A.M.Selişev müraciət etmişlər. Azərbaycan dilində də substrat izləri vardır. Lakin substratın müəyyən-ləşdirilməsi olduqca çətin məsələdir. Bir çox dilçilər buna toxunsalar da, bir çox məsələlər hələ də tam həllini tapmamış qalır. Azərbaycan dilində daha çox İran və alban substratından danışılır. Alban və Azərbaycan dil əlaqələrini araşdı-rarkən V.Qukasyan bu nəticəyə gəlir ki, bu fikirlərin heç biri düz deyil. Onun fikrincə, əksinə, İran dillərində türk substratından danışmaq lazımdır. Daha sonra müəllif Azərbaycan di-lində ə saitinin İran substratı olması fikrini də mübahisəli sayır [83, s. 228-229]. Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazda türkdilli arealı araşdıran N.Hacıyeva da Azərbaycanın və Türkmənistanın cənubunda ə saitinin çox işlənməsini xarici amil olan İran dillərinin təsiri ilə izah edir [76, s. 17]. Göründüyü kimi, substrat məsələsi çox mübahisəlidir və bu məsələ xalqın tarixi, etnogenezi isə sıx bağlıdır. Azərbaycan tarixində isə mübahisəli məsələlər hələ də qaldığından və

bizim tədqiqatımızın dil tarixini deyil, nəzəri məsələləri əhatə etdiyindən biz bu məsələlərə az diqqət yetirəcəyik.

Substratın tam əksinə olan hadisə superstrat adlanır. Belə ki, substrat məğlub olan yerli dildirsə, superstrat yad ərazidə məğlub olan gəlmə dildir. Başqa sözlə, gəlmə dilin yerli dildə izlərinə superstrat deyilir. Superstrat termini ilk dəfə (latın dilindən tərcümədə super – üstündə, üzərində və startum – qat, təbəqə) V. fon Vartburq tərəfindən istifadə edilmişdir. Superstrat da substrat kimi ilk olaraq fonetikada və qrammatikada özünü göstərir. Leksikada superstrata az rast gəlinir və onu alınmalardan fərqləndirmək çox çətinidir.

Superstrat hadisəsinə nümunə olaraq V. fon Vartburq Roma imperiyasının süqutundan sonrakı dövrdə frank dilinin latın dilinə təsirini misal çəkir. Onun fikrincə, məhz germandilli frank qəbilələri Luara çayından şimala yayılmış latın dilinə sonralar fransız dilinin yaranması üçün şərait yaratmış xüsusiyyətləri vermişlər. Bu iki fərqli dil bir neçə əsr yanaşı yaşamış, sonra german dili indi fransız dilində bizə məlum olan formaları latın dilinə vermiş və özü tədricən itməyə başlamışdır.

Superstrat rolunda çıxış edən dil yalnız yeni gəlidiyi yad mühitdə məğlub olur, öz doğma mühitində isə varlığını saxlayır. Məsələn, Azərbaycan dilində ərəb və fars superstratlarının güclü leksik izləri qalmışdır. Norman istilaçılarının ingilis dilində buraxdığı güclü təsiri də superstrat hadisəsinə misal göstərmək olar. Normalılar əvvəllər romandilli olmamışlar. Onlar Skandinaviyadan Fransaya köçmüş və romanlaşmışlar. 1066-cı ildə normanlar İngiltərəni işğal etmişlər, yerli əhali ilə qarışmış və ingilis dilini qəbul etmişlər. Normalıların fransız dili ingilis dilinə güclü təsir göstərmiş və

onlar ingilis dilinin lüğət tərkibinin yarıdan çoxunun roman mənşəli olmasında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Substrat hadisəsinə nisbətən superstrat hadisəsində çarpazlaşmada iştirak edən hər iki tərəf – həm qalib dil, həm də məğlub dil məlum olur.

Dillərin çarpazlaşmasında adstrat hadisəsi substrat və superstrat hadisələrinə nisbətən daha az əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında bu anlayışa daha az şərh verilmişdir. «Adstrat – (latın dilində ad – yanında və stratum – qat, lay) – xalqların uzunmüddətli birgə yaşanı və əlaqələri nəticəsində bir dilin digərinə təsirinin nəticəsi kimi izah edilən dil sistemi cizgilərinin mahiyyətidir» [110, s. 19]. Substrat və superstratdan fərqli olaraq, adstrat dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin neytral növünü göstərir. Bu növdə bir dil tərəfindən digər dilin assimilyasiyaya uğraması və bir dilin digərində eriməsi prosesləri baş vermir. «Adstrat» termini ilk dəfə 1939-cu ildə italyan dilçisi M.Bartoli tərəfindən dilçiliyə gətirilmişdir. Bu terminlə o, iki dilin marginal (ucqar – təmas) rayonlarında qarşılıqlı münasibətlərini və bu zaman yad dil ünsürlərinin mənimsənilməsi hadisəsini ifadə edirdi. M.Bartolinin fikrincə, dillərin ucqar rayonlarında təması zamanı dil ünsürləri əvvəlcə həmin ərazinin «dilinə» keçir, sonra isə daha geniş əraziyə yayılır. Adstrat hadisəsinə Belarus – Litva, Litva – polyak, sloven – italyan qarşılıqlı münasibətlərini göstərmək olar. Adstrat anlayışı dilçiliyə M.Bartoli tərəfindən gətirilsə də, bu anlayışın ifadə etdiyi dil hadisəsi dilçilərə çoxdan bəlli idi. Hələ XIX yüzilliyin 80-ci illərində alman dilçisi İ.Şmidt hind-avropa dillərinin qarşılıqlı münasibətlərinə həsr etdiyi əsərində «dalğalar nəzəriyyəsinə»

irəli sürmüşdür. O, baltik – slavyan dilləri qrupunun german və hind-iran dilləri ilə, yunan dilinin latın və hind-iran dilləri ilə münasibətlərini tədqiq edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu dillərin coğrafi yerləşməsi, qonşuluğu və bir qrupun dillərinin başqa qrupun dilləri ilə təması onların leksikası və qrammatikasında ümumi ünsürlərin əmələ gəlməsinə təsir göstərmişdir. Qonşu dillər təkcə onlara xas olan xüsusiyyətlərə malik olur, necə deyərlər, bir dil başqa dilə qovuşur və tədricən dillər konsentrik dairələrdə dalğalar şəklində yayılır; dil hadisələrinin yayılması mərkəzdən ucqarlara doğru olur. Dil hadisələri «mərkəzdə» güclü olur, dairənin ucqar pereferyasında tədricən sönür və qonşu dairənin ucqar pereferyasındakı dil hadisəsi ilə qovuşur. M.Bartolinin irəli sürdüyü adstrat anlayışı İ.Şmidtin irəli sürdüyü dairələrin ucqar pereferyalarında dil hadisələrinin qovuşması və dillərin marginal rayonlarında bir-birinə qarşılıqlı təsiri, bu təsir nəticəsində dil ünsürlərinin bir dildən digərinə keçməsi haqqındakı fikirlərinə uyğun gəlir. İ.Şmidtdən sonra, lakin M.Bartolidən əvvəl bu problem haqqında Avstriya dilçisi H.Şuxardt da uyğun fikirlər söyləmişdir. Dilçilik coğrafiyasının yaranması və izoqloss nəzəriyyəsinin meydana çıxması U.Şmidtin fikirlərini yoxlamağa imkan verirdi. Beləliklə, adstrat anlayışı əsaslandırıldı. Bir tərəfdən, coğrafi dilçilik, digər tərəfdən, adstrat anlayışı əsasında dilçilikdə yeni cərəyan – adstrat anlayışını özünə metodoloji əsas götürən neolinqvistika cərəyanı (ona məkan və yaxud areal dilçilik də deyilir) yarandı [44, s. 493-494].

«Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən hadisələr xalqın tarixi ilə qırılmaz sürətdə bağlıdır; məsələn, substrat hadisəsi Azərbaycan dilində ona görə asanlıqla müşahidə edilir ki,

bilavasitə xalqın tarixi və dilin tarixi ilə bağlıdır» [5, s. 110]. Ə.Rəcəbov yazır: «Substrat dilin daxili inkişaf qanunlarını pozur. Onun təsiri dil strukturunun səviyyələrinə sirayət edir. Dil strukturundakı dəyişikliklər substrat təsir zamanı çox ləng baş verir, uzun müddət davam edir. Bu da səbəbsiz deyildir, belə ki, dildəki substrat dəyişiklikləri o dildə danışan xalqın etnik tərkibində dəyişikliklərin baş verməsi ilə müşahidə edilir: yerli xalq gəlmə xalq tərəfindən tədricən assimilyasiya edilir» [44, s. 490].

Azərbaycan dilindəki superstratın izlərinin də ilk növbədə Azərbaycan xalqının tarixi ilə bağlı olduğu qeyd edilir. «Azərbaycan dili birdən-birə ədəbi dil ola bilməmişdi. Kargüzarlıqda, elm və ədəbiyyatda ərəb və fars dilləri hakim idi. Fars dilinin təsiri daha qüvvətli idi. Ədəbi əsərlər bu dildə yaradılırdı. O, əsasən, hakim dairələrin dili idi. Azərbaycan əhalisinin isə çox az qismi bu dili bilirdi» [8, s. 189].

Dillərin qarışması nəticəsində dildə müxtəlif proseslər baş verir. Lakin son dövr ədəbiyyatında dillərin qarışması termini ümumiyyətlə qəbul edilmir. Məsələn, Ə.Rəcəbov yazır: «dillər qarışmır, qarışıq dillər yaranmır, başqa dillərin təsiri ilə dildə müəyyən deformasiyalar yaranır, lakin dilin strukturu öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır» [44, s. 494]. Bununla belə, dillərin inkişafını və dillərarası əlaqələrin tədqiqində həm substrat, həm superstrat, həm də adstrat hadisələrinin xüsusi əhəmiyyəti danılmazdır.

5. Kodların dəyişdirilməsi: Bilinqvizm və diqlossiya

Müasir dilçilikdə bilinqvizm və diqlossiya problemləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses dillərarası əlaqələrin xüsusi formasıdır. Kodların dəyişdirilməsi dil əlaqələrinin digər növlərinə nisbətən daha çətin problemdir. Bu artıq individin – fərdin iki dili ayrı-ayrılıqda beynində daşmasıdır. İnterferensiya qarşılıqlı əlaqələrin ilkin prosesidir və bu vaxt ikinci dili yenicə öyrənməyə başlayan fərd yeni dil kodunu hələ dərk etmir və bunun nəticəsində onun nitqində müəyyən normadan kənar çıxma halları baş verir. Kodların dəyişdirilməsi zamanı isə bu proses, yəni ikinci dilin öyrənilməsi prosesi artıq başa çatır. Bu zaman individ sərbəst şəkildə hər iki dildə danışır və onun nitqində interferensiya hallarına çox az rast gəlinir. Qloballaşan müasir dünyada bilinqvizm – ikidillilik adı hal olsa da, onun öyrənilməsi prosesi dilçilikdə hələ də ciddi problemlər yaradır. Çünki bilinqvizm çox vaxt fərdi xarakter daşıyır və bəzən bütöv bir toplumu, cəmiyyəti, müəyyən bir ərazini əhatə edir. Bu mənada kodların dəyişdirilməsi prosesini öyrənmək üçün həm sosioloji, həm psixoloji, həm də linqvistik metodlardan istifadə etmək lazım gəlir.

Dünyanın sosial-iqtisadi inkişafı prosesi müasir dövrdə nəinki çoxmillətli ölkələri, həmçinin müəyyən qədər təkmillətli olan dövlətləri də əhatə edərək, getdikcə daha çox millətləri və xalqları qarışdırır [100, s. 3].

Bu problem dilçilikdə yeni deyildir. Məlumdur ki, cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfalar, qəbilələr, xalqlar və millətlər həmişə bir-biri ilə əlaqədə olmuşlar. Bu əlaqələrin

süurlu, yaxud qeyri-iradi olmasından asılı olmayaraq, tayfa və qəbilələr birləşmiş və ayrılmış, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri özünə tabe etmiş, qonşu, yaxud uzaq xalqlar arasında ticarət əlaqələri yaranmışdır və s. Bütün bunların nəticəsində xalqlar, onların dilləri təbii olaraq qaynayıb qarışmış, dillər arasında çarpazlaşma, qarışma, bir-birinə qarşılıqlı təsir və bir-birindən sözalma prosesləri baş vermişdir. Bu proseslər nəinki ayrı-ayrı fərdlərin, hətta bütöv etnik birləşmələrin ikidilli olmasına səbəb olmuşdur. «İkidillilik zahiri formaca nitq fəaliyyəti kimi fərdi-psixoloji hadisə olsa da, mahiyətcə dərin ictimai-ideoloji xarakter daşıyır» [45, s. 3].

İkidillilik və çoxdillilik həm qədimdə, həm də müasir dövrdə bu və ya digər şəkildə geniş yayılmışdır. Bu hadisə ilə rastlaşan həm dilçilər, həm də ictimai xadimlər onun mahiyyəti barədə çox yazmışlar. «Bununla belə biz hələ də ikidillilik haqqında elə bir ümumi təlimə malik deyilik ki, onun bütün dünyada yayılmasını və sonsuz müxtəlif formalarını əhatə etsin» [99, s. 13]. Göründüyü kimi, bu problem dilçilikdə hələ də tam izah edilməmiş qalır. Bu da problemin çoxcəhətliliyi ilə əlaqədardır. Bilinqvizmin tədqiqinin əsas aspektləri sosiolinqvistik, linqvistik, psixoloji (və ya psixolinqvistik) və pedaqoji aspektlərdir. Buna görə də, ikidillilik elmi araşdırmanın obyektini kimi kompleks öyrənilməyə möhtacdır: əsas etibarilə sosiolinqvistlərin, linqvistlərin, psixoloqların, psixolinqvistlərin və metodistlərin ümumi səyi nəticəsində ikidilliliyi ümumsosioloji planda filosoflar, sosioloqlar, tarixçilər, etnoqraflar öyrənirlər. İkidilliliklə ədəbiyyatşünaslar da məşğul olurlar. Y.D.Deşeriyev və İ.F.Protçenko da bilinqvizmin əsas baxış bucaqlarının dilçililiyin özünün, sosiolinqvistika-

nın, psixolinqvistikanın və pedaqogikanın olduğunu qeyd edirlər [88, s. 28].

Artıq qeyd edildiyi kimi, bu proses kompleks yanaşmanı tələb edir. Lakin biz burada daha çox prosesin linqvistik xarakterini öyrənməyə çalışacağıq. Bir şeyi qeyd etməliyik ki, bilinqvizmi konkret fərdin danışıqında (bilinqvin) öyrənməli olsaq da, L.B.Nikolskiyin qeyd etdiyi kimi, bilinqvizmi ikinci dili həyat praktikasında işlədən insanlarda olduğu kimi öyrənəcəyik. Yəni məktəbdə öyrədilən dil bir neçə ildən sonra itirilə bilər, bu da fərdi bilinqvizm halı olduğundan bilinqvizm nəzəriyyəsi üçün o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Beləliklə, bu hadisəni individual olaraq öyrənsək, onun kütləvi və sosial şərti xarakterindən kənarlaşmarıq [126, s. 89-90].

Hər bir bilinqv gündə bir neçə dəfə dilini «dəyişməli» olur, çünki şəraitdən asılı olaraq bilinqv bir dildən digərinə keçmək məcburiyyətində qalır. Məhz bu halda dil kodlarının dəyişməsi halı baş verir. Bəzi dilçilərə görə, bilinqv iki dildən birində daha çox danışarsa, bu onun ana dili hesab olunmalıdır. Əslində isə hər hansı bir dildə çox danışmaq və ya ona yaxşı bilmək hələ o dilin ana dili olduğuna dəlalət etmir. Bu individin sosial şəraitindən daha çox asılıdır. Məsələn, əgər individ imiqrantdırsa və ya yerli azsaylılara mənsubdursa, o məktəbdə və digər sosial-siyasi yerlərdə doğma dili ancaq məişət səviyyəsində öyrənərək bu dildə aydın danışa bilməyəcək. Beləliklə, onun üçün birinci dil, əlbəttə ki, onun doğma olmayan dili olacaq.

Bununla bağlı maraq doğuran məsələlərdən biri də dilçilər arasında bilinqvizmin formasına münasibət məsələsidir. Dilçilərin bir qisminin fikrincə, bilinqvizm ancaq genetik cəhətdən

fərqli, qohum olmayan dillər arasında olur. Digər dilçilər isə bunun əksinə olaraq hər hansı iki dildə danışmanı, hətta iki yaxın qohum dili bilməyi də bilinqvizm sayırlar. İkinci fikrin tərəfdarları dilçilikdə daha çoxdur. Zənnimizcə, bu fikir daha doğrudur və hər hansı iki dildə sərbəst danışmaq və ani olaraq birindən digərinə keçmək bilinqvizmdir. Lakin qohum olmayan dillərin dəyişik işlənməsi daha ciddi sosial və linqvistik fərqlər doğurduğundan dilçilikdə belə bilinqvizm daha çox tədqiq edilir.

Bilinqvizm zamanı dillərin mənimsənilmə dərəcəsinə görə də dilçilər müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. «Ən yüksək ikidillilik dərəcəsi o zaman baş verir ki, danışan fərd milli dilini deyil, qazanılan dili, ikinci dili ana dili hesab edir. Məsələn, Sovet İttifaqında 1971-ci il əhalini siyahıya almaya görə milliyyətə rus olmayan 13 milyon, 1979-cu il əhalini siyahıya almaya görə isə milliyyətə rus olmayan 16,3 milyon SSRİ vətəndaşı öz ana dili kimi rus dilini göstərmişdir» [44, s. 353].

Dilçilikdə ikidilliliyi iki dildən eyni zamanda sərbəst istifadə etmə kimi qəbul edirlər. Beləliklə, ikidilliliyi iki dildən təxminən eyni dərəcədə sərbəst, aktiv istifadə kimi qəbul etmək lazımdır. Başqa sözlə, ikidillilik onda başlayır ki, ikinci dili bilmək dərəcəsi, birincisini bilmək dərəcəsinə tam yaxınlaşır [54. s. 51].

A.Axmanova isə ikidilliliyi iki dilə eyni dərəcədə yiyələnmə kimi izah edir [60, s. 125].

Butün bunlarla yanaşı, diqlossiya anlayışının da dilçilikdə ifadə etdiyi mənanı izah etmək lazım gəlir. İlk dəfə bu termin N. Ferqissson tərəfindən izah edilmişdir. O, bu terminlə eyni dilin müxtəlif formalarını bilən adamı nəzərdə tut-

muşdur. Diqlossiya barədə V.A.Vinoqradov yazır: «... diqlossiya (yunan dilindən **di** – iki dəfə və **qlossa** – dil) cəmiyyətdə eyni zamanda iki dilin və ya eyni dilin müxtəlif funksional sferalarda işlədilən iki formasının mövcudluğudur». Göründüyü kimi, burada həm də iki müxtəlif dildə danışmaqdan söhbət gedir. Buna misal olaraq o yazır: «Diqlossiyanın komponentləri: müxtəlif dillər (Məsələn, XVIII əsr Rusiyanın dvoryan cəmiyyətində fransız və rus dilləri), eyni dilin mövcudluğunun müxtəlif formaları (ədəbi dil – dialekt; məsələn, klassik ərəb dili və yerli ərəb dialekti) dilin müxtəlif uslublari (Məsələn, M.V.Lomonosovun üç «stul» nəzəriyyə-sində kitab – danışiq dili) [110, s. 136]. Göründüyü kimi, V.A.Vinoqradov diqlossiyanı təkcə bir dilin iki dialektini bilmək kimi məhdudlaşdırmır, ona daha geniş izah verir. Lakin N.D.Şveyçer bu cür fikirlərlə razılaşmadığını qeyd edir: «Eyni zamanda bir sıra digər ölkələrdə «diqlossiya» termini başqa mənanı əldə etmişdir. C.Fişmanda bu termin başqa bir mənada «bilinqvizm» termini ilə qarşılaşdırılır: bilinqvizm individual bacarıqları – diqlossiya funksiyanın sosial bölgüsünü xarakterizə edir, bilinqvizm individual psixoloji fenomen, diqlossiya isə sosial anlayışdır» [155, s. 115]. N.D.Şveyçer C.Fişmanın bu fikrinə etiraz edərək qeyd edir ki, bu iki forma bilinqvizmin Q.Kloss tərəfindən fərqləndirilən «individual» və «milli bilinqvizm» anlayışları ilə üst-üstə düşür.

A.D.Şveyçer qeyd edir ki, onun üçün Ferqissonun müəyyənləşməsi daha doğrudur. «Sosiolinqvistika üçün diqlossiya kimi, bilinqvizm də hər şeydən əvvəl prinsipial olaraq bir birinə oxşar sosial hallardır. Əgər bilinqvizm mövcud olan iki

dilin qarşılıqlı əlaqəsidirsə, diqlossiya isə eyni bir dilin mövcud iki müxtəlif növünün qarşılıqlı əlaqəsidir. Bilinçivizmin yuxarıdakı müəyyənlişməsinə əsaslanaraq demək olar ki, diqlossiya eyni bir nitq kollektivinin əhatəsində mövcud olan eyni dilin iki müxtəlif növü kimi (ədəbi dil və yerli dialekt, iki müxtəlif dialekt və s.) sosial şəraitdən və kommunakativ aktın digər parametrlərindən asılı olaraq bu dillərin uyğun kommunikativ sferalarda işlədilməsidir» [155, s. 116].

Azərbaycan dilçiliyində də diqlossiya haqqında müəyyən fikirlərə rast gəlinir. Zənnimizcə, ən dolğun yanaşma A.Qurbanovdadır. O, diqlossiyanın üç növünü fərqləndirir:

1. Bir xalqın tarixən iki ədəbi dildən istifadə etməsi;
2. Bir neçə xalqın öz ana dili ilə yanaşı, ümumi qohum dildən istifadə etməsi;
3. İki müstəqil qohum dildən istifadə olunması [27, s. 285].

Birinci hala misal olaraq Yunanıstandakı dil hadisəsi göstərilir. Burada vaxtilə iki ədəbi dil formalaşmışdır. Bunlardan biri yeni eranın əvvəllərində yaranmış yunan ədəbi dilidir. Bu ədəbi dil bizim eraya qədərki (V-IV əsrlərdə) yaşamış qədim yunan klassiklərinin yamsılanması əsasında əmələ gəlmişdir. İkincisi isə daha sonralar formalaşmış yeni yunan ədəbi dilidir. Bu ədəbi dil, mütəxəssislərin fikrincə, bütün arxaik ünsürlərdən azad xalqa daha yaxın və aydın olan ədəbi dil formasıdır.

İkinci hala misal olaraq ərəb ölkələri göstərilir. Ərəblərin vahid ədəbi dili VII əsrdə əmələ gəlmiş yazılı ədəbi dildir. Bütün ərəb xalqları elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, din, təhsil və s. sahələrdə bu ədəbi dildən istifadə edirlər. Lakin bu-

nunla bərabər, hər bir ərəb xalqının fərqlənən danışiq dili də mövcuddur. Tədqiqatçılar bu fərqli dilləri dialekt adı ilə tədqiq və təsvir edirlər.

Üçüncü növə isə müxtəlif mənşəli xalqların dilində təsadüf olunduğu qeyd edilir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda, Türkmənistanda, Özbəkistanda yaşayan tatarlar ailədə tatarca, ictimai mühitdə Azərbaycan, türkmən və özbək dilində ünsiyyətdə olurlar. Bu dillərin dördü də genetik cəhətdən bir-biri ilə qohum olduğu üçün türk dilləri ailəsinə aiddir. Yaxud Litva Respublikasında yaşayan latışlar ailədə latış dilində, ictimai yerlərdə isə litva dilində danışirlər. Bu qohum dillərin hər ikisi genetik cəhətdən hind-avropa dilləri ailəsinin baltik qrupuna daxildir [27, s. 285-286]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müəllif diqlossiyanın eyni toplumun iki dialektdən və ya dialekt və ədəbi dildən istifadəsi kimi qeyd etmir, ikinci halda isə iki ayrı-ayrı, lakin qohum dillərdən istifadəni diqlossiya sayır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu hal bilinqvizmə aiddir. İki hər hansı dildən istifadə istər genetik cəhətdən qohum olan, istərsə də qohum olmayan iki xalqın dilində danışmaq artıq eyni dilin müxtəlif formaları deyil, iki müstəqil dildən istifadədir. Bu hal isə dilçilikdə bilinqvizm kimi tədqiq edilir.

Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, bilinqvizmdən fərqli olaraq diqlossiya hətta sosial ierarxiyanın yüksək pilləsində də tam olaraq itmir, sadəcə onun formaları dəyişir. Cəmiyyətin təhsil alan təbəqəsinin nitqində ədəbi dil – dialekt diqlossiyası öz yerini ədəbi standart və onun müxtəlif formaları arasındakı diqlossiyaya verir [155, s. 120]. Eyni zamanda dilçilikdə kodlaş-

dırılmış ədəbi dil və danışq ədəbi dili kimi diqlossiyanın xüsusi növlərinin olduğu da qeyd edilir [108, s. 60-61].

İlk növbədə bilinqvizmi yaradan səbəbləri müəyyən-ləşdirək. Dilçilik ədəbiyyatında bunun bir neçə səbəbi qeyd edilir.

1. İnsan cəmiyyətinin inkişafı və onunla bağlı olaraq daimi iqtisadi, siyasi, hərbi, mədəni, elmi, məişət əlaqələrinin inkişafı və müxtəlif dildə danışan xalqlar arasında münasibətlərin inkişafı;
2. Eyni ərazidə bir xalqın digəri ilə ərazi toqquşması (qonşuluğu) və ya müxtəlif dilli xalqların yayılması;
3. Hər bir dilin ictimai funksiyası və təmasda olan xalqların həyatında onların həyata keçirilmə sferası [101, s. 11].

İkidilliliyin müxtəlif növləri fərqləndirilir. Bu növlərin fərqləndirilməsi də müxtəlif səbəblərlə əsaslandırılır. Məsələn, ikinci dildə nitq fəaliyyətinin ağırlığına görə ikidilliliyin üç növü fərqləndirilir: a) **reseptiv** (passiv ikidillilik: bilinqv ikinci dildə olan nitqi başa düşür, amma əcnəbi nitqi həyata keçirə bilmir); b) **reproduktiv** (bilinqv ikinci dildə hazır nitqi başa düşür və onu həyata keçirə bilir); v) **produktiv** (bilinqv ikinci dildə olan nitqi özü nitq mexanizminin tam avtomatizmi əsasında həyata keçirir) [101, s. 21].

İkinci dilə yiyələnmə dərəcəsinə görə bilinqvizmin iki növü var: qarışıq və təmiz ikidillilik. Bu növlərin fərqləndirilməsini iki dilə aid olan dil sistemlərinin bilinqvün şüurundakı uyğunlaşdırılmaya əsaslanır. Bunun mahiyyəti ondadır ki, ikinci dili mənimsəyərkən bilinqvün beynində doğma dilin dil vasitələri

ilə yanaşı yeni növ dil vasitələrinin yaranması prosesi baş verir və ya əksinə müəyyən əlaqə yaranır [101, s. 21].

Təmiz ikidillilik zamanı, bilinqvin şüurunda iki dil sistemi ayrı-ayrılıqda, bir-birindən asılı olmadan mövcud olur. Qarışıq ikidillilikdə isə bilinqvin şüurunda iki əlaqələndirilmiş linqvistik sistem yaranır, iki sıra dil vasitələri eyni bir dil cərgəsi ilə asosasiya olunur, daha doğrusu, ikinci dilin hər bir elementi doğma dilin oxşar elementi ilə əlaqəli olur, doğma olmayan dil doğma dilin fonunda fəaliyyət göstərir, ana dilinin və doğma olmayan dilin dil vasitələri arasında daimi əlaqə olur.

Təmiz ikidillilik ilkin uşaqlıq çağlarında ana dilin köməyi olmadan öyrənilən bilinqvizmdir. Qarışıq ikidillilik isə ikinci dilin sonradan öyrəniləni üçün aksentlə müşahidə olunur və bilinqvin nitqində interferensiyaya səbəb olur. İkidilliyin inkişafı ilə aksent tədricən itir. Qarışıq bilinqvizmin son mərhələsində individ qarışıq ikidillilikdən təmiz ikidilliliyə yaxınlaşır.

İkinci dilin mənimsəmə vaxtına görə **ilkin** və **sonrakı** ikidillilik fərqləndirilir. İlkin ikidillilik erkən uşaqlıq vaxtı yaranan ikidilli şəraitdə doğma və yad dilin paralel mənimsənilməsi zamanı (və ya onların arasında qısa vaxt fərqi ilə) formalaşır. Doğma və yad dilin öyrənilməsi yolları tamamilə eynidir: obyektiv dünya anlayışlarda dillərin hər birinin bir-başə vasitələri ilə əks olunur, bilinqvin şüurunda bir-biri ilə təması olmayan iki müxtəlif asosasiyalar sistemi formalaşır. Bu halda doğma və yad dil şərti olaraq, formal əlamətlərinə görə fərqləndirilir (bilinqvin müəyyən millətə aidliyinə görə).

Sonrakı ikidillilik o zaman mümkün olur ki, bilinqvin şüurunda doğma dilin linqvistik sistemi artıq möhkəmlənib. Yad dil şüurlu şəkildə doğma dilin fonunda mənimsənilir və tabe olan (asılı) funksiyanı daşıyır. Sonrakı ikidillilik adətən məktəbdə xarici nitq mühitinin olmaması şəraitində formalaşır.

Mənimsənilmə vasitəsinə görə **kontaktlı** (təmaslı) və **kontaktsiz** (təmassız) ikidillilik də fərqləndirilir. Təmaslı (kontaktlı) ikidillilik iki xalqın uzun müddətli birgəyaşamı şəraitində formalaşır. İkinci dil müxtəlif dilli xalqlar arasında vacib ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilir. Təmassız (kontaktsiz) ikidillilik, məktəbdə, ali təhsil müəssisələrində, kurslarda bu dilin daşıyıcılarının əsas kütləsindən kənarında yaranır. Təmaslı ikidillilik təmassız ikidilliliyə nisbətən daha sabitdir.

Yayıma dərəcəsinə görə **individual** və **kütləvi** ikidillilik fərqləndirilir.

Individual ikidillilik zamanı bilinqlər kimi ancaq ayrıca şəxslər çıxış edir. Bu şəxslər müxtəlif səbəblərdən ikidillidirlər:

1. İkinci dili öz ixtisasları ilə bağlı öyrənmək zərurətindədirlər, məsələn, tərcüməçilər, xarici dil müəllimləri və s.
2. xarici mühitə düşərək ikinci dili öyrənilblər.

Kütləvi bilinqvizm zamanı bütün əhali və ya onun müəyyən bir hissəsi ikidillidir. Uyğun olaraq kütləvi ikidillilik tam (bütün əhali ikidillidir) və ya qismən (əhalinin yalnız bir qismi ikidillidir) olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, dilçilərin bir çoxu individual (fərdi) ikidilliliyi qəbul etmir və buna qarşı çıxırlar. Amma fikrimizcə, individual (fərdi) ikidilliliyin xalqların ictimai və

mədəni həyatında rolu çox böyükdür. İndividual (fərdi) ikidilliliyin daşıyıcıları tərcüməçilər, diplomatlar kimi çıxış edirlər və öz xalqının mədəniyyətini digər xalqlar arasında yayılmasında və digər xalqların mədəniyyətlərini öyrənməkdə öz xalqlarına kömək edirlər. Onların vasitəsi ilə xalqlar arasında diplomatik əlaqələr qurulur, müxtəlif dildə danışan insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır.

İkidillilik **birtərəfli** və **ikitərəfli** olmaqla iki yerə bölünür.

Birtərəfli ikidillilik özünü ən çox kiçik etnik qrupun daha böyük etnik qrupla, xalqla, millətlə daimi siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqədə olması zamanı baş verir. Məsələn, Rusiya Federasiyası daxilindəki bütün muxtar respublika və vilayətlərin, milli mahalların qeyri-rus əhalinin hamısının, Azərbaycanda yaşayan tat, talış, kürd, qırz, xınalıq, budux, udinlərin, Gürcüstanda yaşayan abxaz, açar, basbi, osetinlərin, Tacikistanda yaşayan işkaşimilərin və s. etnik qrupların ikidilliliyi buna misal ola bilər. İkidilliliyin bu formasında azlıq təşkil edən etnik qrupun nümayəndələri çoxluq təşkil edən qrupun dilini öyrənir, lakin çoxluq təşkil edən qrupun nümayəndələri azlıq təşkil edən qrupun dilini bilmir. Ölkəmizin hər yerində: şəhərlərdə və kəndlərdə ana dili olmayan əhatədə yaşayan ayrı-ayrı millətlərin ikidilliliyi birtərəfli ikidilliliyə nümunə ola bilər.

Birtərəfli ümumxalq ikidilliyində linqvistik planda ikinci dilin ana dilinə təsiri dilin bütün sistemlərində – fonetika, leksika – semantika, morfolojiya, sintaksis, hətta frazeologiya və sözyaratma sistemlərində də güclüdür. Sosioloji planda isə azlıq təşkil edən ikidilli xalqın ana dilinin ictimai funksiyası getdikcə məhdudlaşır. Yazılı olmadığı üçün bu dil nəinki rəsmi dil kimi

işlənir, hətta həmin dildə tədris və təlim-tərbiyə aparılmır, mətbuat olmur; belə azlıq təşkil edən dil bir müddət ailədə ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir. Təbii ki, mədəniyyətin inkişafı, xüsusən tədrisin ikinci dildə aparılması, ikinci dilin ailədaxili ünsiyyətdə də təsirini gücləndirir və çox vaxt ailədə iki dilin – ana dili və ikinci dilin sintezindən ibarət olan qarışıq dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir. Tədricən yazısız kiçik xalqın daha böyük xalqa mədəni və etnik cəhətdən birləşməsi prosesi başa çatır. Bu birləşmə isə öz növbəsində ana dilinin tədricən aradan çıxması üçün zəmin yaradır.

İkitərəfli ikidillilik iki dilin bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərdiyi zaman baş verir. Təbii ki, belə ikidillilikdə hər iki dilin nümayəndələri digər dili də bilirlər. Məsələn, Özbəkistanın və Tacikistanın qonşu rayonlarında özbəklərin tacik, taciklərin isə özbək dilini bilməsi ikitərəfli ikidilliliyə nümunə ola bilər. Bakıda və Azərbaycanın bir sıra rayonlarında rusların Azərbaycan və azərbaycanlıların rus dilini bilməsi də ikitərəfli ikidilliliyə aiddir. Birtərəfli ikidillilikdən fərqli olaraq ikitərəfli ikidillilikdə ana dilinin aradan çıxması prosesi getmir, dil dəyişməsi prosesi baş vermir [Bax: 101, s. 20-23; 45, s. 3-10; 44, s. 352-359].

«Bilinqvizmlə məşğul olan tədqiqatçı Rocer Bellin fikrincə, onun qarşılaşdığı ən mühüm sual ikidilli individin bir və ya iki dil sisteminə malik olması problemdir. [69, s. 157]. Doğrudan da bilinqvizmin tədqiqi zamanı bu problem həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Buna görə də, R.Bell bilinqvizmlə məşğul olan dilçilərə əsaslanaraq ikidilliliyin iki formasının fərqləndiyini qeyd edir: qarışıq və kordinativ bilinqvizm. **Qarışıq bilinqvizmdə** iki dil bir sistemdə qarışır, **kordinativ bilinqvizmdə** isə iki dil sistemi ayrı-ayrılıqda saxlanılır [69, s.

157]. Dilçilik ədəbiyyatlarında bilinqvin nitqində baş verən müəyyən normadan kənarəxiyyə hallarını məhz dil kodlarının qarışdırılması ilə izah edirlər. İnterferensiya haqqında ayrıca danışdığımızdan burada bir daha ona qayıtmayacağıq.

Bilinqvizm və diqlossiya hallarını yaranma səbəblərinə görə nəzərdən keçirdikdə onların cəmiyyətdə dil şəraitinin şəxsi şəraitdən asılı olaraq yarandığı məlum olur. Bu hal tam olaraq bütün cəmiyyəti əhatə edə bilər, lakin bu çox az hallarda olur. Bu heç də yaddaşın həcmnin az olmasından asılı deyil. Məsələn, əqli cəhətdən zəif olan insanlar da bilinqlər ola bilərlər. Bu hal mənimsənilən dil sistemlərinin və alt sistemlərinin onların şüurunda işlənmə praktikasından asılıdır, bu isə indvidin cəmiyyətdə oynadığı rolla bağlıdır. Adətən ikidilli və ya diqloss cəmiyyətin mobil üzvləri, daha doğrusu, bir sosial qrupdan digərinə keçməyi bacaran insanlar olurlar (məsələn, fəhlə və ya kəndli ali təhsil alaraq inteleqentə çevrilir). Bundan əlavə, ikinci dilin mənimsənilmə dərəcəsi həmin dilin indvidin həyatında oynadığı roldan asılıdır. Yarımçıq və ya tam olmayan mənimsəmə dilin dar mühitdə istifadə olunması ilə şərtlənir (dilçilik ədəbiyyatlarında buna misal olaraq, tacirin ikinci dildə apardığı mal mübadiləsinin və malların, qiymətlərini bilməsi ilə kifayətlənməsini göstərir). Digər dil cəmiyyətinin işlərində daha çox iştirak etmək indvidi həmin dili daha dərindən və yaxşı öyrənməyə vadar edir. Beləliklə, ikinci dilin mənimsənilmə dərəcəsi indvidin digər dil cəmiyyəti ilə əlaqəsinin diapozonu və intensivliyi ilə müəyyənləşir. Məhz məktəbdə öyrədilən ikinci dilin digər dil cəmiyyəti ilə ünsiyyətin olmamasından tədricən zəifləməsi də bununla bağlıdır.

Bundan əlavə, dilçilik ədəbiyyatlarında bir sıra tədqiqatçılar ikidilliliyin individin psixikasına təsirindən də bəhs etmişlər. U.Vaynrayxın özü də bunu bilinqvizm nəzəriyyəsi üçün ikinci dərəcəli problem sayır. Lakin dilçilik ədəbiyyatında bu problemə bir çox tədqiqatçıların diqqət yetirdiyini nəzərə alaraq U.Vaynrayx bu problemi ayrıca nəzərdən keçirmişdir [72, s. 191]. Ancaq zənnimizcə, bu məsələyə o qədər də ciddi fikir verməyə lüzum yoxdur. Çünki ikinci dilin mənimsənilməsinin insan psixikasına mənfi təsiri barədə ciddi məlumatlar yoxdur və bu məsələ ilə bağlı ayrıca psixoloji tədqiqat aparmaq lazımdır.

Bilinqvizmlə yanaşı dilçilik nöqtəyi-nəzərindən diqlossiya probleminin də əhəmiyyəti böyükdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, bilinqvizmlə müqayisədə daha asan hadisə olan diqlossiyaya dilçilik ədəbiyyatında daha az yer ayrılıb. Hətta bir çox dilçilik lüğətlərində belə bu dilçilik hadisəsinin izahı verilməmişdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, diqlossiya individin bir dilin müxtəlif alt sistemlərini bilməsidir. Şübhəsiz, burada da bilinqvizmdə olduğu kimi, individin mənşəyindən və onun sosial vəziyyətindən çox şey asılıdır. Belə ki, kənddən çıxmış ziyalı, (xüsusilə də öz doğmaları ilə əlaqəni saxlayanlar) şəhərdə yaşayan ziyalıdan daha çox alt sistemə malik olur. Dialekt ailə-məişət dili kimi xüsusilə şərq ölkələrində ənənəvi olaraq saxlanılır. «Məsələn, baxmayaraq ki, yaponlar ibtidai təhsil də daxil olmaqla öz təhsillərini ana dilində alırlar, hətta şəhər ziyalıları da evlərində gündəlik həyatla bağlı söhbətlərini ədəbi dildə deyil, doğma dialektlərində aparırlar» [126, s. 104].

Diqlossiyanın bir neçə növü var:

1. Fərd iki dialekti və ya onun iki hissəsini (altdialekt, şivə) bilir. Funksional olaraq bu dil altsistemləri bölünməyib, belə ki, diqlossiya bir-biri ilə bilavasitə təmasda olan dil cəmiyyətləri arasında baş verir. Bu növ diqlossiya danışanların digər dialekt cəmiyyəti ilə əlaqələrinin intensivliyindən asılı olaraq onların az və ya çox hissəsini əhatə edir. Buna misal olaraq qonşu kənddə yaşayan insanların hər ikisinin bir-birilərinin ləhcələrini bilməsi və bu ləhcələrdə danışmasını göstərmək olar. Bu hal həm də digər dialekt zonasında yerləşən və şəhərə işləməyə gedən kəndliləri də əhatə edir. Sonuncu halda biz sosial diqlossiya ilə üzləşirik. İndvidin daimi və ya müvəqqəti olaraq işləməyə şəhərə getməsi onun sosial vəziyyətinin dəyişməsinə göstərir. Şəhərdə işlədilən nitq formasına yiyələnmək, əsasən, istehsal prosesində ünsiyyət zərurəti ilə şərtlənir. Lakin bu həmişə əsas motiv deyil. Şəhər dialekti indvidin öz dialektindən çox da fərqlənməyə bilər və indvid ətrafdakılarla ünsiyyət qura bilər. Lakin indvid ən çox «hamı kimi» danışmağa can atır. Belə həvəs indvidin ətrafdakılarının onun dialektinə göstərdikləri neqativ münasibətlərdən və indvidin ətrafdakıların hörmətini qazanmağa istəyindən yaranır.

Bu növ diqlossiya zamanı dialektlər funksional fərqlənməyə məruz qalırlar. Doğma dialekt ailədə ünsiyyət forması kimi lokallaşır və indvidin bütün ömrü boyu saxlanılır (elə hallar da mümkündür ki, qarışıq nigahlar, digər dialektin daşıyıcıları arasında yaşama, təhsil və s. səbəblərdən dialekt daha tez itir). Mənimsənilən dialekt daha geniş kommunikasiya vasitəsi olur (işdə, ictimai həyatda, dini ayinlərin yerinə yetirilməsində və s.).

2. Bir-birini başa düşməyən, dialekt cəmiyyətləri arasında kommunikasiyada qəbul edilən qədim dialektin ünsiyyət vəsitəsi olduğu üst dialektli diqlossiya. Avarlarda formalaşan bolmaç (ümumi dil) belə ünsiyyət vasitəsidir. Bu interdialekt koynenin əsasında avar dilinin şimal dialektləri durmuşdur.

İndiki dövrdə ərazi dialektinin və ünsiyyət vasitəsi olan üst dialektin funksional olaraq məhz necə yayılmasını müəyyənləşdirmək çox çətindir. Amma zənn etmək olar ki, koynəyə ən əvvəl daha çox hərəkət edən əhali qrupları yiyələnmişlər. Bunlar ticarətçilər, inzibati aparatın məmurları və təhsil sisteminin işçiləri olmuşlar. Bu tip diqlossiya müəyyən istisnalarla bütün əhalidə deyil, ancaq onun müəyyən sosial təbəqəsində ola bilər.

3. İndivin şüurunda ərazi dialektinin və ədəbi dilin mövcud olduğu diqlossiya. Bu növ diqlossiya çox yayılıb və ona daha çox kənd yerlərində rast gəlinir.

Nəzərdən keçirilən diqlossiyanın kənd əhalisi arasında yayılmasının dərəcəsi həmin cəmiyyətdə ədəbi dilin hansı səviyyədə istifadə edildiyindən asılıdır. Yaponiya kimi ölkələrdə belə diqlossiya geniş yayılmışdır. Belə diqlossiyanın yayılması, eyni zamanda təhsilin inkişaf dərəcəsi ilə də sıx bağlıdır. Bu növ diqlossiya bir sıra ölkələrdə ancaq kənd ziyalılarına (müəllimlərə, yerli məmurlara, mədəniyyət xadimlərinə) və əsasən, şəhərdə təhsil alan iri və orta səviyyəli torpaq sahiblərinə aiddir. Kəndlilərin əsas hissəsi isə ədəbi dili bilmir və ondan öz gündəlik həyatlarında istifadə etmir. Bu təbəqə ünsiyyət məqsədi ilə yerli dialektdən istifadə edir. Buna görə də təsadüfi deyil ki, Hindistanın hind dilli əyalətlərində ibtidai təhsil ədəbi hindidə aparılsa da, yenə də radio verilişlərin bir hissəsi və mət-

buat nümunələrinin bir qismi zonal dialektlər adlanan dildə səsləndirilir və çap etdirilir.

4. Adi – məişət nitqi və ədəbi dilin birliyi ilə xarakterizə olunan diqlossiya. Bu növ diqlossiya şəhər əhalisi arasında yayılıb. Bu komponentin birinci tərəfi ilk növbədə kənd əhalisi tərəfindən şəhərə gətirilən dialektlərin «qarışması» nəticəsində yaranan şəhər ləhcəsi, daha doğrusu, «qarışan» dialektlərin birinin xarakterik izləri ilə interdialekt – koyne olur. Buna Əlcəzairin paytaxt və digər şəhərlərinin «yüksək dərəcədə qarışan» ləhcələrini göstərmək olar. Bu növ diqlossiya zamanı kommunikativ yük, şübhəsiz, ədəbi dilin üzərinə düşür. Əgər sadə xalq dili epizodik olaraq ancaq ailə-məişətlə bağlı məhdud sosial şəraitdə işlənsə, şübhəsiz, diqloss, individ bütün digər sahələrdə ədəbi dildən istifadə etmək məcburiyyətindədir.

Məişət-danışıq nitq formasının və ədəbi dilin funksional işlənməsi ədəbi dilin üstün yazılı xarakterli olması, şifahi ünsiyyətin isə şəhərdə danışıq dili ilə həyata keçməsi zamanı olur. Belə diqlossiya, məsələn, ərəb ölkələrinin şəhərlərinə məxsusdur. Bu vəziyyət ərəb dilinin ən azı iki bir-birindən fərqli formasının olması ilə əlaqədardır. Bu ölkələrdə ədəbi dil forması (gündəlik məişət ünsiyyəti üçün demək olar ki, yazısız dil) vardır. Belə ki, ərəb dilinin danışıq forması eyni ölkənin müxtəlif şəhərlərində qəbul edilmiş eyni olmayan nitq formaları kimi müxtəlifdir. Şəhər nitq forması həmin şəhərin yerləşdiyi rayonun dialekt və şivələrinin xüsusiyyətlərini daşıyır. Məsələn, ərəb dilinin Misir dialekti özündə Misirin paytaxtı Qahirənin, Səid şəhərinin və şərq əyaləti şəhərlərinin şivə mikrosistemini birləşdirən makrosistemi kimi göstərilir.

Ərəb şəhərlərinin danışmaq dili müəyyən yüksək sosial nüfuzdan istifadə edir və ünsiyyətin müxtəlif sferalarında, danışmaq dilindən başlayaraq mədəni, xüsusi tematika və ailə-məişət ünsiyyətinə qədər fəaliyyət göstərir. Ədəbi dil rəsmi ünsiyyət və bədii yaradıcılıq kimi üstün sahələrdə «ixtisaslaşır».

5. Nəhayət, bir dil sisteminə aid olan müxtəlif altsistemlərin yığılı ilə xarakterizə olunan, çoxfunksiyalı ədəbi dil kimi diqlossiya növünü fərqləndirmək olar. Bu halda individ eyni ədəbi dilin müxtəlif funksional üslublarında danışa bilər. Danışanın şüurunda mövcud olan funksional üslubların sayı və uyğunlaşdırılması onun sosial mənşəyindən və vəziyyətindən, aldığı təhsildən və ixtisasından asılı olaraq fərqli ola bilər. Ən azı individ ədəbi dili və onun iki əsas növünü (şifahi və yazılı və ya kitab dilini) bilir. Bu və ya digər elm və texnika sahəsinin mütəxəssisi isə əlavə olaraq uyğun professional funksional üslubu bilir. Din xadimləri və ya dindarlar təbii olaraq ədəbi dilin bu üslubunu da bilir və istifadə edirlər [Bax: 126, s. 103-110].

Göründüyü kimi, diqlossiya da bilinçvizm kimi mürəkkəb hadisədir. Burada da sosioloji, psixoloji və linqvistik amillər üst-üstə düşür və bütün bunlar bir dil hadisəsini yaradır. Kodların dəyişdirilməsi prosesi dil əlaqələri nəzəriyyəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki artıq qeyd etdiyimiz kimi, dil normasından kənara çıxma halları da (interferensiya) məhz bu prosesin məntiqi nəticəsidir. Yəni individ tam bilinçvə çevrilənə qədər bu proses davam edir.

NƏTİCƏ

Apardığımız tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Dillərin inkişafında iki əsas amil mövcuddur; dildaxili və dilxarici amillər.

2. Dillərarası əlaqələr və onların nəticələri dilin inkişafının xarici amillərini təşkil edir.

3. Dillərarası əlaqələr dedikdə həm eyni sistemli, həm də müxtəlif sistemli dillər arasında baş verən bütün mövcud əlaqələr və onların nəticələri nəzərdə tutulmalıdır.

4. Dillərarası əlaqələrin ilkin forması olan interferensiya fərdin yeni bir dillə tanışlığı zamanı individin nitqində yaranan normadan kənar çıxma – aksent kimi təzahür edir. İnterferensiya daha çox fonetikada təzahür etsə də, qrammatikanın digər səviyyələrində də bu hadisəyə rast gəlinir.

5. Dillər arasındakı əlaqələr uzun müddət davam etdikdə dil normasından kənar çıxma hadisələrinin bəziləri normaya çevrilir və dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır. Məhz bu zaman dildə olan yad elementlərə alınma deyilir. Alınmalar interferensiyadan fərqli olaraq daha çox leksikada özünü göstərir. Uzunmüddətli və daimi qarşılıqlı əlaqələr zamanı dilin daha möhkəm sayılan fonetik və morfoloji səviyyələrində də alınmalara rast gəlinir.

6. Müxtəlif sistemli dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqəsi zamanı bu dillərin hər birində müəyyən oxşar əlamətlər meydana gəlir ki, bəzən bu xüsusiyyətlərin hansı dilə aid ol-

duğunu müəyyənləşdirmək olduqca çətin olur və yaxud ümumiyyətlə mümkün olmur. Bu anlayış dil ittifaqı kimi qəbul edilməlidir.

7. Dillərin ittifaqı konvergent münasibətlərin nəticəsidir. Dildə konvergent münasibətlərlə yanaşı divergent münasibətlər də baş verir. Dillər qarşılıqlı əlaqədə olarkən ümumi xüsusiyyətlər əldə etdiyi kimi, buna əks olan proseslər də baş verir. Belə ki, dillər inkişaf etdikcə əvvəlki qohum dillərdən getdikcə daha çox ayrılır. Bu da divergent münasibətlərin nəticəsidir. Azərbaycanda dil ittifaqı olmasa da, konvergent münasibətlər geniş inkişaf edib.

8. Dillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi geniş mənada iki şəkildə təzahür edir: a) sözün geniş mənasında alınmalar və b) bütövlükdə dilin dəyişməsi. Dillərin dəyişməsi prosesi də özünü iki halda göstərir: I. Təmasda olan dilləri təmsil edən etnik qruplardan biri tam assimlyasiyaya uğrayır və öz dilini itirir; II. Dil tam mənimsənilir və nəticədə qarışıq dillər – kreol və picinlər yaranır. Picin leksikasının 90% -dən çoxunu alınma sözlər təşkil etsə də, qrammatik quruluş yerli xalqa məxsus olur. Picinlərin əsasında kreol dillər yaranır. Picinlərin kreollara çevrilməsi prosesi kreollaşma adlanır.

9. Dillərarası əlaqələrin son nəticələrindən biri də kodların dəyişdirilməsidir. Kodların dəyişdirilməsi iki formada təzahür edir: Bilinqvizm və diqlossiya. Bilinqvizm iki müxtəlif dili eyni zamanda mənimsəməkdirsə, diqlossiya bir dilin iki yarımsisteminin daşıyıcısı olmaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov A.Q., Qarayev A.A., Abbasova R.A. English for beginners. Bakı: Qapp-polioqraf, 2004, 352 s.
2. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərnəşr, 1995, 91 s.
3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.M., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. (sözüqə lüğəti) Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
4. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasını. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
5. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979, 254 s.
6. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, 272 s.
- 6 a. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
7. Aslanov V.İ. Azərbaycanda ikidillilik və çoxdillilik (tarix və müasirliyə ümumi baxış) Nitq mədəniyyəti məsələləri. II buraxılış, Bakı: 1992, s.14-30
8. Azərbaycan tarixi. I cild. Bakı: 1961, 448 s.
9. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I c., Bakı: Elm, 1998, 472 s.
10. Azərbaycan tarixi /S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Azərnəşr, 1996, 872 s.

11. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu (Azərbaycan dilinin materialları əsasında). Fill. elm. nam.... dis. Bakı: 1998, 147 s.
12. Bunyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı: Elm, 1984, 268 s.
13. Cavadov Ə.H. İkidillilik və dilin sintaktik quruluşunda anomaliya meyilləri (türk dillərinin materialları əsasında) // Azərbaycan-rus ikidilliliyi (elmi əsərlərin tematik məcmüəsi) Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, s. 83-85
14. Cəfərov N.Q. Azərbaycan türkçəsinin milliləşməsi tarixi, Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 208 s.
15. Cəfərov N.Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları, Bakı: Pedaqogika, 2005, 256 s.
16. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, 308 s.
17. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərnəşr, 1993, 301 s.
18. Əliyeva S.M. Latın dili, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 280 s.
19. Ferdinand de Sössür Ümumi dilçilik kursu, Bakı: BDU nəşr., 2003, 408 s.
20. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, Ankara: Yarıqıcı ofset, 1997, 491 s.
21. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, Bakı: Maarif, 1986, 402 s.

22. Qarayev A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar, Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 95 s.
23. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 248 s.
24. Qubatov Ə.B. Azərbaycan və Ləzgi dillərinin leksik əlaqələri (Quba rayonu şivələri əsasında) Fil. elm. nam.... dis. Bakı: 1973, 242 s.
25. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik I cild. Bakı: Maarif, 1989, 568 s.
26. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik II cild. Bakı: Maarif, 1993, 548 s.
27. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik II cild. Bakı: Nurlan, 2004, s.
28. Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, 538 s.
29. Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı: Elm, 1971, 156 s.
30. Hüseynova G. Lahic tatlarının dili. Bakı: Nurlan, 2002, 198 s.
31. Mehdiyev F.N. Azərbaycan və rus dillərində interfe-rensiya hadisəsi // Azərbaycan-rus ikidilliliyi (elmi əsərlərin tematik məcmuəsi) Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, s. 86-87
32. Məmmədov A. Oğuz səltənəti. Bakı: Azərnəşr, 1992, 300 s.
33. Məmmədov N. Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı: 1980

34. Məmmədov N.X. Talış dilinin şuvi şivəsi. Fill. elm. nam.... dis. Bakı: 1971, 285 s.
35. Məmmədov N.X. Dil əlaqələri probleminin tədqiq prinsiplərinə bir baxış // Türkologiya, Bakı: 2000, № 1-4, 69-80 s.
36. Məmmədov N.X. Dil əlaqələri və morfoloji interferensiya (Azərbaycan mühitində) // Tədqiqlər, № 3, Bakı: 2004, s. 219-224
37. Məmmədov N.X. Dillərin divergensiyası və konvergensiyası müasir dövr Azərbaycan dil əlaqələri kontekstində // Tədqiqlər, № 4, Bakı: 2004, s. 171-175
38. Məmmədov N.X. Talışca-azərbaycanca ikidilliliyin ictimai kökləri barədə bəzi qeydlər // Nitq mədəniyyəti məsələləri. II buraxılış, Bakı: 1992, s. 67-73
39. Məmmədov N.N. Azərbaycan dilçiliyinin əsasları. Bakı: Maarif, 1971, 368 s.
40. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: BDU, 1990, 372 s.
41. Müasir Azərbaycan dili I cild, Bakı: Elm, 1978, 324 s.
42. Rəcəbov Ə.Ə. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı: Azərneşr, 1993, 160 s.
43. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1987, 538 s.
44. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
45. Rəcəbov Ə.Ə. Həmzəyeva E.H. Bilinqvizm problemləri // Azərbaycan-rus ikidilliliyi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 3-10 s.

46. Rüstəmovə T.Z. Fars və Azərbaycan dillərinin müqəisəli qrammatikası. Tehran: 1998, 294 s.
47. Sadıxzadə Ə.Ş. Talış dilinin qrammatikası. S.Peterburq: SRb SRP «Pavel» VOQ, 2002, 131 s.
48. Tahirov İ.M. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər. Bakı: Fil. elm. nam.... dis. 1993, 160 s.
49. Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.
50. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1993, 157 s.
51. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında, Bakı: Elm, 1974, 223 s.
52. Zərinəzadə H.H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, ASSR. EA nəşr., 1962, 435 s.

Rus dilində

53. Абайев В.И. О языковом субстрате // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, № 9, 1956, с. 57-69
54. Аврорин В.А. Двужычие и школа // Проблемы двуязычия и многоязычия. М., Наука, 1972, с. 49-62
55. Адышова А. Экспериментально-фонетический анализ интерференции (на материале немецко-азербайджанского билингвизма): Автореферат

- дисс.... канд. фил. наук. Баку, Бакин. Славян. Ун-т, 2003, 25 с.
56. Алекперов М.А. Лингвистический, психолингвистический и социолингвистический аспекты билингвизма // *Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası*, 2000, № 1-2. с. 122-126.
 57. Алиев Т.А. Причины языковой интерференции в процессе обучения русскому языку азербайджанцев // *Azərbaycan-rus ikidilliyi*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, с. 30-34.
 58. Аллахвердиева Н.Э. Лингвистические особенности научно-технических терминов турецкого языка. Баку: Нурлан, 2001, 92 с.
 59. Асланов А.М. Взаимодействие азербайджанского языка с другими языками на территории Азербайджанской ССР: Дис.... докт. фил. наук. Баку, 1982, с.
 60. Ахманова А.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия. 1966, 606 с.
 61. Ахмедов Т.М. Лексическое взаимоотношение Азербайджанского и татского языков. Автореферат дис.... кан. фил. наук. Баку: 1969, 32 с.
 62. Бакайев Ч.Х. Роль языковых контактов в развитии языка курдов ССР. М.: Наука, 1977, 286 с.
 63. Бакайев Ч.Х. Язык азербайджанских курдов. М.: Наука, 1965, 283 с.
 64. Балайев А. Рол Азербайджанского языка в этноязыковых контактах на Кавказе // *Азербай-*

- джанское национальное движение от «Мусавата» до Народного фронта. Баку: 1992
65. Баранникова Л.И. Сущность интерференции и специфика ее проявления // Проблемы двуязычия и многоязычия. М.: Наука, 1972, с. 88-98
 66. Бародина М.А. Влияние иноязычных систем на развитие языка // Вопросы социальной лингвистики. Л.: Наука, Ленингр. отд-ние 1969
 67. Баскаков Н.А. Двуязычие и проблема взаимопроникновения различных уровней при взаимодействии языков (на материале тюркских языков) // Проблемы двуязычия и многоязычия. М.: Наука, 1972, с. 74-82
 68. Беликов В.И., Никольский Л.Б. Культурологический и социолингвистический аспекты изучения лексических заимствований в восточных языках // Лексические заимствования в языках зарубежного Востока. М.: Наука, 1991
 69. Белл Р.Т. Социолингвистика. М.: Междунар. Отношения, 1980, 318 с.
 70. Бодуен де Куртене О смешанном характере всех языков // Избранные труды по общему языкознанию. т. I, М.: 1963, с. 362-372
 71. Вайнрайх У. Одноязычие и двуязычие // Новое в лингвистике. Выпуск VI, М.: Прогресс, 1972, с. 25-60
 72. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев: Вища школа, 1979, 263 с.

73. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) М.: Изд. Моск. Ун-та 1969, 160 с.
74. Взаимовлияние и взаимообогащения языков народов СССР. М.: Наука, 1987, 319 с.
75. Гавранек Б. К проблематике смещения языков // Новое в лингвистике. Выпуск VI. М.: Прогресс, 1972, с. 94-112
76. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа, М.: Наука, 1979, 263 с.
77. Гайдаров Р.И. Лингвистические контакты лезгин и Азербайджанцев и их роль в развитии и обогащении лезгинского языка // Вопросы Тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками. (Материалы всесоюзной научной конференции по тюркским языкам проводимой в г. Баку с 14-18 октября 1969 г). Изд. АГУ. Баку, 1972, с. 152-157
78. Гасанов А.Г. О «тайном» языке жителей села килит Нахичеванской АССР // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.IV, Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1966, с. 90-95
79. Гатамова Р.А. Проблема взаимодействия и взаимовлияние языков в условиях азербайджанского-русского двуязычия // *Azərbaycan-rus ikidilliyi*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 55-59 с.

80. Гемперц Дж. Переключение кодов // Новое в лингвистике. Выпуск VI. М.: Прогресс, 1972
81. Георгиев В. К вопросу о балканском языковом союзе // Новое в лингвистике. Выпуск VI. М.: Прогресс, 1972, с. 398-418
82. Гринев С.В. Терминологические заимствования // Лотте Д.Е. Вопросы заимствования иноязычных терминов и терминоположений. М.: Наука, 1982, с. 101-135
83. Гукасян В.Л. Взаимоотношения Азербайджанского и удинского языков. Дис.... докт. фил. наук, Баку: 1972, 342 с.
84. Десницкая А.В. Реконструкция элементов древнебалканского языка и общепалейские лингвистические проблемы. М.: Наука, 1966, с. 27
85. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в Советском обществе. М.: Наука, 1966, 402 с.
86. Дешериев Ю.Д. Развитие младописьменных языков народов СССР. М.: Учпедгиз, 1958, 263 с.
87. Дешериев Ю.Д. К методологии, теории билингвизма и методике билингвистических исследований // Методы билингвистических исследований. М.: Знание, 1976, с. 6-19
88. Дешериев Ю.Д., Протченко И.Ф. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия. // Проблемы двуязычия и многоязычия. М.: Наука, 1972, с. 26-42

89. Джафарзаде А.М. Двужычие у тюркских народов. Автореферат дисс.... на док. фил. наук, Баку: Елм, 1972, 112 с.
90. Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан. Баку: Азернешр, 1992, 300 с.
91. Джидалаев Н.С. К характеристике Türkca Daqestanca // Вопросы Тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками. (Материалы всесоюзной научной конференции по тюркским языкам проводимой в г. Баку с 14-18 октября 1969г). Изд. АГУ. Баку: 1972, с. 119-121
92. Дивергенция и конвергенция языков // http://home_pages.tversu.ru~ips/6-01.htm
93. Д-р Ал-Аббаси Хейри Н. Освоение арабизмов в Азербайджанском языке (лексико-грамматический анализ). Баку: Издательство Бакинского Университета, 1998, 137 с.
94. Дьячков М.В. Креольские языки. М.: Наука, 1987, 106 с.
95. Дьячков М.В. Язык крио. М.: Наука, 1981, 60 с.
96. Дьячков М.В., Леонтьев А.А., Торсуева Е.И. Язык ток-писин (неомаланезийский). М.: Наука, 1981, 72 с.
97. Дяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. М.-Л.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1956, 485 с.
98. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев: Выща школа, 1974, 176 с.

99. Журавлев В.К. Внешние внутренние факторы языковой эволюции. М.: Наука, 1982, 328 с.
100. Закиев М.З. Введение: К паритетности двуязычия // Двуязычие: Типология и функционирование. Казань, И.Я.Л.И. им. Г.Ибрагимова К.Ф.А.Н. СССР, 1990, с. 3-16
101. Закирьянов К.З. Двуязычие и интерференция. Уфа: Башкирский Университет, 1984, 81 с.
102. Ильяшенко Т.П. Языковые контакты. М.: Наука, 1970, 205 с.
103. Имидадзе Н.В. К психологической природе раннего двуязычия // Вопросы психологии. 1960, №1, с. 60-68
104. Карлинский А.Е. О двух типах проявления взаимодействия языков // Психологические и лингвистические аспекты проблем языковых контактов. Калинин, КГУ, 1978, 164 с.
105. Кодухов В.И. Общее языкознание. М.: Высш. школа, 1974, 303 с.
106. Кондакова М.Ф. Языковой контакт в ряду других смежных явлений [http: // www.mtmn.ru/frgf /№15/text01.htm](http://www.mtmn.ru/frgf/№15/text01.htm)
107. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. М.: Просвещение, 1979, 224 с.
108. Косырев М.Ф. О причинах и социальных последствиях древних миграций в Западной Сибири // Советская археология, М.: 1972, №4, с. 19-27

109. Крысин Л.П. К вопросу о внутриязыковой диглоссии // Методы билингвистических исследований. М.: Знание, 1976, с. 61-67
110. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990, 685 с.
111. Листова Н.М. К вопросу о формировании Швейцарской национальной общности // Современные этнонациональные процессы в странах Западной Европы. М.: 1981, с. 135-170
112. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М.: Наука, 1982, 149 с.
113. Мамедов Н.Х. Отражение древнетюркских лексических элементов в талышском языке // Советская тюркология, 1980, №3, с. 57-68
114. Мамедов Н.Х. Исторические корни Азербайджанско-иранских языковых взаимоотношений // Советская тюркология, 1990, №1, с. 52-62
115. Мамедов Н.Х. Талышско-русско-азербайджанский словарь, Баку: Нурлан, 2006, 440 с.
116. Мамедов Н.Х., Мамедов Н.Т. Об относительной хронологизации тюрко-иранских языковых контактов // Советская тюркология, 1987, №3, с. 44-46
117. Мамедов Р.С. Фонетическая интерференция в русской речи Азербайджанцев. Автореферат дис...канд. фил. наук, Изд. Москов. Университета, 1978, 23 с.

118. Мамедов Э.Р. Арабские заимствование в современной Азербайджанской технической терминологии. Автореферат дис. канд. фил. наук, Баку: 1990
119. Марданов В.А. Синтактическая интерференция при азербайджанско-русском двуязычии // *Azərbaycan-rus ikidilliyi*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, с. 17-20
120. Меновщиков Г.А. К вопросу о проницаемости грамматического строя языка // *Вопросы языкознания*. М.: 1964, №5 с. 100-106
121. Миллер Б.П. Талышский язык. М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1953, 268 с.
122. Михайлов М. Двуязычие и взаимовлияние языков // *Проблемы двуязычия и многоязычия*. М.: Наука, 1972, с. 197-213
123. Михайловская Н.Г. Вопросы типологии интерферентных явлений в русской речи билингва // *Методы сопоставительного изучения языков*. М.: Наука, 1988, с. 53-59
124. Мусорин А.Ю. Основы науки о языке // www.binetti.ru/studia/musorin.-1.-1.-1.shtm/#-ft.n3
125. Нерознак В.П. Языковые союзы // *Лингвистическая типология*. М.: Наука, 1983, с. 194-200
126. Никольский Л.Б. Синхронная социолингвистика. М.: Наука, 1976, 166 с.
127. Новое в лингвистике. Выпуск VI, М.: Прогресс, 1972, 532 с.

- 128.Общее Языкознание/ под. Ред. Б.А.Серебrenникова, М.: Наука, 1970, 604 с.
- 129.Основы иранского языкознания: Древнеиранские языки. М.: Наука, 1979, 387 с.
- 130.Основы иранского языкознания: Новоиранские языки. М.: Наука, 1982, 338 с.
- 131.Откупщиков Ю.В. К истокам слова. М.: Просвещение, 1973, 256 с.
- 132.Пасловицы и поговорки сьерраленонских креолов. М.: Наука, 1977, 103 с.
- 133.Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Изд. иност. лит. 1960, 500 с.
- 134.Пашаева Г.М. К содержанию лингвистического аспекта двуязычия // *Azərbaycan-rus ikidilliyi*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, с. 21-23
- 135.Первобытная периферия классовых обществ до начала Великих географических открытий. М.: Наука, 1978, 301 с.
- 136.Рабинович А.И. Принципы исследования фонетической интерференции при контактировании разносистемных языков. Автореферат дис.... канд. фил. наук, Алма-Ата: 1970
- 137.Реформатский А.А. Введение в языковедение. М: Аспект пресс, 2001, 536 с.
- 138.Розенцвейг В.Ю. О языковых контактах // Вопросы языкознания. 1963, №1, с. 57-66
- 139.Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Л.: Наука, Ленингр. отд-ние 1972, 80 с.

140. Росетти А. Смешанный язык и смещение языков // Новое в лингвистике. Вып. VI, М.: Прогресс, 1972, с. 112-119
141. Саадиев Ш.М. О некоторых особенностях уподобления языков лезгинской группы Азербайджанскому языку (в связи с двуязычием лезгиноязычных народностей) // Вопросы Тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками. (Материалы всесоюзной научной конференции по тюркским языкам проводимой в г. Баку с 14-18 октября 1969г). Изд. АГУ. Баку: 1972, с. 134-140
142. Сагдеева Ф.К. К вопросу об изучении проблемы интерференции // Двуязычие: типология и функционирование. Казань: И.Я.Л.И. им. Г.Ибрагимова КФАН СССР, 1990, с. 52-59
143. Сергиевский М.В. Введение в романское языкознание. М.: Из. лит. на иностр. яз., 1952, 280 с.
144. Серебренников Б.А. О взаимодействии языков // Вопросы языкознания, 1955, №1, с. 7-25
145. Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М.: Наука, 1968, 127 с.
146. Серебренников Б.А. Проблемы субстрата // Доклады и сообщения Института языкознания А.Н. СССР, №9, М.: Наука, 1956, с. 33-56
147. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. М.: Наука, 1988, 242с.

148. Сигуан М., Макки У.Ф. Образование и двуязычие. М.: Педагогика, 1990, 184 с.
149. Сокалова В.С. Очерки по фонетике иранских языков. (Белуджский, курдский, талышский, татский языки) Т. I Изд. Акад. Наук СССР. М - Л. 1953, 149 с.
150. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа. Баку: Элм, 1990, 304 с.
151. Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. <http://www.Noмерpages/tversu.ru~ips/6.01.htm>
152. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М.: Изд. иностр. лит., 1960, 372 с.
153. Филин Ф.П. Современная общественное развитие и проблема двуязычия // Проблемы двуязычия и многоязычия. М., Наука, 1972, с. 13-25
154. Цыхун Г.А. Типологические проблемы Балканославянского языкового ареала. Минск, Наука и техника, 1981, 230 с.
155. Швейцер А.О. Никольский Л.Б. Введение в социолингвистику. М.: Высш. школа, 1978, 216 с.
156. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. М.: Изд-во иностр. лит. 1950, 292 с.
157. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике т.І.М.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1958, 182 с.
158. Эдельман Д.И. К теории языкового союза // Вопросы языкознания. М.: 1978, №3, с. 110-115
159. Юсифов Ю.Б. Топонимия древнего Азербайджана в клинописных источниках // Проблемы

- Азербайджанской ономастике. II, Баку: 1983, с. 120-124
160. Якобсон Р.О. Избранные работы. М.: Прогресс, 1985, 445 с.
161. Ярцева В.Н. Теория субстрата в истории языкознания // Доклады и сообщения Института языкознания СССР, №9, М.: Издательство Академии наук, 1959, с. 8-32

İngilis dilində

162. Clifton J.M. Studies in Languages of Azerbaijan. Dallas, Texas, USA. Vol. I, 2002, 123 p.
163. Clifton J.M. Studies in Languages of Azerbaijan. SIL International, Dallas, Texas, USA. Vol. II, 2002, 161p.
164. Francis P., Dinneen S.J. An introduction to general Linguistics. Holt, Rinehart and Winston, Inc. New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1967, 452 p.

Türk dilində

165. Sədiyeva G. Bilinqvizmin neyrolinqvistik təhlili// Tədqiqatlar, №4, Bakı, 2006, s. 31-38

MÜNDƏRİCAT

ÖN ÖZ.....	3
Tədqiqatın böyük nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır.....	6
Bu araşdırma elmi-nəzəri və praktiki cəhətdən olduqca qiymətlidir və dilçiliyimizdə yüksək səviyyədə yazılmış işlərdən sayıla bilər.....	9
GİRİŞ.....	12

I FƏSİL

DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ

2. Dillərarası əlaqələr probleminin tədqiq tarixi.....	15
2. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri	29
3. Dillərarası əlaqələr zamanı dildə yaranan müxtəlif kənarçıxmalar və interferensiya hadisəsi.....	50
4. İnterferensiyanın növləri. Fonetik interferensiya.....	70
5. Qrammatik interferensiya	85
6. Konvergensiya və divergensiya	95

II FƏSİL

DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN DİLLƏRİN İNKİŞAFINDA ROLU

1. Alınmalar	103
2. Dillərin ittifaqı	124
3. Qarışıq dillər: Picin və Kreol dillər	149
4. Dillərin qarışması: substrat, superstrat, adstrat hadisələri.....	162

5. Kodların dəyişdirilməsi: Bilinqvizm və diqlossiya	175
NƏTİCƏ	193
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	195

M allifl   laq : dr.rasimheydarov@mail.ru